

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

BİZANS
Müesseselerinin
OSMANLI
Müesseselerine
TESİRİ

Ord. Prof.

M. Fuad Köprülü

OTUKEN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://www.otuken.com.tr/>

**Bizans
Müesseselerinin
Osmanlı
Müesseselerine
Tesiri**

Ord. Prof. M. Fuad Köprülü

Önsöz, bazı notlara, bibliyografya'ya
ilâveler ve geniş bir indeksle
yayımlayan

Dr. Orhan F. Köprülü
Indiana Üniv. Osmanlı Tarihi
eski Assoc. Profesörü

ÖTÜKEN

YAYIN NU : 184
KÜLTÜR SERİSİ : 32

2. basım: 1986

Ötüken Neşriyat A.Ş.
Klodfarer Cad. 40/7 Divanyolu-İstanbul
Kapak Düzeni: Nur ve Olcay Okan
Kapak Baskısı: Burkul Ofset
Baskı: Polat Ofset
Cilt: Yedigün Mücellithânesi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi <https://rantey.org>

12 — İmparatorluk ve Hâkimiyet Telâkkileri ...	145
13 — Hilâl Mes'alesi	155
14 — Sâir İdari Müesseseler	163
I. Bürokrasi	165
II. Devlet Muhaberelelerinde Rumca	169
III. İdâri Taksimat ve Şehremaneti	173
15 — Saray Âdetleri	176
I. Cûlûs Bahşîşi	179
II. Alkış Âdeti	180
III. Umûmi Eğlenceler ve Ziyâfetler ...	181
IV. Fetihnâmeler	184
V. Hil'at Vermek Âdeti	188
VI. Tahkir Usulleri	189
VII. "Alay" ve "Efendi" Kelimeleri	191
16 — Maddi Medeniyette ve İktisadî Hayatta	
Bizans Te'siri	193
V. Bu Tetkikten Çıkan Neticeler	199
VI. Osmanlılar'dan Evvel Bizans'ın İslâm - Türk	
Âlemiyle Mûnasebetleri ve Karşılıklı Te'sirler	
Hakkında Mutalâalar	206
BİBLİYOGRAFYA	227
İNDEKS	243

ÖNSÖZ

Merhum Prof. M. Fuad Köprülü'nün, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri başlığı altında ve ilk defa müstakil bir kitap halinde yayımladığımız bu monografisinin aslı, 1931'de kendisinin müdürlüğü altında neşir hayatına başlayan Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasında¹ uzun bir makale halinde çıkmıştı.² Daha ziyade bir edebiyat tarihçisi olarak bilinen Köprülü, Türk medeniyet tarihinin çeşitli şubeleri arasında Türk hukuk tarihiyle de ciddi ve etraflı bir şekilde meşgûl olmuştur. Kendisinin şimdi bir kitap halinde yayımladığımız bu iddialı araştırması, Avrupa'da da büyük akisler yapmış³ ve Osmanlı müesseselerinin Bizans'tan ve İstanbul'un fethini takiben alındığı hakkındaki görüşleri o zamana kadar bir müteârifeye gibi kabul edilmiş olan en tanınmış bizantinistlerin ve şöhretli tarihçilerin ilmi mesnetten mahrum hükümlerini sağlam bir metoda dayanarak büyük ölçüde değiştirmiştir. İlmi değeri kabul edilmiş olan bu monografinin 1953'de İtalyanca'ya tercüme edilerek⁴ bir kitap halinde neşredilmiş olması da Köprülü'nün görüş ve hükümlerinin daha geniş bir çevrede yayılmasını sağlamıştır.

F. Köprülü'nün bu monografisindeki ana fikir, Osmanlı müesseselerinin, Bizans müesseselerinin bir taklidi olmayıp, kendi an'anesi içinde geliştiğini göstermeğe matuftur. Burada peşin hükümlere yer verilmeksizin her müessese sağlam bir tarih metoduna dayanılarak, kendi tarihi seyri içinde incelenmiştir. Köprülü, hacmi itibariyle küçük fakat ilmi değeri büyük görüşleri ve yargıları, noticeler ba-

kımından büyük bir ehemmiyet taşıyan bu araştırmasında, yalnız varmış olduğu neticeleri ilim âleminin tenkidlerine arz etmekle de kalmamıştır. O, bu monografisinde bir taraftan konunun genişliği, diğer taraftan evvelce yapılan çalışmaların çok yetersiz kalması yüzünden, ileride yapılması gereken araştırmaların hangi mesele ve mevzularda teksif edilmesi gerektiği üzerinde de durmuştur. Bu husustaki görüşlerini başlıca iki ayrı kısımda ele almak icap eder.

Bir bütünün daha küçük parçaları olarak kendisinin üzerinde çalıştığı ve yayımlamağı düşündüğü mevzular şunlardır:

Selçukluların idari teşkilâtı (s. 69); Gelibolu tersanesi (s. 72); Tavacı tâbiri (s. 79); Orta-Zamanda İktisadi ve Mâli Türkiye (s. 89, 93 ve türlü yerler); İran Türkleri (s. 107); Anadolu'nun türkleşmesi (s. 109), Hârizmşahlar devletinin teşkilâtı (s. 111); Anadolu Selçuklularının idari teşkilâtı (s. 112); ıstılab olarak subaşı (s. 139); Selçuklular'ca uc teşkilâtı (s. 141); İslâm ve Türk devletlerindeki hâkimiyet timsâlleri (s. 149); Memlûkler devleti ile Anadolu'nun harsi münasebetleri (s. 165); Orta-Çağ'da İslâm ve Türk şehirlerinin teşkilâtı (s. 176); Gazneliler'in idâre teşkilâtı (s. 187); Osmanlı hâkimiyeti devrinde hristiyan teb'a (s. 200); İkibaşlı kartal mes'elesi (s. 218).

Bir iki istisnası dışında Köprülü'nün yukarıda isimlerini belirttiğimiz araştırmaları ne yazık ki neşredilmemiştir. Yayımlananları da İslâm Ansiklopedisi'nin çeşitli maddeleri arasında kısmen dağınık bir şekilde bulunmaktadırlar.

İkinci kısımda ise, Köprülü'nün genç araştırmacılara yaptığı tavsiyeleri gösterebiliriz. O, diğer birçok araştırmalarında yaptığı gibi bu monografide de birçok yeni meseleler ortaya atarak bunların nasıl halledilebileceği hususunda kendisinden sonra gelecek araştırmacılara yol göstermeğe çalışmaktadır. Onun bu tetkikinde, üzerlerinde incelemeler yapılmasını istediği mesele ve mevzular yirmiyi geçmektedir. Yerimizin müsait olmaması yüzünden burada bunlardan sâdece birkaç tanesini belirtmekle iktifa edeceğiz.

İstanbul'un fethinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli müesseseleri üzerinde, meselâ Saray teşrifatında, idare teşkilâtında Bizans'ın büyük tesirleri olduğu, müverrihler tarafından bir mütearife gibi kabul olunmuştur. Busbec, daha XVI. yüzyılda bazı Osmanlı âdetlerinin, meselâ alkış âdetinin, Roma âdetlerinden alınmış olduğunu kaydettiği gibi¹, XVII. yüzyılda Pietro Della Vallé de aynı görüşü tekrar etmekte, ve hattâ, Türklerin kendilerini Romalıların takipçisi ve vârisi addettiklerini söylemektedir.² Klâsik kültüre yabancı olmayan Busbec ve Della Vallé'nin bu müşâhedeleri, Türkler üzerinde Bizans tesiri meselesinin, yüzyıllardanberi göze çarpmış olduğunu gösteren delillerden biridir; ve şüphesiz ki, daha XIX. yüzyıldan evvel bu gibi birtakım müşâhedelere rastlanabilir.

Fakat, bu gibi münferit müşâhedelere dayanan benzetişlerden başka, bazı Osmanlı müesseseleriyle Bizans müesseseleri arasında bağlar kurulmasını önce Leunclavius (Löwenklau)'da buluyoruz. Osmanlı tarihinin bu eski müverrihi *Annales Sultanorum, Othma-*

1 Letters du Baron de Busbec, traduit par De Fov. Paris M.D.CC.XLVII. c. I. s. 36.

2 Voyages de Pietro Della Vallé, Rouen MDCCXLV c. I, s. 207-208.

nidarum (Francoforte, 1596) adlı meşhur eserinin sonuna ilâve ettiği, *Leonclavii Pandectes historiae Turciae*'sında birtakım Osmanlı müesseseleriyle Bizans müesseseleri arasında münasebetler bulmuştur.

Sonraları Du Cange onun kaydettiği bu gibi benze-yişleri *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lugduni, 1688)'de tekrar eylemiştir.

XIX. yüzyıl zarfında gerek Osmanlı gerek Bizans tarihleri hakkındaki tetkikler ilerledikçe, Osmanlı İmparatorluğu'nun Saray âdetleri ve idare müesseseleriyle Bizans müesseseleri ve teşrifat usûlleri arasındaki benze-yişler daha açık ve daha umumî bir şekilde dikkati çekmeğe başladı. Hakikaten, Bizans hukuku tarihinin büyük üstadı Zachariae von Lingenthal'in pek haklı olarak ileri sürdüğü vechile, Osmanlı İmparatorluğu içindeki hukukî şartların yalnızca Türkler tarafından yaratıldığını zannetmek ve bunda Bizans'ın tesirlerini dikkat nazarına almamak, muhakkak bir hatadır.³ II. Mehmed'in, İstanbul fethinden sonra *Kanunnâme*'sini neşrederek İmparatorluğun müesseselerini yeniden düzenlediğini ve tanzim ettiğini de dikkate alan Rambaud, Bizans müesseselerinin bu hususta bir örnek teşkil ettiğini düşünmüş ve buna dair dikkate değer cazip mukayeseler yapmıştır. Rambaud, Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtında Türklerin «Bağdad, Karakurum veya Pekin» saraylarından da birçok şeyler almakla birlikte, en çok Bizans İmparatorluğu müesseselerinden ilham aldıkları fikrindedir: Ona göre, Bizans'taki doğuya ve batıya mahsus iki «*domestique des scholae*», Osmanlılardaki «*Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri*»nin modelidir; «*vezir-i-âzam*»,

3 Ch. Diehl, *Byzance*, Paris 1919. s. 326.

«granddomestique»tir; «kapudan paşa», «mégaduc»lür; «reisülküttab», «grandlogothète»tir; «defterdar»lar «logothète»lerdir; «kadı-asker», «juge du camp»dır.

Bizans ve Osmanlı saraylarını dolduran daha birçok memuriyetler arasında da böyle bir uygunluk kurulmasının pek mümkün olduğunu Rambaud kuvvetle iddia ediyor ve diyor ki: Codinus, Bizans sarayında — sonradan Osmanlı sarayında da olduğu gibi — «çavuşlar», hatta bir «çavuş başı» sonra «tercümanlar» ve bir «amiral» mevcut olduğunu tesbit etmişti. Yeniçerilere dağıtılan *cûlus bahşişleri*, Romalılardaki *donativum*'dan başka bir şey midir? Sultanların çıkardıkları *fermanlar*, tıpkı o fermanlarda olduğu gibi altınla, sürh ve lâcivert renklerle yazılmış Bizans *Chrysobulle*'lerinden farksızdır. Büyük muvaffakiyetleri dost ve tâbi devletlere *litterae laureatae*'lerle bildiren Roma İmparatorları gibi, Osmanlı İmparatorları' da zaferlerini *fetihnâme*'lerle tebliğ etmemişler midir? Vilâyetlerin idaresi hususunda da Bizans *theme*'leriyle Osmanlı *sancak*'ları, temlerin idaresine memur *stratege*'lerle *sancak beyleri* arasında büyük bir fark yoktur. Bizanslılardaki *Clisurarque*'lara, *turmarque*'lara hudut «duc» ve «comte»larına, tabii başka isimler altında, Osmanlılarda rastlanır. *Stratiôtai* fiyeflerinin (dirlik) benzerleri «timar» ve *ziâmet*'lerde, *sipâhi* dirlikleri'nde görülür.⁴

Rambaud'nun, birdenbire cidden çok açık ve çok inandırıcı mahiyette olan bu görüşlerine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun yalnız saray âdetlerinde ve merkez teşkilâtında değil, vilâyet idarelerinde, ve ordu teşkilâtıyla pek yakından alâkadar olan toprak mese-

4 Lavissee et Rambaud. Histoire générale. c. IV. s 750.

üzerinde Arap tesiri başlayıncaya kadar hukuk sahasında Bizans örf ve kanunlarının hüküm sürdüğünü, ve Arap tesirinin de ancak XVI. yüzyıl başında Suriye, Mısır, Elcezire, Irak fütuhatıyla başladığını iddia etmiştir.⁷ Bununla birlikte H. A. Gibbons Osmanlı cemiyeti üzerinde *Bizans tesiri*'nin daha İstanbul fethinden evvel başladığını, Yıldırım Bâyezid'in Germiyan beyinin kızıyla izdivacı meselesini anlatırken söylüyor; ona göre, daha XIV. yüzyıl sonlarında Osmanlı sarayındaki merasim, yüksek sınıfların âdetleri, kadınların örtünmesine kadar, Bizans tesiri altında kalmıştır; Osmanlılar eğer İranlılardan bazı şeyler aldılarsa, o bile ancak İstanbul yoluyla yani Bizans vâsıtasıyla olmuştur;⁸ yine Gibbons, sefirlerin kabulünde silâhların alınması âdetini de — Rambaud gibi — Bizans âdetlerinden alınmış addetmektedir.⁹ Öyle anlaşıyor ki, Gibbons, Osmanlı cemiyeti üzerindeki Bizans tesirlerinin, daha İstanbul fethinden evvel başladığı kanaatinde. Ch. Diehl, Bizans'ın Türkler üzerindeki tesirinden bahsederken, başlıca Rambaud'ya dayanmakla beraber, bundan daha cüretkâr neticelere varıyor: Onun fikrine göre, Türkler ne idare adamları, ne de hukukçudurlar; siyaset ilmine alâka duymayan; sert askerdirler; bundan dolayı İstanbul'u alarak Bizans'ı mahvettikten sonra, yeni devlet müesseselerinin ve idarî teşkilâtlarının büyük kısmını Bizans örneklerini taklit ile kurdular.¹⁰ En son ve en ciddi batı tarih eserlerinde bile, Rambaud'nun ve Diehl'in bu görüşlerinin artık

7 Aynı eser, s. 80; Türkçe tercümesi, s. 82.

8 Aynı eser, s. 157; Türkçe tercümesi, s. 135.

9 Aynı eser, s. 177; Türkçe tercümesi, s. 155.

10 Ch. Diehl, *Byzance*, s. 325 - 327.

bir «hakikat» şeklinde umumileştirildiğini,¹¹ hattâ bazı eserlerde daha ifratkârâne bir surette «Bizans İmparatorluğu'nun siyasi ve askeri müesseselerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından toptan kabul olunduğu görüşünün ileri sürüldüğünü görüyoruz.¹²

Yalnız Bizans tarihiyle uğraşan bâzı ilim adamları ve tarihçiler, ara - sıra, bir münasebetle, Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasında bazı benzerlikler kurmağa çalışmışlarsa da, bunlar arasında Rambaud gibi meseleyi daha umumî bir noktadan tetkik edenler pek az olmuştur: Meselâ A. Mortdmann, bir makalesinde «eski Bizans müesseselerinin sadık bir timsali olan yeni Türkiye»deki «kapı kethüdası» mevkiinin Bizanslılardaki «εκ προσώπου»nın karşılığı olduğunu söylemişti.¹³ Keza A. Finlay, Osmanlı padişahlarının her hafta İstanbul câmilerinden birine gitmelerini, Bizans İmparatorlarının her hafta gayri resmi elbise ile kiliseye gitmeleri ve halkın arzuhallerini doğrudan doğruya almaları âdetiyle alâkadar görmüştü.¹⁴ Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasında kurulmağa çalışılan bu gibi benzerliklere ait misaller de ha fazla çoğaltılabilir. E. Oberhummer, Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki küçük ve değerli bir eserinde bu meseleden de biraz bahsetmiş ve dikkate değer bâzı fikirler yürütmüştür.¹⁵ Oberhummer, Bi

11 H. Hauser et A. Renaudet, Les Débuts de l'Âge moderne, Paris 1929, s. 393.

12 René Grousset, Histoire de l'Asie, Paris 1922, c I s. 286.

13 Archives de l'Orient Latin, Paris 1881, s. 699.

14 Finlay, A History of Greece from its Conquest by the Romans, London 1877, s. 117.

15 E. Oberhummer, Die Türken und das Osmanische

zans'ın Türkler üzerindeki medenî tesirlerinin — mese-lâ tamamiyle olmamakla beraber kısmen *sikkelerde* ve *ölçülerde*, sonra *mimarîde*, *inşaata* ve *gemiciliğe* ait *tâbirlerin* iktibasında olduğu gibi — ehemmi-yetinden bahsetmiş, ve ayrıca *hukukî* ve *malî husus-larda* ve *idari teşkilâtında* da birtakım iktibasların mevcudiyeti hakkında evvelce ileri sürülen fikirleri hu-lâsa olarak tekrar eylemiştir.¹⁶ Onun bu risalede en ziyade üzerinde ısrar ettiği ve derinleştiği mesele, Os-manlı Devleti'nin ve Osmanlı tesiri altında kalmış İslâm memleketlerinin hâkimiyet timsali olarak kullandıkları «*nilâl*»in Bizans'tan alınıp alınmadığıdır; yazar bu hu-susta etraflı tetkiklerde bulunmakla beraber, bunun Bizans'tan alındığı neticesine varamıyarak, eski Türk an'anesinde de hilâl'in mevcudiyetini ve bu hususta Bi-zans ve Türk an'aneleri arasında bir benzeyiş bulun-duğunu yazıyor.

Oberhummer'in çok defa fikirlerini kabul ve tek-rar ettiği R.V. Scala, Bizans'tan Osmanlı Devleti'ne geçen müesseseler hakkında, Rambaud'dan daha derin ve daha dikkate değer görüşler ortaya sürmüştür. Ona

Reich, Leipzig und Berlin 1917 (Geograpische Zeitschrift, XXII - XXIII) s. 53-57.

16 Onun başlıca kaynakları R.V. Scala'nun aşağıda bahsedilen eseri, ve kısmen de Ami Boue'nin önce Fran-sızca yayınlanıp son cildi 1840'da çıkan ve sonradan Al-mançaya tercüme olunan «Die Europ. Türkei, 1889» adlı meşhur kitabıdır. Bu son eserde Bizans'tan alınmış olarak gösterilen şeyler pek sayılı olduğu gibi, yaşadığı devrin umumi telâkkisine uyarak Bizans'ı her türlü fenalığın ve idare bozukluğunun timsali sayan yazar, Osmanlı idaresi-nin başlıca fenalıklarını Bizans'tan alınmış gibi göster-mektedir.

göre Selçukluların enkazı üzerinde kurulmuş olan Beylikler — Selçukluların daha fazla İran tesirinde kalmalarına mukabil — Batı ile ve Bizans'la daha sıkı münasebetlerde bulundular; *Saruhan, Aydın, Menteşe sikke-lerinde* bu tesir göze çarpar. Osmanlılara gelince, bunlar daha Orhan zamanında Alâaddin Paşa'nın tesisiyle Batı nüfuzunu kabule başlamış bulunuyorlardı. Aile bağlarıyla da Bizans'a bağlı olan Osmanlıların ilk devirlerinde Bizans ve Batı tesiri o kadar açık görünmüyor. Türklerin, diğer birçok şeylerde olduğu gibi, siyasi - sosyal teşkilâtta da daha eskidenberi İran tesirinde kalmaları belki bunda müessir olmuştur. Türklerdeki *ay* ve *yıldız* alâmetlerinde tamamiyle Sâsâni tesirini gören Scala, *timar* meselesinde de — Rambaud ve takipçilerinin sathî ve acele hükümlerinden tamamiyle farklı olarak — İran tesiri olup olmadığını araştırıyor; ve *Gâzân* zamanında yapılmış olan İran timar ıslahâtının Osmanlılara bir örnek vazifesi görüp görmediğini ileri sürüyor. Osmanlı timar teşkilâtında batı feodalizminin tesirini kabul etmemekle beraber Bizans'taki arazi teşkilâtıyla Osmanlı timarları arasında bazı benzerlik noktaları bulunduğunu — meselâ her iki teşkilâtta da *timar kıymetlerinin muayyen olduğunu* — ileri sürerek, bu meselede Bizans tesirini kabule taraftar gözüküyor. Ona göre, Bizans arazi kanunu, Türk hâkimiyeti zamanında devam etmiş ve Bizans hukukunun bazı esasları Osmanlı kanunlarına tesir eylemiştir. Scala'ya göre, Bizans'ın birtakım teşkilâtı ve gelenekleri de Osmanlılarda devam etmiştir. İdarî teşkilâtın Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılması, İstanbul *Eparchia*'sının *Şehremâneti* olarak muhafazası, ellerindeki gümüş değneklerde gümüş zincirler şıkardıyan, *çavuşlar, çavuşbaşılar, «kanun, defterdar, güm-rük, efendia, kelmeleri ve inşaat ve techizata ait bir*

çok tabirler, sikkeler ve ölçülerin bir kısmı hep Bizans'tan alınmadır. Sikkelerin Hükümdar namına basılması meselesine o kadar ehemmiyet verilmesi, Batıdaki hâkimiyet mefhumunun tesirine atfedilmek lâzımgeldiği gibi, maliye meselesinde olduğu veçhile daimî ordu teşkili meselesinde ve Saraydaki hadımağaları'nda da Bizans nüfuzu göze çarpıyor. Scala'ya göre, Osmanlı Türkleri arasında Uzak - Doğu medeniyetinin kalıntısı olarak yalnız «karagöz» oyunu kalmıştır. Maddî medeniyet hususunda, askeri, siyasi, ve sosyal teşkilâtta mağlûp Bizans tesiri galip Türklere kendisini zorla kabul ettirmiştir.¹⁷

Osmanlı tarihiyle uğraşan bâzı mütehassıslar da, Osmanlılara geçen Bizans müesseseleri hakkında bâzı fikirler ileri sürmüşlerdir: Meselâ *Netâyicü'l-Vuku'ât* yazarı Mustafa Paşa, İstanbul fethinden sonra Bizans teşrifat usûllerinin Osmanlılara geçtiğini, *sorguçlar, solaklar, peykler*, türlü türlü elbiseler ile alayların Bizans mirası olduğunu, hattâ *efendi* kelimesinin bile rumlardan alındığını yazmıştır.¹⁸ Ludwig Fekete, Osmanlı resmî muhaberatında Bizans tesiri ihtimalini kısaca zikretmiştir¹⁹. J. H. Kramers, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulemâ teşkilâtında Rum patrikhanesinin bir örnek olduğunu *Encyclopédie de l'Islam*'daki bir makalesinde ileri sürmüştür.²⁰ Jean Deny de, timar meselesi hakkında yine *Encyclopédie de l'Islam*'a yazdığı pek mühim bir makalede, Osmanlılardaki timar teş-

17 Helmolt, Weltgeschichte, V, s. 111-113, 124.

18 Netâyicü'l-Vukuât, 2. Basım, c. I, s. 61.

19 L. Fekete, Einführung in die Osmanisch - Türkische Diplomatie der Türkischen Botmaessigkeit in Ungarn, Budapest 1926, s. LXVII.

20 Encyclopédie de l'Islam, Sheikh al-Islam maddesi.

kilâtının Bizanslıları taklit suretiyle, hattâ belki de eski Bizans timar usulünün korunması suretiyle meydana geldiğini, ve timar kelimesinin de Bizans'taki *pronoya* (pronia) kelimesinin karşılığı olduğunu ispata çalışmaktadır.²¹

Türklerdeki timar ıstılahının rumca timarion'dan alındığını önce Leunclavius XVI. yüzyıl sonunda ileri sürmüş, ve biraz sonra Baudier ve daha sonra da Du Cange bu faraziyeyi kabul etmişlerse de, V.D. Smirnov, bu hususta istinad edilen metinlerin sonraki devirlere ait olduğunu ileri sürerek onu reddetmiştir. 1593'de Venedikli Lazzaro Soranzo Farsça « » kelimesinin mevcudiyetinden bahsetmiştir ki, Hammer ve daha diğer bazıları Türklerdeki timar kelimesinin buradan alındığı fikrine katılmışlardır. Halbuki Farsçada timar kelimesi hiçbir zaman Osmanlılardaki manâsiyle kullanılmamıştır. Osmanlı timar teşkilâtının menşei hususunda Hammer ve onun bâzı görüşlerini düzelten Vorms, Belin, Tischendorf hep aynı neticeye varmışlar ve bunu İslâm feodal sistemine yani «*İktâ*» meselesine bağlamışlardır. İran tesirine fazla ehemmiyet vermekle beraber, Hammer'ın da vardığı netice budur. Deny, Türk arâzi kanununda İslâm tesirleri olduğunu ve meselâ arazinin *öşriyye* ve *harâciyye* diye bölünmesinin bu tesirden doğduğunu kabul etmekle birlikte, timar arazisi hakkında Osmanlı kanunnâmelerindeki hükümlerin XVI. yüzyıl âlimleri tarafından şer'i esaslara pek zor uzlaştırılabileceğini söylemektedir. Ona göre timarların menşei İran'da aramak hiç doğru değildir; Hammer, Bizans ve Türk timarlarının teşekkülünü İran tesirine atfetmekle büyük bir mübaleğa

ya düşmüştür. Bu üç devlette de zırhlı sipahilerin mevcudiyeti, teferruata âit bir meseledir. Askerî timarların Anadolu Selçukluları'nda bulunup bulunmadığı hakkında bilgisi olmadığını söyleyen Deny, Bizans'ta olduğu gibi, *Osmanlılarda da donanma hizmetine mahsus timarlar* olmasını, Osmanlı timarlarının Bizans menşinden geldiğine bir delil gibi kabul etmektedir.

Şu son senelerde Prof. Sokolov eski Osmanlı İmparatorluğu'nda arazi meselesi ve arazi vergileri hakkında yayımladığı bâzı makalelerde,²² gerek arâzi kanunlarında gerek arâzi vergilerinde Bizans'ın pek kuvvetli tesiri olduğu fikrini müdafaa etmektedir. Yukarıda görüşlerini izah ettiğimiz çeşitli âlimler arasında da bu fikri daha evvel ileri sürenler olmuştur; lâkin Sokolov, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan evvelki arâzi meselesini ve bilhassa arâzi vergilerini ayrıca gözden geçirerek, onlarla Bizans devri arâzi vergileri arasında daha açık bağlar kurmağa çalışmıştır. Bu yazar, gerek arâzi kanunlarında gerek arâzi vergileri sisteminde Osmanlı İmparatorluğu'nun, benzeri Bizans müesseselerinden ilham aldığını kabul etmekle birlikte, sosyal ve iktisadî şartların tesiri altında bunların sonradan hususi bir şekil aldığını, ihtirazî bir ka-

22 Sokolov, *Zemelnye otnosenija v Turcij do Tanzimata*, Novyj Vostok, Moskva 1924, nu. 6, s. 93-113. Yazar bu makalesinde, Bizans müesseselerinin Osmanlılara tesiri hakkında Bizans tarihinin tanınmış mütehassısı F. İ. Uspenskij'nin «Socialnaja Evol'ucijai feodalizacija v Vizantij» yani «Bizans'ta içtimai tekâmül ve feodalizasyon» adlı eserine dayanmakta ise de, maalesef bu eseri bulup faydalanmak kabil olmadı. Sokolov'un ikinci makalesi de yine Novyj Vostok'da (nu. 8-9, 1925, s. 82-95) şu isim altında çıkmıştır. *Zemelno-podatneo oblozeniev Turcij do Tanzimata*.

yıt olarak, zikretmektedir; ve umumiyetle Bizans müesseselerinin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu hakkında ileri sürülen iddiaların inceden inceye esash bir surette araştırılması lüzumunu itiraf etmektedir. Sokolov, şer'i tekâliften olan «öşür»ün, yani «onda bir nispetinde mahsulât vergisinin» Bizans'ta da mevcut olduğunu sadece kaydettikten sonra, Osmanlı devrindeki birtakım örfi tekâlifin Bizans'tan alındığını söylüyor:

I. *Tapu resmi* (ona göre bu kelime rumca *topos*'tan alınmadır); II. *Resm-i çift* (Bizans'taki *zevgarion* veya *zevgar* karşılığı); III. *Dönüm akçesi* (Bizans'ta karşılığı vardı); IV. *Sâlâriyye* (Bizans'taki *ipporfori* yani at yemi vergisi karşılığı); V. *Resm-i otlak* (Bizans'taki *ennomion* karşılığı); VI. *Resm-i kışlak* (Bizans'ta karşılığı vardı); VII. *Resm-i agnâm* (Bizans'ta karşılığı vardı); VIII. *Resm-i ağıl* (Bizans'ın *mandritikon*'una karşılık); IX. *Resm-i hınzîr* (Bizans'taki *Xirodekatiya* karşılığı); X. *Resm-i kovan* (Bizans'taki *melissonion* karşılığı); XI. *Resm-i dühan* (Bizans'taki, *kapnikon* karşılığı); XII. *Resm-i arúsân* (Bizans'taki *partenofforiya* karşılığı); XIII. *Resm-i bâd-ı harâ* (Bizans'taki *aerikon* karşılığı).

Sokolov'un bu muâdeletleri kaydederek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu ve diğer arazi vergileri hakkında da kısaca izahat verdikten sonra²³ «*timar*» usu-

23 Bu vergiler hakkında malûmat almak için Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'na ilâve olarak neşredilen Kanunnâme (İstanbul 1329) ile Millî Tettebbular Mecmuası'ndaki Kanunnâme'ye (sayı 1-2, İstanbul 1331) ve F. Kraclitz tarafından neşredilen Fatih Kanunnâmesi'ne (MOG, Band I, 1921) bakınız. Bunlar hakkında Süleyman Sudi'nin Defter-i Muktesid (1301)'inde ve Abdurrahman Vefik Bey'in Tekâlif Kavaidi (s. I, 1326)'nde bilgi vardır.

lünden, köylünün başka mükellefiyetlerinden, ve bütün bunların sosyal ve iktisadi neticelerinden de bahsederek, tımarın Bizanslılardan alındığını ve sonra diğer İslâm memleketlerine geçtiğini söylüyor; ve Osmanlı İmparatorluğu devrindeki toprak ve köylü vaziyetinin Bizans devrinden âdetâ farksız olduğu neticesine varıyor. Sokolov'un tımar meselesi hakkında verdiği bilgiler, Deny ve hattâ Scala ile karşılaştırılamayacak kadar basittir; eski arâzi vergileri hakkında başvurduğu Osmanlı kaynaklarının da gayet mahdut olduğu ve hattâ bu sebeple birtakım büyük yanlışlıklara düştüğü görülüyor; ancak bu vergilerin Bizans'taki karşılıklarını ilk defa umumi bir tarzda tesbite çalışması her halde dikkate değer.

Fakat, şu son zamanlarda bu mühim mesele ile en ziyade meşgul olan, Prof. N. Iorga'dır. II. Mehmed'in İstanbul merkez olmak üzere tensik ve tanzim ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nu Bizans'ın sadece devamı sayan, Fatih'i — hattâ İstanbul'un fethinden evvel bile — yarı Sırp Constantin Dragases'ten daha fazla Bizanslı sayan Iorga²⁴ Bizans müesseselerinin Osmanlılara tesiri meselesi hakkında ayrı bir tetkik yayımlamamakla beraber, çeşitli kitap ve makalelerinde dolayısıyla bu meseleye temas etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney - Doğu Avrupa'nın tarihi mukadderatı üzerindeki tesirini birçok batı tarihçilerinden farklı ve daha tarafsız bir surette izah eden Romanyalı tanınmış tarihçi, meselâ Osmanlı ordusunun *Hızır - İlyas*'la hareketinden bahsederken, bu âdetin Bi-

24 N. Iorga, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen Âge*, Bulletin de la Section Historique de l'Académie, Roumaine, Bucarest 1929, c. XV, s. 52.

zans'ta da geçer olduğunu söyler,²⁵ yahut Osmanlı padişahları zamanında saray düğünleri münasebetiyle At-Meydanı'nda tertip edilen umumî eğlencelerden bahsederken, bununla Bizans devrindeki eğlenceler arasında bir münasebet kurmağa çalışır.²⁶ Bunun gibi, Bizans imparatorlarının imparatorluğu «ayrılma kabul etmez bir küle» telâkki etmeleri prensibine, sonradan Osmanlı İmparatorluğu'nun da sadık kaldığını söyler.²⁷ Bu parça parça müşâhedeler, Iorga'nın bu meseleye bakış tarzını açık surette gösterebilir. Fakat N. Iorga, daha umumî mâhiyette bir eserinde, bu husustaki fikrini açıkça hulâsa etmiştir: Ona göre II. Mehmed, İstanbul'u Rumlardan alıp kendine hükûmet merkezi yaptıktan sonra, kendi zamanına kadar, — hattâ Edirne payitahtında bile — Asyaî bir devlet mahiyetinde olan Osmanlı Devleti'ni bir «*monarchie absolue*» halinde ve Bizans Devleti'ni takliden kurmuştur; Bizans sarayının bütün teşrifatı, bütün memuriyetleri, II. Mehmed'in sarayında da, tabii isimlerini değiştirerek, devam etti; ve padişahın iradeleri bile eski rumca *Canon*'dan alınmış olarak «kanun» unvanı altında çıkarıldı.²⁸ İşte, N. Iorga'nın bu mutalâalarından anlaşılıyor ki, o da, Rambaud ve Diehl gibi, İstanbul fethinden sonra, Osmanlı İmparatorlu-

25 N. Iorga, *Les Voyageurs français dans l'Orient Européen*, Paris 1928, s. 62.

26 N. Iorga, *La Société roumaine du XIX. siècle dans le théâtre roumain*, Paris 1926, s. 12.

27 N. Iorga, *Y-a-t-il eu un Moyen-Âge byzantin?* (Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, Bucarest 1927, c. XIII, s. 8).

28 N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, Paris 1927, c. II, s. 560.

ğu'nun, Bizans müesseselerini taklid yoluyla tanzim edildiğine kani'dir; Fatih Mehmed'in tesisatından evvel, Osmanlı Devleti, «Bursa» ve «Edirne» hükümet merkezlerinde tamamiyle Asyaî bir Beylik'ten ibâretti; ancak Bizans'ın mirasına konduktan sonradır ki, Türkler, *Bizans'ın idarî kadrolarını muhafaza etmek suretiyle*, imparatorluklarını kurdular.²⁹

İşte yukarıda verdiğimiz bütün izahattan anlaşıyor ki yalnız Rambaud, Diehl gibi Bizans mütehasısları değil, Deny, Gibbons, Kramers gibi Osmanlı ve Türk tarihiyle uğraşan tetkikçiler de — aralarındaki bazı görüş farklarına rağmen — İstanbul fethinden sonra Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine en mühim bir örnek vazifesi gördüğüne kani'dirler. Görünüşte pek mantıkî ve pek cazip istidlallere, muhakemelere dayanan bu kesin kanaatin, artık bir mü-

29 Bununla birlikte N. Iorga diğer bir eserinde, XV. yüzyıl Türkiyesinin, hattâ daha II. Murad zamanında bile, Bizans İmparatorluğu'nun müslüman rengine boyanmış yeni bir şekli olduğunu iddia etmek suretiyle yukarıdaki iddiasını bir dereceye kadar nakzetmiştir. (*Les Voyageurs français dans l'Orient Européen*, s. 14). Yine aynı yazar, XVI. yüzyılda tamamiyle emperyalist bir mahiyet alan Kanuni Süleyman Türkiyesinden bahsederken de, Bizans medeniyetinin İslâmiyetle ittifak etmek yolunu bularak İstanbul'da yeni bir şekil altında devam ettiğini söyler ve Kanuni Süleyman'ın Türk ırkının an'anelerine tamamiyle yabancı bir medeniyetten mülhem olduğunu ve Bizans'ı «taklit değil âdeta intihal ettiğini» ilâve eder (aynı eser, s. 21-22; *Etudes roumaines*, Paris 1923, s. 51). Diğer iki eserinde de, başka bir münasebetle, Osmanlı Devleti'nin bir «müslüman Roma İmparatorluğu» olduğunu söyler (*Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris 1928, s. 4; *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Âge*, Paris 1923, s. 181).

teârife şeklinde bütün tarih manüellerine geçmesinden daha tabii bir şey olamaz.

Fakat, bugünkü tarihçiler arasında âdeta resmileşmekte olan bu kanaat ne dereceye kadar doğrudur? Bu kanaat yalnız görünüşteki benzeyişlere, mantıkî istidlallere, Türkiye tarihi hakkındaki evvelce edinilmiş fikirlere mi dayanıyor? Yoksa, tarihi şe'niyete de uygun mudur? Usûl noktasından, yukarıda zikredilen tarihçilerin takip ettikleri usûl doğru ve kâfi midir? Değilse, nasıl bir usûl takibi icap eder? Orta Çağ Türkiye'si'ne ait tarihi tetkiklerin yeni bir devreye girdiği, ve hattâ bu tarihin çeşitli meseleleri hakkında şimdiye kadar umumileşmiş birçok kanaatlerin değiştiği şu sırada, Bizans ve Osmanlı tarihi mütehassıslarını alâkadar etmekle beraber Türk hukuku tarihi itibariyle de esas bakımından büyük bir ehemmiyeti olan bu meseleyi yeniden ortaya koymayı ve yukarıdaki suallerin cevaplarını araştırmayı bir zaruret saydık.

Bugüne kadar Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseseleri üzerindeki derin tesirlerinden bahsedenler, itiraf etmeli ki bunu «*ispatı lâzım bir davâ*» şeklinde değil, «*ispat edilmiş bir mesele*» hattâ bir müteârife şeklinde ortaya sürmüşlerdir. Bu iddiayı ispat için meselâ Rambaud'nun ve diğerlerinin delil diye gösterdikleri şeyler, alelâde benzeyişlerden ibâret olabilir; Rambaud, İstanbul fethinden evvelki Osmanlı müesseselerini izah ettikten sonra, fetihten sonra vücûde gelen yenilikleri ve onların ancak Bizans'tan alınmış müesseseler olabileceğini, ikna edici delillerle göstermek mecburiyetinde idi. Bunun gibi N. Iorga, İstanbul fethinden ve Bizans müesseselerinin kabulünden evvel Osmanlı Devleti'nin Bursa ve hattâ Edirne hükûmet merkezlerinde bile «*Asyaî bir emaret*» olduğunu söylerken, tarihî vâkıalara değil sadece kendi fantezisine dayanıyor. Rambaud'nun Osmanlı teşkilâtında «*Bağdad, Pekin veya Karakurum saraylarının da tesiri olduğundan*» bahsetmesi, Gibbons'un Fatih Kanunnâme'si'nde «*kuvvetli Bizans ve mutedil Türk tesiri*» görmesi, Grousset'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu «*yarı Bizanslı, yarı Moğol*» sayması³⁰ ve daha bunun gibi

30 R. Grousset, Histoire de l'Asie, c. I, s. 288. N. Iorga da Osmanlı Devleti'nin, umumî asayiş muhafaza için idâm

birtakım umumî görüşler, bu tarihçiler tarafından hiç bir müspet delile dayanmaksızın ortaya atılmış fantezilerdir ki, hattâ tarihi birer faraziye bile sayılamaz. Bu kadar umumî mahiyette neticelere emniyetle varabilmek için, evvelce uzun müddet birçok tahlilî çalışmada bulunarak, ayrı ayrı müspet ve sarîh dayanak noktaları elde etmek lâzımdır. Halbuki, şimdiye kadar, gerek tarihçiler gerek başkaları Osmanlı müesseselerinin gelişmesi hakkında hattâ en basit monografiler bile yapmamışlardır. Hammer'in ve D'Ohsson'un pek mahdud kaynakları tenkitsiz bir surette kullanarak vücûde getirdikleri çok eski eserlere³¹ dayanarak böyle umumî neticeler çıkarmak, ilmî ihtiyata hiç uygun değildir. Osmanlı tarihinin bütün şubelerini ve bilhassa Osmanlı müesseselerinin gelişmesi meselesini anılamak için esas bakımından bir ehemmiyeti olan «Anadolu Selçukluları» tarihi — burada kelimenin mahdud manâsıyla «siyasî tarih» değil, geniş manâsıyla «medeniyet tarihi» kastolunuyor — henüz pek karanlık olduğu gibi, Anadolu'nun XIV. yüzyıl tarihi de daha yeni yeni aydınlanmaya başlıyor.

Yirmi senedenberi bu hususta Avrupa'da ve bilhassa Türkiye'de yapılan araştırmalar ve elde edilen neticeler, henüz türkîyatçıların mahdud dairesi için-

ve müsadere gibi «Mogol devlet sisteminin en müthiş vasıtalarına başvurduğunu» söyler (Histoire des états balkaniques, Paris 1925, s. 25).

31 Bu hususta şimdiye kadar elde bulunan umumî mahiyette eserler, Joseph von Hammer'in Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung (Wien 1815) ile meşhur Tarih'i, ve d'Ohsson'un, Tableau de l'Empire Ottoman (Paris 1925, s. 25)'dir.

tarafından, Türk tarihine âit diğer birçok meselelerde olduğu gibi, bu meselede de Avrupa tarihçilerini yanlış neticelere götüren en büyük âmil, onların Türkler hakkında besledikleri yanlış fikir (préjugé)'lerdir. Bu telâkkilere göre, Türklerin tarihî rolü, yalnız askeri ve tahripkâr bir mahiyette kalmış, ve medenî hayatta hiçbir müspet rolleri olmamıştır. Th. Nöldeke gibi büyük bir ilim adamının bile, her nedense böyle bâtil ve garazkârane fikirleri müdafaada ne kadar ileri gittiğini gördükten sonra, Türk ve İslâm tarihlerinde hiç bir bilgisi olmayan Bizantinistlerin bu cins telâkkilerine asla şaşılabilir. Bilindiği üzere, Nöldeke, Selçukluların ortaya çıkışını bütün dünya tarihi için birinci derecede bir felâket saymış ve hayatının sonuna kadar bunu müdafaaya çalışmıştır.³⁵ Gerçekten, W. Barthold gibi büyük bir tarihçi, bunun tarihî hakikate hiç uygun olmadığını ispat etmişse de³⁶ Türk tarihine ait tetkikle-

35 Th. Nöldeke, 1914 de yayımladığı bir makalesinin dipnotunda şu satırları yazmıştı: «Sâmanîler'in yok olmasından sonra, Türklerin, yeni teşekkül eden İslâm medeniyetine girmesini cihan tarihi itibarıyla birinci derecede bir felâket telâkki eylemeğe kendimi mezun addediyorum. Türkler ve hususıyla Moğollar, medenî eserler vücûde getirmek şöyle dursun, eski ve yeni birçok medeniyetleri tahrip etmişlerdir. Türk padişahlarının hükûmet merkezlerini ve sayfiyelerini mağrurane süsledikleri nefis binalar ve diğer sanat mahsulleri, saray edebiyatından daha fazla, ya doğrudan doğruya Acem mahsulü veya bunların Türkler tarafından vücûde getirilmiş taklitlerinden ibarettir. Tarih bakımından daha önceki medeniyet sahasındaki Türkler'de bu gibi san'at eserlerinin azlığı buna bir delil sayılabilir» (Der İslam, c. XIV, 1-2, s. 158).

36 Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 130 v.d.

rin azlığı ve yetersizliği yüzünden, Türkler hakkındaki bu gibi yanlış fikirler en ciddi tarihçiler arasında bile maalesef halâ hüküm sürmekte, ve birçok tarihi meselelerin tam ilmî bir şekilde halline engel olmaktadır. Mevzuumuzun dışına çıkmamak için bu hususta gösterebileceğimiz birçok delilleri ortaya koyamamak mecburiyetinde kalıyoruz. Müspet vakıaların tahlil ve inşaaından değil, yukarıda zikrettiğimiz «*mütekaddim fikirler: (les idées préconçues)*» den ve mücerret mantıktan doğan bu istidlallerin tarzını da kolayca ta yin edebiliriz:

1 — Bütün bu tarihçilerin fikrine göre, Osmanlı Devleti, Selçuklu hükümdarları tarafından Bizans hudud boyuna yerleştirilmiş göçebe küçük bir kabile tarafından kurulmuştur. Basit çobanlardan ibaret olan ve devlet kurmak için medenî unsurlara malik bulunmayan bu kabile, İslâmiyet'i bile ancak Osman'ın zamanında kabul etmiştir (Rambaud, Gibbons, Grousset ve diğerleri). Bunlar, yerleştikleri ve zaptettikleri sahalardaki müslüman olmayan unsurlar sayesinde bir devlet kurmak için gerekli unsurları elde ediyorlar.³⁷

37 Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda yalnız Bizans sınırındaki göçebe aşiretleri âmil göstermek ve bunların idare adamlarını ancak yerli hristiyan unsurlar sayesinde tedarik ettiklerini zannetmek, büyük bir hatâdır. Halbuki Osmanlılar, daha ilk zamanlarından başlayarak Anadolu Selçukluları devletinin ve İlhanlıların idare teşkilâtından azamî nispette faydalandıkları gibi, Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde, Mısır ve Suriye'de, İran'da tahsil etmiş, hattâ Selçukluların ve İran Moğolları'nın idari işlerinde bulunmuş münevver bir bürokrasiden de istifade etmişlerdir. Türklerin ne idareci, ne de hükukçu olduklarını delilsiz iddia eden Ch. Diehl'in bu fikri tamamen yanlış ve tarihi vakıalara aykırıdır. Selçuk

2 — Bu göçebelerin müslüman olduktan sonra yaptıkları ilk teşkilât, şüphesiz, iptidai ve Asyai bir mahiyettedir. Ash, İstanbul fethinden sonradır ki Osmanlı İmparatorluğu bütün müesseseleriyle yeniden kuruyor. Bunun da, Bizans müesseselerini taklit ve iktibas ile olduğu pek tabiidir.

İşte, yukarıda gösterdiğimiz veçhile, aralarındaki bazı görüş farklarına rağmen Rambaud'dan N. Iorga'ya ve Ch. Diehl'e kadar takip edilen istidlal tarzı budur. Anadolu'nun XIII — XIV. yüzyıllardaki tarihi hakkında halâ geçerli olan yanlış faraziyelere dayanmakla beraber, çıkarılan neticenin bâzı doğru cihetleri olduğu da inkâr edilemez. Yüzyıllarca süren bir hayata malik kuvvetli Bizans medeniyetinin, o imparatorluğun yerine geçen Osmanlılar'ın medeniyeti üzerinde müessir olmamasına imkân yoktur. Her iki devirdeki iktisadi hayat, şehir teşkilâtı, umumî ve hususî hayattaki birçok âdetler, bâzı halk i'tikatları, hat-

luların ilk Anadolu fûtuhatı hakkında Byzance et les Turcs Seldjoudides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081. (Paris 1919) adlı mühim bir eser yazmış olan J. Laurent da, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çok sağlam idari teşkilâta malik bir devlet olduğunu hiç dikkat nazara almayarak, Anadolu'ya gelen Türkleri alelade çapulcu göçebelere ibaret saydığı için, çok yanlış ve çok sathi neticelere varmıştı (Cl. Huart'ın buna ait Journal Asiatique'te çıkmış olan haklı tenkitleri ve bizim bu husustaki görüşümüz hakkında tafsilât için bakınız: Türkiye Mecmuası, c. I, s. 300 - 303). Bütün bu yanlışlıkların sebebi, yukarıda izah ettiğimiz gibi, Türkler hakkındaki yanlış telâkkilerdir. Rambaud ve Diehl Anadolu Selçukluları tarihini, J. Laurent da Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihini tarafsız bir zihniyetle tetkik etselerdi, bu kadar basit yanlışlıklardan kolayca kurtulabilirlerdi.

tâ birtakım idarî müesseseler dikkatle mukayese edilecek olursa, birtakım göze çarpar benzerliklerin, iktibasların meydana çıkacağı şüphesiz sayılabilir. Fakat bütün bu gibi tetkiklerde, bilhassa, bahis mevzuumuz olan «*müesseselerin iktibas ve taklidi*» gibi ince ve pek muğlak meselelerde, tarihî usulün bütün icaplarına — eldeki vesikaların verdiği imkân nispetinde — uymak zaruridir. Yoksa, Rambaud'nun ve takipçilerinin yaptığı gibi, dış görünüşteki birkaç benzerliğe dayanarak, onların tarihî vākialara ne derece uyabileceğini hiç düşünmeden umumî hükümler çıkarmak, asla ilmî bir hareket sayılamaz. Sosyal müesseselerin bir kavimden diğerine, bir medeniyet dairesinden diğer bir medeniyet dairesine nasıl geçtiğini, sosyal bir müessesenin bir kavim için ifade ettiği manâyı diğer bir kavme geçince nasıl değiştiriverdiğini araştırmak, çok güç bir meseledir. İlk bakışta birbirinden alınmış gibi görünen iki müessesenin, hakikatte, tamamiyle ayrı menşe'lerden gelmiş olması da mümkündür. Yine bu gibi birçok hallerde, mesele lâyıkiyla tetkik olununca, her hangi bir iktibas ve taklitten bahse hiç mahal olmadığı, ve yalnız *benzer sosyal şartların benzer neticeler vücade getirmiş olduğu* meydana çıkabilir. Keza birtakım iktibasların da doğrudan doğruya değil fakat vasıtalı olması çok mümkündür. Rambaud da takipçileri de, Bizans'tan alındığını iddia ettikleri Osmanlı müesseselerinin menşeiini, mahiyetini araştırmaya lüzûm görmemişler ve müesseselerin tarihî gelişmesini tespit için yapılması gerekli olan çalışmayı tamamiyle ihmal ederek, II. Mehmed'in *Kanunnâme*'siyle tespit edilen bâzı müesseselerin Bizans'tan geçtiğine — görünüşteki benzeyişlere bakarak — mantikî istidlâllerle hükmetmişlerdir. Halbuki, acaba o müesseseler daha İstanbul fethinden evvel mevcut değil

miydi? XIV. yüzyılda Osmanlılar'la Bizans arasındaki devamlı münasebetler, o müesseselerin de o yüzyılda Osmanlılar tarafından taklit edilmiş olmasını intaç edemez miydi? Gibbons, yukarıda zikrettiğimiz gibi, eserinin bâzı yerlerinde bunu îma etmiş olmakla beraber, açık deliller zikredememiştir; keza Grousset, 1. Bâyezid'in hükûmeti hakkında «byzantin» sıfatını kullanmakla birlikte, buna hiç bir delil göstermemiştir.³⁸ Bizanslılar'la ve İstanbul sarayıyla yüzyıllarca münasebete bulunan Anadolu Selçukluları, acaba Bizans müesseseleri tesiri altında kalmamışlar mıdır? Osmanlılar'ın doğrudan doğruya Bizans'tan almış oldukları zannolunan bâzı müesseseleri, menşei velev ki Bizans olsun, Selçuklular'dan geçmiş değil midir? Hattâ, Emeviler ve Abbasiler zamanında İslâm âlemiyle Bizans arasındaki devamlı münasebetler, İslâm medeniyetinin Doğu-Roma'dan birtakım müesseseler alması neticesini doğurmuş değil midir? Bu müesseselerden Abbasiler yoluyla — doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak — Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na, onlardan Anadolu Selçukluları'na ve onlardan da Osmanlılar'a geçmiş olanlar yok mudur? İşte birtakım mühim sualler ki, şimdiye kadar Bizans - Osmanlı müesseseleri arasındaki benzerliklerden bahsedenler bunları tetkik lüzumunu duymamışlardır.

Osmanlı müesseseleri üzerinde «Bağdad, Pekin veya Karakurum saraylarının da tesiri olabileceğini» sadece bir ihtirazî kayıt gibi ileri sürmüş olan Rambaud, Osmanlı Devleti'ni «yarı Moğol, yarı Bizanslı» sayan Grousset, II. Mehmed'in *Kanunnâme'sinde* «*mu- tedil Türk tesiri*» olabileceğini söyleyen Gibbons, Türk hukuku tarihinin en karışık meselesini sadece kelime-

38 R. Grousset, *Histoire de l'Asie*, s. I, s. 278.

lerle çözmek istemişlerdir! Rambaud ve takipçilerinin Bizans'tan alınmış gösterdikleri birtakım müesseseler, belki gerçekten Bizans'tan alınmıştır; fakat onların, tezlerini ispat için takip ettikleri usûl, buraya kadar izaha çalıştığımız veçhile, tarih usûllerine tamamiyle aykırıdır. Ne gibi müesseselerin Bizans'tan Osmanlılar'a geçtiğini ilmi surette tesbit için önce, Osmanlı müesseselerinin menşe'leri meselesini umumî ve nazari surette belirtmek mecburiyeti vardır. Burada bu mühim meseleyi ayrı bir tetkik şeklinde ortaya sünmek değilim; maksadım, sadece, usûle ait bir noktayı aydınlatmaktan ibarettir. Yani, Rambaud ve takipçilerinin Bizans'tan alınmış olduğunu iddia ettikleri müesseselerin yahut diğer Türk - Osmanlı müesseselerinin menşe'lerini nasıl ve nerede aramak lâzımdır? İşte, Türk hukuku tarihinin metodolojisine âit olan bu çok mühim meseleyi burada en umumî çizgileriyle izaha çalışacağım.

III

Osmanlı İmparatorluğu hukukî müesseselerinin menşe'lerini ciddî bir surette tetkik etmek isteyen her tarihçi, her şeyden evvel, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında şimdiye kadar bilinen yanlış ve dar faraziyelerden kurtulmak mecburiyetindedir; ve bu mecburiyet, Osmanlı devrinin yalnız hukukî değil diğer bütün sosyal müesseselerinin menşeiini araştırmak isteyenler için de aynı kuvvetle varıttır. Çünkü bütün bu faraziyeler, tarihi zihniyete tamamiyle ters, yanlış bir telâkkiye dayanmaktadır: Osmanlı Devleti'ni, Anadolu'nun batı nihayetinde, Bizans hudut boylarında yerleştirilmiş küçük bir aşiretten çıkmış addetmek!

Es'ki Osmanlı vakanüvislerinin telâkki tarzlarından tamamen farksız olan bu başlangıçtan hareket edildikçe, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu da Osmanlı hukukî müesseselerinin menşei meselesi de hiç bir zaman bir muamma halinden kurtulamıyacaktır. Halbuki Osmanlı tarihi, umumî Türk tarihi çerçevesi içinde, yani, öteki Anadolu Beylikleriyle beraber ve Anadolu Selçukluları tarihinin bir devamı şeklinde telâkki olunursa, o zaman, şimdiye kadar karanlık kalan bir çok noktaların anlaşılması imkânı ortaya çıkar. Aynı suretle, Anadolu Selçukluları tarihi için de umumî Selçuklu tarihinin bir şubesi halinde tetkik edilmek, ve böylece, Türk tarihinin en eski devirlerine kadar in-

mek zarureti vardır. *Bütün sosyal müesseselerimiz gibi, hukukî müesseselerimizin tetkikinde de, İslâmiyetten evvelki devirlerden başlayarak, kronolojik bir surette, çeşitli Türk devletlerinde o müesseselerin ne gibi safhalardan geçtiğini anlamak ve her devirde ve her coğrafi sahada dıştan gelmesi muhtemel tesirleri de tespit etmek mecburiyetindeyiz.* Ancak böyle genetik ve comparatif bir usûl sayesinde, her müessese-nin dahili gelişmesini, maruz kaldığı dış tesirleri, ictibas olunan yabancı müesseselerin milli bünyemiz içinde nasıl bir mahiyet aldığını bütün sebepleri ve neticele-riyle anlamak kabil olur.

Hiyung-nu'lardan başlayarak Osmanlılar'a kadar Türk tarihinin geçirdiği uzun yüzyıllar ve bu tarihin üzerinde cereyan ettiği geniş coğrafi saha gözönüne alınırsa, Türk hukukî müesseselerinin menşe'leri ve gelişmeleri meselesinin, ehemmiyeti nispetinde müş-kûlâtı da derhal anlaşılır. Türkler, daha İslâm mede-niyeti dairesine girmeden evvel, çeşitli zaman ve yer-lerde, kısmen kendi örfî hukuklarını muhafaza etmiş-lerdir; kısmen de — zaman zaman siyasî, dinî, iktisa-dî bağlarla bağlandıkları — Çin, Hind, İran hukukî müesseselerinden ictibaslarda bulunmuş olabilirler.³⁹ Bâzı Türk şubeleri çeşitli âmiller tesiriyle son zaman-lara kadar göçebe yahut yarı göçebe kabile teşkilâ-tını korudukları ve bunların hukukî müesseseleri bil-

39 İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinin teşkilâtı hakkında yine bu sahypelerde yayımlayacağımız makale-lerde bu meseleler hakkında tafsilat verilecektir. Bu es-ki Türk devletlerinin teşkilâtı ve hukukî mahiyeti hak-kında hattâ en son Avrupa tarih eserlerinde verilen bil-gi — meselâ: F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen-Âge*, Paris 1927, s. 221-224 — çok sathîdir.

Türk devlet müesseselerinin İslâm âleminde kuvvetli ve göze çarpıcı tesirler yapması, bilhassa, büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonradır. Abbâsî halifelerini maddi hâkimiyetleri altına aldıkları sonra, Mısır ve Suriye gibi şii Fâtîmî halifeleri-

ekseriyetle Sâsâniler'den alınmıştır (İbn Haldûn, arapça metin, c. I, s. 203; Gaudefroy - Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923, s. CXVI; A. Christensen, *L'Empire des Sassanides*, Mem. de l'Académie de Danemark, 1907, 33, 39, 41). Sâsânî teşkilâtı hakkında en mühim kaynak olan bu son eserde, yazar, Abbâsî teşkilâtıyla da bazı karşılaştırmalar yapmaktadır. Cl. Huart'ın «*Histoire des Arabes*, Paris 1912, c. I, s. 289-290» adlı zayıf eserinde bu hususta verilen bilgi pek sathidir. L. Halpnen'in «*Les barbares*, Paris 1926, s. 215'indeki hulâsa fena değildir. J. H. Kramers'in «*les Noms musulmans composés avec Din*, *Acta Orientalia*, V, 57» adlı makalesinde de bazı mukayeseler yapılmıştır. Yine A. Christensen, bir eserinde bir münâsebetle, Sâsâniler'de hükümdarın taç giyme gününde nutuk söylemesi âdetinin Osmanlı İmparatorluğunda son zamanlara kadar devam ettiğini kaydetmiştir. (*Archives d'Etudes orientale*, Upsala 1918, c. XIV, s. 28). Bununla birlikte Sâsâniler'den İslâm devletlerine geçen daha birçok hukukî müesseseler, âdetler mevcut olduğundan, bu mesele hakkında daha derin tetkikiere ihtiyâç olduğu kanaatindeyim. Mesele Saffâriler'de askere maaş dağıtılması merasimi — ki Sömâniler, Gazneliler, Selçuklular'da ve daha sonraki İslâm-Türk devletlerinde de mevcuttu — doğrudan doğruya Sâsâniler'den alınmıştı; bu hususta tafsilât veren İbn Hallikân, İbnul-Adîm'in *Tarih-i Haleb'*inden naklen, bu âdetin Sâsâniler'de de mevcudiyetini söylemektedir. (İbn Hallikân, 1275 Kahire basımı, c. II, s. 475-476). Corci Zeydan bu fıkrayı me haz göstermeksizin kitabına nakletmiş ve Abbâsiler'de geçit resminin İranlılar'dan alındığını söylemiştir (*Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, türkçe tercümesi, c. I, s. 155). Bu hususta aşağıda bilgi vardır (X. Timar Sistemi).

nin nüfuz sahaları müstesna olmak üzere, İslâm dünyasının hâkimi olan ilk Selçuklu sultanları zamanında, devlet müesseseleri çok sağlam olarak kuruldu. Bunlar arasında Sâsânî ve İslâm menşe'inden gelen müesseselerle birlikte, kısmen Karahanlılar'dan kısmen de Oğuz geleneklerinden kökünü alan Türk müesseseleri de mevcuttu. Bu büyük imparatorluğun parçalanmasından sonra, yerine geçen çeşitli devletlerde — meselâ Hârizmşahlar'da, Suriye, İran ve Anadolu Selçukluları'nda, Atabeyler'de, Eyyubîler'de, sonraları Memlûkler'de — bu Türk menşe'inden gelen müesseseleri görmek kabildir;⁴⁵ ve bu tesir, hattâ Kuzey-Afrika İslâm devletlerinde de az çok kendini göstermiştir"

45 Bâzı Avrupalı şarkiyatçılar bir takım İslâm devlet müesseselerinde Türk tesiri olduğunu, İslâm yazarlarının ifadelerine dayanarak kaydetmişlerse de, meseleyi daha fazla derinleştirmeye girişmemişlerdir: Meselâ Abbâsîler'deki «divânü'l-inşâ»nın Selçuklular'da ve Selçukluların idarî geleneklerini takip eden Türk devletlerinde «divânü'l-Tuğrâ» ya tebeddülü gibi (Makrizî, Kitâbü'l-Hitât, Kahire basımı, c. II, s. 226; Tuğrâ hakkında bu makalemizin 61-65'nci sayfelerinde verilen tafsilata bakınız). Keza «İktâ» meselesinde Selçuklular'ın koydukları esasların ehemmiyeti hakkında (Köprülüzade Mehmed Fuad, Milli Tettebbular Mecmuası, sayı 5, s. 205) ve yine bu makalemizin (X. Timar Sistemi) faslında mufassal bilgi vardır. Bununla birlikte doğrudan doğruya Türk menşe'inden gelen ve Büyük Selçuklular'dan sonra bütün İslâm âlemine yayılan Türk devlet müesseseleri, umumiyetle zannolundugundan çok fazla ve çok mühimdir. İslamiyetten evvelki ve sonraki Türk devletlerinin teşkilâtı şimdiye kadar hemen hiç tetkik edilmediğinden, bu meselelerin ilim âlemince meçhul kalmış olması pek tabiidir. Bu husustaki tetkiklerimizin neticelerini sırasıyla yayımlayacağız.

46 Mesâlikü'l-Ebsâr'ın, Mısır hariç olmak üzere, Af-

Anadolu Selçukluları'nın ve Danişmendliler'in de bu imparatorluğun parçalarından olduğunu düşünürsek, cihan tarihi noktasından olduğu gibi Türk hukuku tarihi bakımından da, bu devrin ne kadar büyük bir ehemmiyeti olduğunu daha iyi anlarız.

Bundan sonra, Türk hukuku tarihinin ikinci mühim safhasını açan, Moğollar devri oldu. Kurdukları devlet müesseselerinin menşe'ini çeşitli kaynaklardan — meselâ mühim bir kısmını Uygur Türkleriyle Kara-Hı-taylar'dan — almakla beraber⁴⁷, Türk dünyasının huku-kî gelişmesi üzerinde Moğol hâkimiyetinin mühim ve devamlı bir tesiri olmuştur. İlhanlılar'ın İslâmiyeti kabu-lünden sonra, Moğol müesseseleri, bilhassa İran'da, bir

rika memleketleri hakkındaki kısmını neşreden G. De-mombynes, eserine yazdığı kıymetli mukaddemede, Kuzey-Afrika İslâm devletlerinde hâkimiyet alâmeti olan bazı müesseselerin - meselâ -nöbet çalınması, hükümdarların başlarında tutulan çemsiye () gibi - Türkler'-den gelmesi ihtimalini ileri sürmekle ve bu hususta bazı karşılaştırmalar yapmakla beraber, ilim âlemince Türk devletlerinin müesseseleri hakkındaki malûmatın yok de-necek kadar azlığından dolayı, mukayeselerini yeter de-recede derinleştirememiştir. (Bibliothèque des géographes arabes, Paris 1927, c. II, s. LVIII LXIV).

47 P. Pelliot, Sur quelques mots d'Asie Centrale, Jour-nal Asiatique, XI ème série, c. I, s. 465; Barthold, Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 112, 139; bununla birlikte Barthold, Kara-Hıtaylar'ın tesirini olduğundan çok fazla göstermek isteyen Blochet ve Marquart'ın fikir-lerini haklı olarak tenkit etmektedir (aynı eser, s. 113, 152). P. Pelliot, Moğol İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde türk-çenin İmparatorluğun milletlerarası lisamı olduğunu söyle-mek suretiyle, büyük Moğol devletinin çok kuvvetli Türk tesiri altında kaldığını anlatmaktadır (T'oung Pao, c. XXVII, s. 191, 208).

dereceye kadar İslâm tesiri altında kalmakla birlikte, eñemmiyetini kaybetmedi; Celâyirler devri, devlet teşkilâtı bakımından, İlhanlılar devrinin devamından başka bir şey değildir. Fakat en ziyade Orta-Asya'da, Altın - Ordu'da, Kırım'da yüzyıllarca bu müesseselerin pek kuvvetli bir surette yaşadığını ve hattâ Moskoflar üzerinde bile müessir olduğunu görüyoruz⁴⁸. Anadolu'da bile bu Moğol devrinin tesiri, şimdiye kadar sanıldığından fazla olmuştur, Timur saltanatı, çeşitli gö-

48 Moğol istilâsının, Rus Çarlığı'nın teşekkülü üzerinde, doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak, büyük bir tesiri olduğu, daha eskidenberi kabul edilmiş bir gerçektir. Moğollar'ın idari ve mali müesseselerinden birçoğunun da Ruslar'ın devlet teşkilâtı üzerinde müessir olduğu muhakkaktır. Bununla beraber Ruslar'daki bâzı devlet müesseselerinin ve birtakım saray âdetlerinin Moğollar'dan mı alındığı, yoksa Bizans'tan mı geldiği henüz tarihçiler arasında bir münakaşa mevzuu teşkil etmektedir. Türk ve Moğol tarihi hakkındaki tetkikler ilerledikçe, bu meselelerin daha iyi anlaşılacağı pek tabiidir (tafsilât için: A. Rambaud, *Histoire de la Russie*, 7eme ed., Paris 1912, s. 138-147); N. Iorga, Moğol hâkimiyetinin Ruslar'a yeni bir «İmparatorluk mefhumu» getirdiğine kanidir (Cinq conférences sur le Sud-est de l'Europe, Paris 1924, s. 45-47). Altın-Ordu Devleti'nin, şimdiye kadar sanıldığı gibi, her türlü medeni teşkilâttan mahrum, ilme ve güzel sanatlara ilgisiz bir barbar cemiyeti olduğu hakkındaki eski fikirler tamamıyla yanlıştır. Son zamanlarda Rus arkeologları tarafından yapılan tetkikler bunun aksini ispat ettiği gibi, XIV. yüzyılda burada zengin bir Türk edebiyatının teşekkül etmiş olduğunu da şahsi tetkiklerimiz neticesinde meydana çıkardık (Koprülüzade Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1928, s. 347-365 [2. basım, 1980, s. 295-310]). Altın-Ordu hükümdarlarının, Çin idari geleneklerine ilgisiz kaldıkları için, burasının «vasıflandırılmıyacak bir barbarlığa düştüğünü» iddia eden E. Blochet tamamen aldanmıştır (Introduction à l'Histoire des Mongols, *Cahiers de l'Asie Mineure*, 1910, 7. VII, s. 277).

rüşlere göre, İslâm tesirinin Moğol müesseselerine karşı bir reaksiyonu mahiyetinde olmakla beraber, yine birçok hususlarda o umumî kadro dahilinden dışarıya çıkamamıştır. Daha sonraları Kara ve Ak-Koyunlular'da, Timurlular'da ve onların bir şubesi demek olan Hind Moğolları'nda, ve hattâ Safeviler'de bile Moğol devri müesseselerinin kalıntılarını bulmak çok kolaydır⁴⁹.

En umumî çizgileriyle çizmeye çalıştığımız şu umumî çerçeve, Osmanlı müesseselerinin menşe' ve gelişmesini tetkik için nasıl bir yol takip edilmesi gerektiğini ve bu müesseselerin köklerini bâzen ne uzak bir geçmişte aramak icap ettiğini pek açık bir surette gösterebilir. Buna bir misâl olmak üzere, Selçuklu hükümdarlarının istiklâl alâmeti olarak Osman Gazi'ye davul ve bayrak göndermesi an'anesinin, diğer İslâm devletlerinde bulunmakla beraber, İslâmiyetten evvel Gök - Türkler'de ve diğer bâzı Türk devletlerinde geçerli bir usûl olduğunu, II. Mehmed devrinde konulan «hükümdarların divân müzâkerelerini kafes arkasından dinlemesi» âdetinin Hârizmşahlarda mevcut bulunduğunu, eski bir makalemde başka bir münasebetle söylemiştim⁵⁰. Eski Türk ve İslâm devletlerinin hukukî müesseseleri hakkında yapılmış araştırmalar yok denecek kadar nâdir ve yapılanlar da ekseriyetle usulsüz ve itimâda değer bulunmadığından, yukarıda tas-

49 Şimdiye kadar pek az ve tamamıyla usulsüz tetkik edilmiş olan bu meseleler hakkındaki tetkiklerimizi yine bu sahypelerde parça parça yayımlayacağız. Yalnız şunu söylemekle, iktifa edelim ki, yukarıdaki görüşler, alelade tahminlere ve mantıkî istidlallere dayanan indi faraziyelerden ibaret olmayıp, kaynakların tenkitli bir surette tetkik ve mukayesesinden çıkarılmış neticelerdir.

50 Hayat Mecmuası, İstanbul 1927, sayı 11.

rih ettiğimiz g n tique ve comparatif usûlün tatbikinin ne kadar güç olduğu meydandadır. Fakat menşe' meselesini, ve bilhassa hangi müesseselerin ve ne zaman hariçten alındığını tayin edebilmek için, bundan başka bir usûlün tatbikine imkân yoktur. Şimdi Rambaud ve takipçilerinin Bizans'tan Osmanlılar'a geçtiğini iddia ettikleri çeşitli müesseseleri bu usûle uyarak tetkik edelim.

ve vazifelerini açık suretle tayin etmiştir: Padişah'tan sonra, devletin en büyük adamı odur ve padişahın mutlak vekilidir; devlet işlerini diğer vezirlerle ve defterdarlarla müşâvere eder. Defterdarların buyrultusuyla olan malî işler ve kadıaskerlerin buyrultusuyla olan kazâî işler müstesna olmak üzere, diğer bütün işler vezir-i âzam buyrultusuyla olur. Vezir-i âzam bâzı tımarları padişaha arz etmeden verebilir. Malî işleri müstakil olarak gören başdefterdar bile vezir-i âzam'la müşâvereye mecburdur; çünkü vekil-i mutlak olmasından dolayı malî işlerin de nâzırı odur. Padişahın mühürü bu sebeple yani vekâlet-i mutlakası hasebiyle onda durur⁵².

Bu memuriyetin İstanbul fethinden sonra Bizanslılar'ın grand domestique'inden alınmış olmasına en ufak bir ihtimal bile yoktur; çünkü, daha Fatih'ten

Bu kanunnâmeyi notlar ekleyerek yayımlayan Ârif Bey'in fikrine göre, Kanunnâme, Hicri 882'den sonra tertip edilmiştir. Bu Kanunnâme'nin varlığından önce 'Âli, Künhü'l-Ahbâr adlı meşhur tarihinde bahsettiği gibi, sonraları da Hammer Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına ait yukarıda bahsettiğimiz eserinde ve Osmanlı Tarihi'nde bundan söz etmiştir. Fatih devrine ait diğer bir Kanunnâme'nin metni ve almanca tercümesi de, yukarıda zikrettiğimiz gibi, F. Kraeclitz tarafından neşredilmiştir. (Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte, Wien 1921, c. I).

52 Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 10, 15, 16, 20, 21, 27, 29, 30; burada vezir-i âzamlara ait bâzı hukuk ve selâhiyetler daha yazılıdır ki, Hammer yukarıda zikredilen eserlerinde bunlardan bahsetmiştir. Biz, sadece, vezir-i âzamlığın Bizans'tan alınıp-alınmadığı meselesini aydınlatmağa çalıştığımızdan bütün o tafsilâtı vermedik. Bu mühim mesele hakkında ayrıca bir monografiye ihtiyaç vardır; ve elde bulunan bol vesikalar, bu müessesenin gerek diğer İslâm devletlerinde, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl bir tarihi gelişmeye uğradığını aydınlatmağa kâfidir.

ni haiz olan «vezirlik» müessesesinin Osmanlı Devleti'ne —daha diğer birçok idarî teşkilât gibi— Anadolu Selçukluları'ndan geçtiği pek tabiidir: XIII. yüzyılda Selçuklu vezirlerinin —Osmanlı vezir-i âzamları gibi— devlet idaresinin başında ve hükümdarın vekil-i mutlakı olarak bulunduklarını biliyoruz⁵⁵. Bunun, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan geçmiş olduğu⁵⁶ ve yal-

şa'nın ve daha sonra da Çandarlızâde Halil Paşa'nın vezir-i âzam olduğunu söyler. «Âşık Paşazade'de vezir-i âzam tabiri yoktur; halbuki o devrin meşhur şâirlerinden «Safi'nin Divan'ında Halil Paşa nâmına kayıtlı bir kaside «vezir-i âzam» tabiri yazılıdır. (Hususi kütüphane-mizdeki yazma nüsha).

55 Anadolu Selçukluları'nda, hükümdarlıktan sonra devletin en büyük mevkii vezaretti; ve vezâretin timsali divitti. Bu, vezirin, sivil idarenin en büyük âmiri olduğuna bir alâmetti ki, bunu daha evvel Büyük Selçuklular da görüyoruz (Rahat as-sudûr, Gibb memorial new series. II, s. 365, al-Urâda fi'l-hikâyat as salcukiyya, K. Sûsheim basımı, Leyden 1909, s. 66). Bununla beraber, bazen vezire hükümdar tarafından altın kılıç verildiği de oluyordu. Bu, askeri işler üzerinde de onun nüfuz ve murakabesini gösteren bir delildir. Nihayet, atabeylik, beylerbeyilik gibi devletin en mühim mevkilerine geçen kimseler, terfian vezârete getiriliyordu; ve merkezi idare doğrudan doğruya onun nüfuzu altında bulunuyordu. Maamafih bazen vezirlerin diğer nüfuzlu emirlerin tesiriyle azil ve nasbedildiği ve müşkül zamanlarda vezâret mevkiiinin kimse tarafından kabul edilmek istenmediği vakiydi (Muhtasar Selçuknâme-i İbn Bibi, Houtsma basımı, Leyden 1902, çeşitli sahifelerde). Selçuklu vezirlerine «Sâhib, Sâhib-i a'zam» lâkabı verilirdi (Taeschner und Wittek, yukarıda zikredilen makale'de, s. 112, not 1). Sâhib lâkabı hakkında ayrıca şunlara da bakınız: Makrizi, Kitabü'l-Hitat c. II, s. 223; Subhü'l-A'sa, c. VI, s. 17.

56 Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na âit bütün tarihi vesikalarda, devletin en büyük memuru ve hükümdarın mutlak vekili olarak «vezir-in bulunduğuna kayıtlıdır; daha

him eyaletlerin başında bulunan ve yine vezir unvanını taşıyan büyük memurla, devlet merkezinde bulunan ve hükümdarın mutlak vekili olan asıl veziri karıştırmamalıdır⁶⁰. Hârizmşahlar'ın en son zamanlarına kadar vezâret müessesesinin onlarda da bulunduğunu ve vezirlerin daima büyük bir nüfuz sahibi olduğunu biliyoruz⁶¹. Bu müessese İlhanlılar'da da mevcuttu⁶². «Mâverdi» gibi bâzı İslâm hukuk nazariyecilerl, vezâretin mahiyeti, mevki, hukuk ve selâhiyeti, vazifeleri hakk hakkında prensipler de koymuşlardır⁶³. Bunlara göre «vezâret» başlıca iki nevidir: 1. *vezâret-i tefvîz*; 2. *vezâret-i tenfiz*. «*Vezâret-i tefvîz*» halifenin müsaadesiyle ve onun nezareti altında halife namına bütün hükûmet işlerini müstakil olarak yapmağa mezuniyet ifade eder; yalnız halifenin istifasına, veliaht nasbına, halife tarafından tayin edilmiş olan memurların azline selâhiyetli değildir. Halbuki «*vezâret-i tenfiz*» halifenin emirlerini yapmaktan başka hiçbir selâhiyete malik değildir. Bu bakımdan «*vezîr-i tefvîz*» ancak bir tane olabildiği halde, çeşitli işler için muhtelif «*vezir-i tenfiz*»ler mevcut olabilir⁶⁴. İşte, şu hale göre meselâ

60 The Târih-i Baihaki, Bibliotheca Indica, Calcutta 1862; A. de Biberstein Kazimirski, Menoutchehri, Paris 1887.

61 O. Houdas, Histoire du Sultan Djelal ed-Din Man-kobirti, Paris 1895.

62 Subhü'l-A'sa, c. VI, s. 139; c. VII, s. 262-264, 302-304; ayrıca İlhanlılar tarihine ait başlıca kaynaklara bakınız.

63 El-Ahkâmü's-Sultaniyye, Mısır basımı, 1909, s. 18-24.

64 Vezâret müessesesinin Kuzey-Afrika ve Endülüste ne gibi değişmeler geçirdiğini, tafsilâtıyla anlamak için, bilhassa İbn Haldûn'un Kitabü'l-İber ve Divânü'l- Mübtedâ ve'l-Haber mukaddimesine bakınız: c. I, s. 197-202; Kal-kaşandî'nin Subhü'l-A'sa'sında vezâret meselesi hakkında epeyce mühim bilgi vardır: c. VI, s. 18-22; Mısır'daki İslâm devletlerinde vezâret müessesesinin mahiyeti hakkında

Selçuklular'daki vezirler, sonra, Osmanlılarda mevcut veziri âzamlar «vezâret-i tefvîz»i hâiz bulunuyorlar⁶⁵.

Abbâsî İmparatorluğu'nun diğer birçok devlet müesseselerinde olduğu gibi «vezâret» müessesesinde de, Sâsânileri taklit ettiği, ilim âleminde eskidenberi bilinen bir vâkıadır.⁶⁶ Sâsâniler'deki «Wazurg-framâhâr» yani hükümdarın mührünü taşıyan mutlak vekili ne ise, İslâm devletlerindeki vezîr-i tefvîz veya vezîr-i âzam da odur. Osmanlı vezir-i âzamlarının yalnız mülki değil askerî memurların da en büyüğü olduğu me-

yine bu esere bakınız. c. III, s. 277, 482, 489; c. IV, s. 28, 29; W. Björkman, Beitrage zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Aegypten- (Hamburg (1928)'in indeksine bakınız; G. Demombynes, La Syrie à l'Epoque des Mamelouks, s. LXVI. 151, 207, Abbasilerde ve Sâmâniler'in son zamanlarında olduğu gibi hükümdar «emirü'l-ümerâ» unvanı askerî bir kumandanın tahakkümü altına düşerse, o. Mâverdi'nin tarifince «vezîr-i tefvîz» mahiyetinde oluyor, ve hükümdarın asıl veziri «vezîr-i tenfiz» hükmünde kalıyordu Sâmâniler'in son devrinde emirü'l-ümerâ Sebüktekin vezirlerin azil ve nasbına karşılıyordu (Ch. Schefer, Description topographique et historique de Boukhara, Paris 1892, s. 193-195). Bununla birlikte, daha önce, hükümdarların nüfuzu sarsılmamışken bile vezirlerin seçilmesi hususunda Horasan valisi olan emirü'l-ümerâ'nın reyî alınırdı (aynı eser, s. 105). Nizamülmülk, devletin en büyük memuru olarak veziri gösteriyor (Siyasetnâme, Ch. Schefer tercümesi, Paris 1893, s. 220). Vezâret müessesesi hakkında küçük bir hulâsa, Corci Zeydân'ın «Medeniyet-i İslâmiye Tarihi»nde mevcuttur; Türkçe tercümesi, İstanbul 1328, c. I, s. 132-137.

65 Bunları hiçbir zaman emirü'l-ümerâlarla mukayese edemeyiz: çünkü, tamamiyle diktatör makamında bulundukları için, hükümdarın mutlak vekâletini zorla elinden almışlardı; ve hükümdar onları azletmek kudretine fiilen malik değildi.

66 A. Christensen, L'Empire des Sassanides, s. 33.

selesine gelince, eski İslâm vezirlerinde çok kere kumandanlık sıfatının da birleştğini biliyoruz: Abbâsî veziri Fazl b. Sehl bu iki sıfatı da kendinde topladığı için zü'r-riyâseteyn lâkabını almıştı. Gazneliler'de ve diğer bâzı Türk-İslâm devletlerinde de ordu kumandanlığı vazifesini gören vezirler vardı. Esasen Sâsânîlerde de vezir-i âzam'ın askerî vazifeleri malûmdur.⁶⁷ Vezâret müessesesinin İslâm ve Türk devletlerinde gelişme tarihini yazmak, İslâmiyetten evvelki bâzı Türk devletlerinde buna benzer bir memuriyet bulunup - bulunmadığını aramak, bu araştırmamızın mevzuunun dışındadır⁶⁸. Yalnız, bu kısa izahat, Fatih *kanunnâme*'sindeki vezir-i âzamlığın Bizanslılar'dan alınmış olamayacağını katî surette göstermeye yeter.

2 — İki Beylerbeyilik

Fatih Kanunnâmesi'nde beylerbeyiler hakkında epeyce tafsilât vardır. Buna göre beylerbeyilik hem fiili bir memuriyet, hem de bilfiil başka bir memuriyette bulunanlara verilebilen bir rütbedir. Meselâ, nişancıların, vezir veya beylerbeyi rütbesini haiz iseler teşrifatta defterdardan önde gelecekları açıkça belirtilmiş olup, buna göre, beylerbeyilik bir rütbe oluyor. Beylerbeyiler, vezirlerden bir derece daha aşağı sayılıyorlar; mal defterdarları, nişancı, 500 akçe kadılar, 400.000 akçeye kadar vasıl olmuş sancak beyleri terfi'an beylerbeyi oluyorlar. Beylerbeyiler, hizmetkârlarına mücevveze değil üsküf giydirebiliyorlar;

67 Aynı eser, s. 41.

68 İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinin idari teşkilâtı hakkında hazırladığımız bir makalede, bu mesele de izah edilmiştir.

oğulları kırkbeş akçe ile müteferrika oluyorlar. Padişah huzuruna çıkamamakla beraber, yazılı maruzatta bulunabiliyorlar; kendi memuriyet dairelerindeki timar ve zeametleri tevcihe mezun olmakla beraber, arza mecburdurlar. Tahsisatları başlangıçta 800.000 akçeden başlayarak nihayet 1.200.000 akçeye kadar yükselebiliyor; 100.000 akçe ile tekaüt oluyorlar; padişahın kızlarından olan çocuklara asla beylerbeyilik verilemiyor.⁶⁹ İşte bütün bu izahat, vilâyetlerin en büyük mülki ve askeri âmiri olan beylerbeyilerin ehemmiyetini göstermeğe kâfidir. Ancak, ayrıca Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri hakkında Kanunnâme'de hususi tafsilât olmayıp, yalnız bir yerde başdefterdarın Rumeli beylerbeyi ile beraber yani mevki'ce müsavi olduğu zikrolunmaktadır.⁷⁰

Rimbaud'nun Bizans'taki Doğu ve Batı'ya mahsus iki «domestique des schole»den alınmış olduğunu söylediği Anadolu ve Rumeli beylerbeyilikleri, hakikatî halde, Fatih devrinden çok önce konulmuş iki memuriyettir: Daha Çelebi Mehmed zamanında Rumeli beylerbeyi olarak «Hamza Bey» ve «Bayezid Paşa», II. Murad zamanında Anadolu beylerbeyi olarak «Uruc Bey», «Hamza Bey», Rumeli beylerbeyi olarak da «Sinan Bey» ve «Şahin Paşa»⁷¹ tarihinde yer almış şahsiyetlerdir. Os-

69 Kanunnâme-i âl-i Osman, çeşitli sayfalar.

70 Aynı kanunnâme, s. 16.

71 Âşık Paşazâde, Emir Musa'nın vezir, beylerbeyi, kadiasker tayin ettiğini yazdığı gibi (İstanbul basımı, s. 82) Çelebi Mehmed devrinde ve II. Murad vekayinden bahsederken de yukarıda zikredilen kimselerin Rumeli ve Anadolu beylerbeyisi olduklarını tasrih eder. (s. 89, 96, 102, 119, 129, 132). Âşık Paşazâde'de, bunlardan evvel, I. Murad'ın Lala Şahin Paşa'yı Rumeli beylerbeyi tayin ettiği yazılmıştır ki (s. 55) Tevarih-i âl-i Osman'da, I. Murad'ın

manlı Devleti'nin XIV. yüzyıl tarihi henüz kâfi derecede aydınlanamadığı için, Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinin ilk ne zaman ihdas edildiğini şimdiden katıyetle tespiti kalkışmıyoruz. Fakat, yukarıda verdiğimiz izahat, herhalde İstanbul fethinden çok evvel bunların ihdas edildiğini göstermek suretiyle, Rambaud'yu kati surette yalanlamaktadır.

Osmanlılar'ın Selçuklular'dan almış oldukları «beylerbeyilik» memuriyeti, belki de Rumeli'deki fütuhattan sonra tabiatıyla ikiye ayrılmış olacaktır; bunu bir taklit saymamak, ve devletin genişlemesiyle ahenkli olarak bu müessesenin geçirdiği dahili bir gelişme safhası gibi telâkki eylemek, elbette daha doğrudur.

Bunu doğrulayacak başlıca delil, bu memuriyetin XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları'nda, İlhanlılar'da, Altın Ordu Devleti'nde, Memlûkler'de de var oluşudur: Anadolu Selçukluları'nda «vezirlik»ten sonra «nâiblik, melikü'l-ümeralık, atabeylik, pervânelik» devletin en büyük makamları idi; buradaki «melikü'l-ümera» lâkabı, beylerbeyilikten başka birşey değildir ve onun

Rumeli fütûhatında Lala Şahin'in beylerbeyi olduğu kaydı bunu doğrulamaktadır. F. Giesse, Die Altosmanischen anonymen Chroniken, Breslau 1922, c. I, s. 21). «Netayicü'l-vukûat»ta dahi bu görüş kabul edilmiştir (İkinci basım, İstanbul 1329, c. I, s. 15. 16). II. Murad devrinde Türkiye'de seyahat etmiş olan «Bertandon de la Broquiere»in «Seigneur de la Grèce» diye zikrettiği Sinan Bey'in Rumeli beylerbeyi Sinan Bey, ve «Le plus grand Gouverneur du Turcq» diye tavsif ettiği «Camussat Bayscha»nın da Anadolu beylerbeyi Hamza Paşa olduğu muhakkaktır (Ch. Schofer, Le Voyage d'Outremer, Paris 1892, bk. indeks). Rumeli beylerbeyi Sinan Bey hakkında şair Safi'nin bir kaside-i de mevcuttur (hususî kütüphanemizdeki Divan'ında). Bütün bu izahat, II. Murad devrini pek iyi bilen Âşık Paşazâde'yi doğrulamaktadır.

bir tercümesidir; nitekim İbn Bibî, bu iki kelimeyi hep müteradif olarak kullanmaktadır.⁷² Selçuklular devrinde bu beylerbeyilerin nüfuz ve ehemmiyeti çok büyüktü; Osmanlılar'da Anadolu ve Rumeli beylerbeyilerine verilen ehemmiyet, bu memuriyetin Selçuklular'dan alındığına bir delil olabilir. Ancak, yine İbn Bibî'de mevcut bir kayıt, Sultan İzzeddin Keykâvus zamanında (1210 - 1219) «*melikü'l-ümerâ = beylerbeyi*» lâkabını taşıyan iki adamın yani «Hüsâmeddin Çoban» ve «Seyfeddin Kızıl» beylerin mevcudiyetini gösterdiği gibi⁷³ bu hükümdarın son zamanlarına kadar bunlardan başka olarak bir üçüncünün yani «Seyfeddin»in de yine «*melikü'l-ümerâ = beylerbeyi*» olduğunu ve Alâeddin Keykubâd'ın — yukarıda zikredildiği vechile — onun yerine diğer birini beylerbeyiliğe tayin ettiğini biliyoruz. Yukarıda ismi geçen iki beylerbeyi Alâeddin zamanında da «*melikü'l-ümerâ = beylerbeyi*» lâkabını taşımakta idiler. Şu hale göre, beylerbeyilik, Anadolu Selçukluları'nda hem muayyen bir memuriyet, hem de devletin en nüfuzlu ve büyük ricaline verilen bir unvan, bir rütbe midir? Selçuklular'da olsun, Memlükler'de olsun, bâzen bu türlü unvanların bir rütbe gibi verildiğini biliyoruz. Ancak, Yazıcı-Oğlu'nun

72 İbn Bibî: Sayf ad-Din Ayne ki malik al-umarâ bûd. (s. 84); An şab beylerbegi râ az tahvili Sayf ad - Din Ayne ba Komninüs , farmûd (s. 115). Daha, Büyük Alâeddin saltanatından evvel mevcut olan beylerbeyiliğin, daha sonraki devrede Moğol tahakkümünden sonra da devam ettiği yine aynı kaynaktan anlaşıyor (s. 268, 270, 275, 280). XIII. yüzyıla ait bir Mısır vesikasından da Anadolu Selçukluları'nda beylerbeyi unvanının mevcudiyeti görülüyor (Subhü'l-A'sa, c. XIV, s. 149).

73 Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides, c. IV, s. 49.

*Selçuknâme'sinde «Hüsameddin Çoban» Bey'in Oğuzlar'ın Kayı boyuna mensup olup, sağ kol beylerbeyi, «Seyfeddin Kızıl» Bey'in ise Bayındır boyuna mensup olup sol kol beylerbeyi olduğu tasrih edildiği gibi,⁷⁴ eserin çeşitli yerlerinde de daima sağ kol ve sol kol beylerbeyilerinden bahs olunmaktadır.⁷⁵ XIII. yüzyılda Anadolu'da aşiret hayatının ve aşiret geleneklerinin pek kuvvetli olduğu tabiidir. Acaba, Yazıcı-Oğlu'na me haz olan «İbn Bibi»de tasrih edilmemekle beraber, bunlar hakikaten Anadolu'daki Oğuz aşiretlerinin başında bulunan iki nüfuzlu reis midir? Büyük bir servet ve nüfuza malik olduklarına ve Sultan Alâeddin Keykubâd'ın, diğer eski büyük emirleri ortadan kaldırdığı halde bunlara hiç birşey yapmadığına veya yapmadığına bakılırsa, buna ihtimal verilebilir. Eğer böyle ise, hükümdarın doğrudan doğruya tayin ve azledebildiği bir «*Melikül-Ümerâ*»dan başka, Oğuz aşiret beylerinin fevkinde, eski an'aneye uygun bir şekilde, biri sağ kol, diğ eri de sol kol aşiretlerinin başında bulunan iki «*beylerbeyi = melikül-ümerâ*» daha bulun-*

74 Aynı külliyat, c. III, s. 119, 208.

75 Aynı cilt, s. 89, 91; yine bu eserde mevcut bir kayda göre, Alâeddin Keykubad zamanına kadar, sağ kol beylerbeyiliği Kayı ve Bayat beyine, sol kol beylerbeyiliği de Bayındır ve Çavundur beyine verilirdi; diğer Oğuz boylarının beylikleri de babadan oğula geç erdi. Yazıcıoğlu, bu usûlün Alâeddin'in çocukları zamanına kadar mevcut olduğunu da ilâve ediyor (s. 204). «İbn Bibi»de mevcut olmamakla beraber, aşiret an'anelerinin XIII. yüzyılda da yaşadığını gösteren bu kayıtların tamamen «uydurma» olduğuna hükmedilemez. Bizim fikrimize göre, Yazıcıoğlu'nun yaptığı bu ilâveler, bu an'anelerin XV. yüzyıl başında bile henüz unutulmamış olduğunu anlatıyor (Abdülkadir Bey'in Orun ve Ü lüş Meselesi adlı makalesi de bu görüşümüzü doğrulamaktadır: Türk Hukuk ve İktisat Tarih i Mecmuası, c. I, s. 121-133).

ğın ikiye ayrılmasında — yahut, ilk defa iki beylerbeyilik ihdasında — bu eski aşiret an'anesinin de müessesir olması ihtimali kolayca reddedilemez.»

İlhanlılar'da, vezirden sonra devletin en büyük memurları, dört Ulus emiri idi; bu dört emîrin en büyüğüne de «beglari-beg = beylerbeyi» yani «emirü'l-ümerâ» derlerdi ki, askerî işler ve ordu doğrudan doğruya onun emri altında idi.⁷⁷ Görülüyor ki beylerbeyilik İlhanlılar'da, hattâ Selçuklular'dan daha mühimdi. Beglarbek yani beylerbeyi memuriyeti — İslâmî İran devlet geleneklerinden İlhanlılar kadar müteesir olmayan — Altın-Ordu Devleti'nde de mevcuttu. «İbn Battûta», bu devletteki «emîr-i ulus» tâbirini «emirü'l-ümerâ» diye izah etmektedir.⁷⁸ XIV. yüzyıl Mısır yazarlarının verdiği malûmata göre, ulus emirleri, Altın-Ordu'da mevcut olmakla beraber, nüfuzları İlhanlılar'da olduğu kadar büyük değildi; yine aynı kaynaklar bunlara «beylerbey» nâmı verildiğini de tasrih ediyorlar.⁷⁹

77 Subhu'l-A'sa, c. IV, s. 423-425; c. VII, s. 262-263; Zeki Velidi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 34-36; Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, XIII, s. 263.

78 İbn Battûta, türkçe tercümesi, c. I, s. 376.

79 Subhu'l-A'sa yazarı Altın Ordu'daki ulus emirlerinden bahsettiği gibi (c. IV, s. 475), Memlûkler divânından bunlara hitaben yazılan mektuplardaki lâkablara nümüne olmak üzere -et-Tetkif'den naklen- bir parçayı da muhtevidir (c. V, s. 137). Bununla birlikte bu ciltlerde «Beglarbek» unvanı mevcut değildir; bu unvan ve ulus emirlerinin İlhanlı ulus emirlerinden daha ehemmiyetsiz olduğu hakkındaki sarahat asıl et-Tetkif'dedir (ondan naklen: Subhu'l-A'sa, c. VII, s. 302-304; W. de Tiesenhhausen, Recueil de matériaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or, St. Petersbourg 1884, c. I, s. 405; E. Quatremère, Histoire des Mamelouks, c. II, kısım II, s. 315; Journal Asiatique,

Herhalde, İlhanlılar Devleti'nde olduğu gibi bunlarda da ulus emirlerinin reislerine «beylerbeyi» namı verildiğini tahmin edebiliriz. Mısır Memlûkleri'nde «Ata-bekü'l-asâkir» ve «emîr-i kebir» unvanlarıyla birlikte «beylerbeyi» unvanı dahi verildiği «el-Menhelü's-Sâfi» de yazılıdır.⁸⁰

Sonraları da Safeviler'de, daha ilk devirlerden başlayarak, büyük eyaletlerin başındaki askeri ve mülki en büyük âmire «beylerbeyi» unvanı verildiğini görüyoruz.⁸¹ Bunun Safeviler'e, İlhanlılar teşkilâtına hemen aynen vâris olan Celâyirler ve onları takip eden Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlular devletleri vasıtasıyla geçtiği kuvvetle tahmin olunabilirse de vazifesi itibarıyla Osmanlılar'daki beylerbeyiliklere benzer olduğundan Osmanlı Devleti'nden alınmış olması da — zayıf bir ihtimal olmakla beraber — tasavvur olunabi-

1830, 4 ème série, c. XVI, s. 59). I. Berezin, Cuci ulusu'nun dahili teşkilâtına dair monografi'sinde (Trudy Vostocn. Otdel., St. Petersburg 1863, c. VIII, s. 52) Reşidüddin, İbn Battûta ve Mesâlikül'-Ebsâr'a dayanarak, ulus beyi memuriyetinden bahsettiği halde, Quatremère ve Defrémery'nin yukarıda zikrettiğimiz kayıtlarını göremediğinden Altın-Ordu'da «Begiarbek» unvanının mevcudiyetinden haberdar olamamıştır.

80 E. Quatremère, Histoire des Mamelouks, c. I, kısım I. s. 3.

81 Ch. Schefer tarafından yayımlanan şu esere bakınız: (Raphael du Mans, Estat de la Perse en 1660, Paris 1890, s. 151; ayrıca bakınız: Sanson, Voyage ou relation de l'état présent de Perse, Amsterdam MDCXCV, s. 42-44; Chardin, Voyage, II, s. 173, 280). Bunların maiyetindeki hanlar Osmanlılar'daki sancak beylerine muadildi. Bununla birlikte biz bu memuriyeti Safeviler'in daha ilk zamanlarında da görüyoruz (Tarihi âlem-ârây-ı Abbâsî, c. I, s. 155). Bu kaynaklarda «beylerbeyi» tâbiri yerine «emîr-ül-ümerâ» tâbiri de kullanılmaktadır.

lir.⁸² Herhalde Türk menşe'inden geldiği açık olan beylerbeyiliğin, ve onun Anadolu ve Rumeli diye ikiye ayrılmış olmasının, Bizans tesiriyle hiçbir münasebeti olmadığı yukarıdaki izahat ile katî surette ortaya çıkmıştır.⁸³

3 — Kadiaskerlik

Fatih Kanunnâmesi'nde kadiaskerlerin mevki ve selâhiyetleri hakkında epeyce tafsilât vardır. Buna göre, meratip silsilesinde vezirlerden sonra kadiaskerler gelir; divanda yemek yenildiği zaman, onlara mahsus

82 Beylerbeyilik memuriyetinin çeşitli Türk devletlerinde mevcut olup - olmadığını anlamak ve her devirde vazife ve selâhiyetlerini lâıkiyla tayin etmek için ayrı bir monografiye ihtiyaç vardır. Meselâ Hârizmşahlar'daki emir-i emirân, beylerbeyinden başka bir şey değildir (Cüveyni, *Târih-i Cihânguşâ*, I, s. 68).

83 J. Deny'e nazaran beylerbeyi unvanı, eski bir Ermeni unvanını takliden vücade gelmiştir: V. yüzyıl başında hükümrân olan Sâsâni padişahı V. Behrâm ve halefleri zamanında Ermenistan'daki Sâsâni marzbânının maiyetinde yerli bir reis mevcut idi ki, buna «prenslerin prensi» manâsına olarak «ichkhan ichkhanats» derlerdi. Sonraları Bizans imparatorlarının, kendilerine tâbi olan Ermeni prenslerine verdikleri unvan, bu unvanın rumca tercümesinden başka birşey değildi. Leunclavius, ilk defa bu unvanla Türkler'deki beylerbeyi unvanı arasında bir benzerlik kurmağa çalışmış, ve bu, «Du Cange» tarafından da tespit olunmuştur. Araplar, Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına aldıkları zaman, Ermeni prenslerinin bu unvanını muhafaza ettiler; ve belki de emirü'l-ümera unvanını bunu takliden vücade getirdiler; Selçuklular devrinde bu unvan beylerbeyi şeklinde türkçeye tercüme olundu (J. Deny, *Sommaire des Archives turques du Caire, Le Caire 1930*, s. 41-42). Bu mesele hakkında burada tafsilâta girişmemekle beraber, beylerbeyi unvanının emirü'l-ümerâ'dan alınmış olduğu fikrinin bize de mülâyim geldiğini ilâve edelim.

sofra çıkar; sofranın önünden kalktıktan sonra kapıcılar-kethüdasına verilir. Vezirler gibi hizmetkârlarına mücevveze giydirebilirler. Şer'ân hükmedilecek davâlar onların buyrultusu ile yazılır. Şehzâdelerin cenaze merasiminde vezirler ve defterdarlarla beraber bunlar da bulunurlar. Kadiasker olmak, 500 akçeye kadar yükselen kadıların hakkıdır. Oğulları 45 akçe ulufeyle nâil olur. Sultanlara müteallik olmayan cihetlerin iki akçelerini, arza muhtaç olmadan, verebilirler. Bayram merasiminde padişah onları kabul ederken ayağa kalkar; merasimde padişahın yanında dururlar. Seferlerde padişahın huzuruna girebilirler. Günde ekalli 500 akçe tahsisat alırlar.⁸⁴ *Kanunnâme*'de kadiaskerliğin Anadolu ve Rumeli kadiaskerliği diye ikiye ayrıldığına dair hiçbir kayıt yoktur. Yalnız, Osmanlı vekayinâmelerinde, kadiaskerliğin I. Murad tarafından — ulema silsilesinin en yüksek mertebesi olarak — ihdas edildiği, ve sonradan Fatih'in 885 = 1480'de, Sadrazam Karamanî Mehmed Paşa'nın bâzı şahsî sebeplere müstenit teşviki üzerine, bunu Anadolu ve Rumeli kadiaskerliği diye ikiye ayırdığı kaydedilmiştir.⁸⁵

84 *Kanunnâme-i âl-i Osman*, çeşitli sayfalarda.

85 Âşık Paşazâde, I. Murad henüz Rumeli Fütûhatına başlamadan evvel Çandarlı Kara Halil'in kadiasker olduğunu yazdığı gibi (s. 54, 188). Musa Çelebi'nin de kadiasker nasbettiğini söyler (s. 82). *Tevarih-i âl-i Osman*'da da I. Murad'ın Bilecik ve İznik kadısı olan Kara Halil'i kadiasker yaptığı zikredilir (Giese neşri, s. 20) *Netâyicü'l-Vukuât*'ta da bunlara dayanılarak I. Murad'ın ilk senelerinde kadiaskerlik ihdas edildiği yazılıdır (c. I, s. 16). Kadiaskerliğin ikiye ayrılması hakkında Solakzâde *Tarihi*'nde (s. 265-266) ve ondan naklen Hamer'de bilgi vardır (c. III, 18 .kitap). Her halde d'Ohs-son'un, kadiaskerliğin 1362'de ihdas edildiği hakkındaki ifadesi, asla kat'i sayılamaz (*Tableau générale de l'Empire*

Bâzı edebi menbalarda ve vakıfnâmelerde, II. Murad devrindeki bâzı kadiaskerler hakkında kayıtlar bulunması⁸⁶ ve daha İstanbul fethinden evvel bâzı kadiaskerlerin terfian vezarete geçmeleri,⁸⁷ bir taraftan bu memuriyetin eskiliğini gösterdiği gibi, diğer taraftan da *Fatih Kanunnâmesi*'nin vezirlerden sonra teşrifat sırasında kadiaskerleri göstermek suretiyle, sadece, eski bir geleneği tespit etmiş olduğunu da anlatıyor. I. Murad devrine ait bir vesikada rastlanılan «Rumeli şeyhülislâmı» unvanına şimdiye kadar diğer vesikalarda tesadüf edilememiştir.⁸⁸

XV. yüzyıl başlarında Karaman Oğulları'nda da mevcut olduğu Âşık Paşazâde'nin bir kaydından da anlaşılan⁸⁹ «kadiaskerlik», Osmanlılar'dan evvel Anadolu

Ottoman, Paris 1791, c. IV, s. 530 ve devamı). Kâtib Çelebi'nin bu hususta verdiği malûmat da tamamıyla itimada lâyık değildir (Takvimü't-Tevârih, İstanbul 1146, s. 186 - 187).

86 Meselâ Safi'nin divan'ında II. Murad'ın kadiaskeri Veliyyüddin hakkında bir kaside vardır. Bu devirde kadiasker unvanının vakfiyelerde de mevcudiyeti hakkında bakınız: Türk Tarih Encümeni Mecmuası, nu. 94, s. 292-294.

87 Daha Çandarlı Halil'den başlayarak buna birçok misaller görüyoruz. Fatih'in son zamanlarında kadiaskerlerin bazen vezârete terfi edildiklerini biliyoruz (Solakzâde Tarihi, s. 265).

88 Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, nu. 28. Bu unvan hakkında tafsîlât için Encyclopédie de l'Islam'da J. H. Kramers tarafından yazılan Shaikh al-Islam maddesine bakınız.

89 Âşık Paşazâde Tarihi, s. 86. Anadolu Selçukluları'nın birçok teşkilâtına vâris olan, Memlûkler'le ve Osmanlılar'la sıkı münasebetlerde bulunan Karaman Oğulları Devleti'nde kadiaskerlik memuriyetinin bulunması

Selçuklularında Memlûkler Devleti'nde, daha evvel de Eyyubiler'de, mevcut idi. «İbn Bibi»de ve «Aksarayi»de rastlanılan «kadı-i leşker», herhalde «kadiasker»den başka bir şey değildir.⁹⁰ Mısır kaynaklarında mevcut bir kayda nazaran daha «Selâhaddîn Eyyûbi» zamanında kadiasker bulunuyordu.⁹¹ Eyyubiler Devleti'nin bir devamı demek olan ve onun birçok müesseselerini iktibas eden Memlûkler Devleti'nde bu memuriyetin mahiyeti hakkında oldukça bol bilgiye malikiz: «Melikü'z-zâhir Baybars» zamanında dört mezhebe mahsus olmak üzere sayıları dörde çıkarılan dört «Kadıül-kudât»dan sonra, kadiaskerler gelirdi; Şafii, Hanefi ve Maliki mezhebinde üç kadiasker daima hükümdarın maiyetinde bulunurlar, sarayda ve hükümdarın maiyetindeki askeri kuvvetler arasında çıkan meseleleri hallederlerdi. Kahire'deki merkezi idareden hemen farksız teşkilâta malik olan Şam niyabetinde, de, dört kadıül-kudât'tan sonra biri Şafii diğeri Hanefi olmak üzere iki kadiasker bulunurdu. Halep ve Trablus-Şam niyabetlerinde de aynı suretle biri Şafii

pek tabiidir. Karaman Oğulları'na ait bazı resmi yazılarda Kadiasker unvanını taşıyan birtakım adamlara rastlanılması da bunu doğrulamaktadır (Âşır Efendi Kütüphanesi, kısım I, nu. 869).

90 Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides*, c. IV, s. 299; *Türkiyat Mecmuası*, c. II, s. 17; *Subhu'l-A'sa* c. XIV, s. 160'daki Anadolu Selçuklularına ait ve o devirde yazılmış bir eserden alınmış bir fıkrada, kadiasker kelimesi de mevcuttur. Bunu doğrulayan diğer bir delil daha: *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nu. 83, s. 349. XII. yüzyılda Güriler'de de «kadı-i leşker» memuriyeti vardı. (*Tabakat-ı Nâsiri*, Calcutta 1864, s. 117).

91 *Subhu'l-A'sa*, c. IV, s. 36.

bu unvanın mevcut olduğunu biliyoruz.⁹⁴ Her ne olursa olsun, bu verdiğimiz izahattan sonra, «kadiaskerlik» memuriyetinin Bizanslılar'daki «Juge de camp»lar takliden ihdas edilmiş olamayacağı katıyetle anlaşıyor.

4 — Reisülküttâblık ve Nişancılık

Fatih Kanunnâmesi'nde «reisülküttâb»lara âit olan maddeler şöylece hülâsa olunabilir; Reisülküttâb, nişancı'nın maiyetindeki kâtiplerin reisi; teşrifattaki yeri şehremininin altında ve yeniçeri kâtibinin üstündedir; elli akçe müderris yalnız reisülküttâb'a değil şehreminine dahi takaddüm eder. Divan-ı hümayündaki yemekte vezirlerin önünden kalkan sofra, reisülküttâb ile maiyetindeki kâtiplere verilir. Reisülküttâb terfi'an nişancı olursa, sancak hükmü ile olur; bununla beraber, nişancılıktan aşağı bir mertebe olan defterdarlığa terfi edildiği de vardır. Eğer defterdarlıktan nişancı olursa, beylerbeyilik hükmü ile olur. *Kanunnâme*'ye göre şehremini ile reisülküttâb'a aynı elkap yazılır.⁹⁵ İşte *kanunnâme*'nin bu hükümleri gösteriyor ki, reisülküttâblık, Rambaud'un iddia ettiği gibi «grand-logothète»e muadil yüksek bir mevki değil, nişancıların maiyetinde alelâde bir kalem âmirliğinden ibaretti. Sonraları bu mevkin ehemmiyet kazanarak hattâ nişancılığın üstüne çıkmış olması, Rambaud'yu şaşırt-

çuklu İmparatorluğundan kalma bir müessese olduğu imkânını da kuvvetle akla getirmektedir. Herhalde bu mesele hakkında eski tarihi kaynakları yeniden tetkik lâzımdır. Ordu kadılığı Safeviler'de de vardı (*Tarih-i Âlem-ârây-ı Abbâsî ve diğer Safevî devri kaynaklarına bakınız*).

94 O. Houdas, *Histoire du Sultan Djelal ed-Dîn* s. 50.

95 *Kanunnâme-i âl-i Osman*, s. 14, 15, 17, 18, 22, 31.

miş ve yanlış bir neticeye götürmüştür. Halbuki *Hammer Tarihi*'nin şöylece bir gözden geçirilmesi bile bu yanlışlığı düzeltmeğe kâfiydi.⁹⁶ Öyle anlaşıyor ki, Rambaud, «nişancı» yerine yanlışlıkla «reisülküttâb» kelimesini kullanmıştır.

Bu ihtimale göre, «nişancılık» memuriyetinin de *Fatih Kanunnâmesi*'nde tayin edilen vazife ve selâniyetlerini tespit edelim: Merkezi idarede vezirlik, kadiaskerlik, başdefterdarlık'tan sonra en büyük vazife nişancılıktır. Devletin haricî muhaberatına o bakar ve tuğra çeker. Vezirler, kadiaskerler, defterdarlarla beraber divanda sadırda oturur. Eğer vezâret veya beylerbeyilik rütbesini haizse, defterdara takaddüm eder; eğer sancak beyliği ile nişancı ise, defterdar ona takaddüm eder; elkabı ve mertebesi defterdar gibidir. Nişancıların oğulları, beylerbeyi çocukları gibi, 45 akçe ile defterdarlar ve nişancı ile birlikte sofraya otururlar. Bayram merasiminde padişah vezirlere, kadiaskerlere, başdefterdara olduğu gibi nişancıya dahi ayağa kalkar. Nişancıların billassa münşiler ve âlimler arasından seçilme ve tayini usûldendi. Bu bakımdan, dahil ve sahnin müderrislerinden nişancı tayin olunurdu. Mal-defterdarlarından terfi'an nişancı tayin edilirse beylerbeyilik hükmü ile, reisülküttab nişancı olursa sancak hükmü ile olurdu. Nişancılara beylerbeyilik, yahut, esasen beylerbeyi pâyesini haiz iseler vezirlik verilirdi.⁹⁷

96 Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, c. III, s. 313.

97 Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 13, 14, 15, 20, 25: keza-lik Hammer, aynı yerde Th. Spandouyn Cantacusin'in - Ch Schefer tarafından yayımlanan - *Petit Traicté de l'origine des Turcqz*, Paris 1896, s. 99-100 adlı eserinde buna âit pek

«Tuğra»,⁹⁸ «tevkî»⁹⁹ gibi hükümdarın alâmet-i mahsusası ve o alâmeti havi yazılar manâlarında kullanı-

kısa bilgi verilmektedir. Esasen XVI. yüzyıldan itibaren bu hususta bol malûmat vardır.

98 Aslında Oğuz Türkleri'ne mahsus olan «tuğra» hakkında en toplu bilgi, Jean Deny'nin *Encyclopédie de l'Islam'a* yazmış olduğu *Tughrâ* maddesindedir; yine orada nişancılık hakkında da biraz izahat verilmiş olmakla beraber, bu müessesenin menşei hakkında bilgi yoktur. Bununla beraber bu makalede bilhassa Memlûkler'in ve Osmanlılar'ın tuğraları hakkında malûmat verilmiş olup, Selçuklular'ın ve diğer Türk devletlerinin tuğraları hakkında hemen hiç birşey söylenmemiştir. Bu mesele hakkında yakında bir makale neşredeceğiz. Yalnız şimdilik şunu söyleyelim ki, ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in tuğrası çomak şeklinde idi. (*Râhat as-Sudûr*, s. 98; GMNS. II). Biz, Râvendî'nin tespit ettiği ve çomaga benzettiği bu şeklin, Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyunun damgası olduğu fikrindeyiz. Tuğrul'dan sonra İslâmiyet tesiri altında tuğralar mühim bir değişikliğe uğradı; Alp Arslan'ın tevki'i «bi-nasr Allah», Berkıyaruk'un «i'timâdi ala'llah» Muhammed ibn Melikşah'ın «ista'antu bi'llah», Sencer'in «tavakkaltu 'ala'llâh», Mahmud ibn Muhammed'in «i'taamtı bi'llah», Tuğrul ibn Muhammed'in «i'tadadtı bi'llah vahdahu»; Mes'ud ibn Muhammed'in «i'timâdi 'ala'llâh»; Melikşah ibn Mahmud'un ve Süleyman ibn Muhammed'in «ista'antu bi'llâh», Arslan ibn Tuğrul'un «İtadadtı billâh» Tuğrul ibn Arslan'ın «i'tadadtı bi'llâh vahdahu», idi. (*Râhatü's-Sudûr'a* ve onun bir hülâsası olan *al-İrâdah fî'l hikâyah as-Salcukiyyah'ye* bakınız). Büyük emirlerin de tevki'leri vardı; meselâ Emir Gökce'nin Allah ve şimsir idi (*Rahât as-Sudûr*, 391) Hârizmşahlar'ın ve diğer İslâm-Türk sülâlelerinin de tevki'leri vardı.

99 Tevkî' Osmanlılar'da tuğra ve nişan karşılığı olarak kullanılmıştır. İslâm devletlerinde tevki ve tuğra ile nişan arasındaki fark hususunda tafsilât «tuğra» hakkındaki makalemizdedir. *Encyclopédie de l'Islam'daki* «Tawki» maddesinde verilen malûmat çok eksiktir.

lan «nişan»¹⁰⁰ kelimesinden teşkil edilmiş olan bu «nişancı» tâbirinin ne zamandan beri kullanıldığını, bugünkü araştırmalarımıza göre, katı olarak söyleyeme-

100 Bu kelime hakkında izahat almak için bakınız: F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache*, Wien 1922, s. 18, 22; L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie...*, Budapest 1926, s. XLIV. Profesör Kraelitz'in Âşık Paşazâde'den aldığı «timarların nişanı Bayezid Han adına oldu» cümlesi «nişan» kelimesinin, hükümdarın imza veya alâmet-i mahsusasını yani tuğrasını muhtevi resmi vesika manâsına kullanıldığını göstermektedir. Fatih devrine ait resmi vakıf defterlerinden de, birtakım yerlerin vakıf olduğunu ispat eden vesikalara «nişan» denildiği, ve bu «nişan»ların yalnız padişahlar değil, şehzâdeler ve beylerbeyiler tarafından da verildiği anlaşılıyor. Bu defterler, herhangi bir memleket Osmanlılar eline geçtiği zaman bu gibi tasarruf vesikalarının derhal yenilendiğini göstermek suretiyle Âşık Paşazâde'nin ifadesini de doğrulamaktadır (Ahmet Refik, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, nu. 79: Fatih Zamanında Teke İli, nu. 80: Fatih Zamanında Sultanöyüğü). XIV ve XV. yüzyıl resmi vesikalarından anlaşıldığına göre, bu gibi vesikalara «biti» unvanı da veriliyordu. Profesör Kraelitz'in *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'nda neşrettiği ilk padişahlara ait vesikalarla yukarıda zikrettiğimiz eserindeki vesikalar, bunu göstermektedir. Bahis mevzuu vakıf defterlerinde ise padişah ve şehzâdelerin emirnamelerine «nişan» beylerbeyilerin, beylerin ve kadılarınkine «biti» denmektedir; hatta burada rastlanılan

«اورنجک بتی» ve «کوکجه اورن بتی» nin ne demek olduğu tamamiyle anlaşılamamaktadır. Bu «biti» kelimesi Shiratori'nin ve W. Radloff'un mutalâalarına göre çince «fırça» manâsına olan «pit» kelimesinden alınmıştır; eski Çin kaynaklarına nazaran, Orta-Asya'da daha Topa-Wei (M.S. 388-558) sülâlesi zamanında «pi-teh» (ihtimal ki «bitik: yazı») kelimesi ve «pi-teh-çen» (ihtimal ki «bitikçi», yani «kâtip») vazifesi malûmdur; Orhon kitâbelerinde «bitig» kelimesi mevcut olduğu gibi «Kutadgu Bilig» te de

yiz.¹⁰¹ Ancak, bu unvanın Fatih zamanından beri kullanılmaya başlandığını kabul etsek bile, bu ad altındaki müessesenin Büyük Selçuklular'daki «tuğrâi»lik müessesesinden başka birşey olmadığı gayet açıktır. Abbasiler'den başlayarak bütün İslâm devletlerinde muhtelif farklarla mevcut olan «divânü'l-inşâ» adı,¹⁰² Büyük Selçuklular zamanında eski Oğuz geleneğine uyularak «divânü'l-tuğrâ»ya tebdil edilmişti.¹⁰³ İşte bundan dolayı, önce Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan

«bitikçi» kelimesi geçer (W. Barthoid'un *Encyclopédie de l'Islam*'daki Bitig maddesine bakınız). Her halde Uygurların ve Karahanlılar Devleti'nin idari istilâhları arasında bulunan ve kelimenin, sonradan Moğollar tarafından alındığını ve İlhanlılar Devleti'nde «Ulug Bitikçi» memuriyetinin büyük bir ehemmiyeti olduğunu o devre ait vesikalardan öğreniyoruz (Muhammed b. Hindüşâh Nahçıvânî'nin *Düstûrü'l-Kâtib fi Ta'yinü'l-Merâtib* adlı eserinde, Köprülü kütüphanesi, nu 1241, var. 187-188; bu hususta Cüveynî, Vassâf, Residüd-din gibi müverrihlerin eserlerinde bol malûmat vardır). II. Bayezid zamanına kadar Osmanlı padişahlarının muharreratında bu «biti» kelimesinin kalınası, bu eski an'änenin bir kalıntısı gibi telâkki olunabilir. (Münşeat-ı Ferîdun'a bakınız) .

101 XVI. yüzyıl başında yazılmış bâzı eserlerde, XIV. yüzyıl sonlarında Germiyan beyliği'nde nişancılık memuriyeti bulunduğu âit bazı kayıtlar varsa da, bunu biraz ihtiyatla karşılamak gerekir.

102 İslâm devletlerinde «divanul-inşâ»nın ehemmiyeti ve gelişmesinin çeşitli safhaları hakkında bakınız: Subhu'l-A'şâ, c. III, s. 490 ve devamı; Makrizi, *Kitabü'l-Hitat*, Mısır basımı, c. II, s. 225 ve devamı; Corci Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I, s. 228 ve devamı.

103 Makrizi, aynı eser, s. II, s. 226; Makrizi burada İbn Hallikân'a dayanarak «tugra»nın farisi bir kelime olduğunu söylemekle aldanmıştır. Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides*, c. II, Preface, VIII - IX; Çahâr Makale, Gibb Memorial series, XI, s. 100.

başlayarak, muhtelif Selçuklu şubelerinde daima «tuğ-râî» lâkaplı birtakım meşhur devlet adamlarına tesadüf olunur ki,¹⁰⁴ biz bunu Anadolu Selçukluları'nda da aynen görüyoruz.¹⁰⁵ Bunların vazifeleriyle Osmanlı

104 Houtsma'nın neşrettiği metinlere. Râhat as-Sudur'a, ve Selçuklu tarihine ait diğer metinlere bakınız. «Tuğrâî» lakabıyla şöhret kazanan âlim ve şairler hakkında, «İbn Hallikan» ve Lubâb al-albâb'a bakınız. Celâleddin Harzemşah Tebriz'i zaptettiği zaman, şehir reisliği. «tuğ-râî» lakabını taşıyan bir ailenin elinde idi (Nesevi, Siret-i's-Sultan Celâleddin, s. III; Houdas tercümesi, Paris 1895, s. 164). Yine aynı kaynaktan «tuğrâî»-lik vazifesinin Hârizmşahlar'da da mevcudiyetini ve ehemmiyetini öğreniyoruz (metin s. 146; tercümesi, s. 243). Ancak Selçuklu-lar'da bu vazife «kitâbet-i inşâ» memuriyetine takaddüm ettiği halde, Hârizmşahlar'da onun altında sayılıyordu. (metin s. 17; tercümesi, s. 29).

105 Anadolu Selçukluları'nda «tuğrâî»-lik memuriyeti mevcuttur ve divanda büyük ehemmiyeti vardı; Semseddin Mahmud Tuğrâî, Mecceddin Tuğrâî, Nureddin Tuğ-râî gibi Selçuklu devlet adamları hakkında «İbn Bîbî»-de mühim malûmata rastlanır (indeks'e bakınız). XIII. yüzyılın başında Anadolu Selçukluları'nda mevcudiyetini gördüğümüz bu memuriyetin herhalde XII. yüzyılda da bulunduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz. Büyük Selçuklu-larda ve Hârizmşahlar'da olduğu gibi Anadolu'da da tuğ-râîlik vazifesine ekseriya münşilikle şöhret kazanan, res-mî haberleşme usûllerine lâayıklı vâkıf adamlar tayin olunur, bilhassa devletin dışı olan muhaberatı onlar tarafından idare edilirdi. Büyük memuriyetlere tayin edilenlerin menşurlarını da onlar yazarlar, ve karşılığında büyük hediyeler alırlardı (Houtsma, Recueil de textes ... IV, s. 83, 157, 251). Şemseddin Mahmud Tuğrâî'nin Anadolu Selçukluları tarihindeki rolü bilhassa mühimdir. Bütün bu izahat, Osmanlılar'daki nişancılık vazifesinin tamamen Selçuklular'dan geçtiğini gösterebilir. Anadolu Selçuklu-ları'nda — bâzı devletlerdeki kâtibü's-sırr'a muadil olarak — ayrıca bir de «münşi-i hâss» bulunduğunu ilâve edelim.

Devletin XV. yüzyıldaki nişancılarının vazifeleri arasında esas bakımından hiçbir fark yoktu. XVI - XVII. yüzyıllarda bunun yerine «reisülküttablık ve «tevkîf» lik memuriyetlerinin daha ehemmiyet kazanması meselenin araştırılması, mevzuumuzun dışındadır. Bu kısa izahat Osmanlılar'daki «nişancılık» müessesesinin «grand - logothete» mukabili olarak Bizans'tan alındığı iddiasının ne kadar esassız olduğunu ispata kâfidir.

5 — Defterdarlık

Fatih Kanunnâmesi'nde defterdarlık müessesesi hakkında, hattâ diğer memuriyetlerden daha fazla, tafsilât vardır. Bu *kanunnâme*'ye göre, devletin bütün maliye vazifeleri, başdefterdar, defterdarlar, defter-kethüdaları ve timar - defterdarları tarafından görülmektedir. Elimizdeki *kanunnâme* nüshasının oldukça bozuk ve tertipsiz olmasına rağmen, defterdarlık hakkındaki hükümlerini şu suretle hülâsa edebiliriz: Maliye işleri, devletin diğer bütün işleri gibi vezir-i âzam'ın nezareti altında bulunmakla beraber, bunun asıl mes'ul âmiri başdefterdar'dır; ve ehemmiyetli maliye işlerinde yalnız vezir-i âzamla müşâvere eder. Onun maiyetinde mal-defterdarları yani diğer defterdarlar vardır ki, *kanunnâme*'de sayıları açıklanmamıştır. Defterdarların aşağısında defter-kethüdaları vardır ki, Rumeli defter-kethüdası'nın terfi'an mal-defterdarı olabileceği açıklanmış olduğuna göre, Anadolu defter-kethüdalığı memuriyetinin de bulunması zarurîdir. Bunların aşağısında da timar-defterdarları vardır; ve bunlar terfi'an defter-kethüdası olabilirler. Başdefterda-

rın teşrifattaki mevkii onun ehemmiyetini göstermeye kafidir: Divanda vezirler ve kadiaskerlerden sonra sadırda oturur; nişancı, eğer vezir rütbesini haiz ise ancak o zaman başdefterdara takaddüm eder; yemek yenirken başdefterdar vezir-i âzam'la bir sofrada bulunmak hakkını dahi hâizdir; diğer defterdarlar, nişancı gibi, diğer vezirlerle birlikte ayrı bir sofraya otururlar. Başdefterdar Rumeli beylerbeyi ile aynı pâyede sayılır; ve işte bundan dolayı terfi'an vezir olabilir. Mal-defterdarları beylerbeyi veya beylerbeyilik hükümü ile nişancı olabilirler (s. 15'de mal-defterdarlarının def'aten vezir olabilecekleri manası çıkarılabilecek olan fıkra, cümle tertibindeki bozukluktan da anlaşılacağı vechile, s. 14'deki açıklığa göre bu yolda düzeltilmek lâzımdır). Başdefterdar devlet merkezinde divanda bulunur; fakat merkezde olduğu gibi vilâyetlerde de mal-defterdarları olduğu ve mevki itibariyle hepsinin de aynı derecede bulunduğu *kanunnâme*'den anlaşılmaktadır. Mal-defterdarları, teşrifatta, şehzâde lalarına, ve İstanbul kadısı müstesna olarak diğer kadılara, sancak beylerine ve diğer ağalara takaddüm ederler. Başdefterdar vezir ve kadiaskerler gibi padişaha bizzat mârûzatta bulunabilir: şehzâde cenazelerinde bulunur; hizmetkârlarına mütevveze giydirebilir; kendisine selâm çavuşu tayin olunur; devlet işlerinde, vezir-i âzam, diğer vezirler gibi başdefterdarla da müşâvere eder, bayram merasiminde vezirleri ve kadiaskerleri takiben merasime katılır; ve hükümdar ona da ayağa kalkar; seferde dahi mârûzatta bulunmağa mezundur. Hükümdar haslarının idaresi defterdara aittir. Hükümdara her nereden haraç ve hediye gelirse, vezirler gibi ona da muayyen bir hisse verilmesi âdettir. Başdefterdara 600.000 akçe has, ve hazinenen 150'den 240 bin akçeye kadar sâliyane verilir.

Havâss-ı hümayundan gerek iltizam gerek emanet yoluyla verilen haslar kaç yük kıymetinde ise defterdarlar yük başına 1000 akçe imza hakkı alırlar. Hazineye teslim edilen paralardan ise 1000 akçeden 22 akçe alırlar. Defterdar maiyetindeki kâtiplere de kilâbe hakkı verilir. Havâss-ı hümayun âşâlarından defterdarlara zahire dahi verilir. Defterdarlar 80.000 akçe ile tekaüt olurlar. Mal-defterdarları terfi'an başdefterdar olabilirler. Mal-defterdarlığı vazifesine de defteremini, şehremini, reisülküttab, Rumeli defter-kethüdası, 300 akçe maaşlı kadı, yahut sahn müderrisi olan kimseler tayin edilir. Defterdarlar yılda bir kere devletin bütün gelirlerini ve giderlerini yani bir nevi bütçesini hükümdara arzederler, ve buna mukabil kendilerine hil'at ihsan edilir. Hükümdara arza muhtaç olmadan hazineден iki akçe vermeye, ve, çavuşluk, sipahilik, kâtiplik, sancak ve zeamet arzına dahi mezundurlar. Divandan ve maliyeden kendilerine yazılacak elkap muayyendir.¹⁰⁶

Kanunnâme'den çıkardığımız bu hükümlerden başka, yine Fatih devrine ait tarihî metinlerde defterdarlığın mevcudiyetini gösteren bazı kayıtlar vardır,¹⁰⁷ fakat, daha evvelki devirlerde devletin maliye işlerinin nasıl idâre edildiğini gösteren hukuki kaynaklar mevcut olmadığı gibi, bu husustaki tarihî bilgiler de pek az ve pek çok şüphelidir. Maliye tarihimize ait olarak şu son zamanlarda yazılan bazı eserlerde, defterdarlığın daha Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında ihdâs edildiği iddia olunmakta ise de, bunu doğrulaya-

106 *Kanunnâme-i âl-i Osman*, s. 10, 11, 13-17, 19, 20, 22, 23, 25-29, 31.

107 Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth*, s. 91-92.

cak hiç bir delil zikredilmemektedir.¹⁰⁸ II. Murad devrinde «mal-deftercisi» yahut «mal-defterdarı» adıyla bir memur bulunduğunu tahmin edebiliriz: «Yazıcı-Oğlu Ali»nin bu devirde yazdığı *Selçuknâme*'de Anadolu Selçuklu Devleti'nde «sahib-dîvân»ın «emvâl defterleri»ne de nezarette bulunduğu yazılır; «İbn Bibi» tarihinde bu kayıt mevcut olmadığından, Yazıcı-Oğlu'

108 M. Zühdi, Bütçe, c. II, s. 36-42'de Osmanlı Devleti'nin ilk mali teşkilâtı ve defterdarlık hakkında verilen bilgi, baştan başa yanlış ve esassızdır; Abdürrahman Vefik Bey'in «Tarih-i Mali» (s. 112) ve «Tekâlif Kavaidi» (s. 157, 162) adlı eserlerinde bu hususta açık çelişkiler vardır; M. Zeki Bey'in «Teşkilât-ı Atıkada Defterdar» (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, nu. 91, s. 96-102 ve nu. 93, s. 234-244) adlı makalesinde bu çelişkiler gösterilmiştir. Bununla beraber bu makalede de çeşitli zamanlara ait kanunnâmelerin ahkâmı -hepsi aynı devre aitmiş gibi- tasnifsiz surette birbirine karıştırılmış, ve ne kaynakların tenkidine, ne de kronolojiye ehemmiyet verilmiştir. Hammer'den ve bilhassa İbn Haldun'un tûrke tercümesinden alınan parçalar, «defterdar» unvanının eskiliği hakkında yazarı şaşırtmıştır; halbuki İbn Haldun'un metninde «defterdar» kelimesi mevcut değildir (c. I, s. 202-205). Bu makalede en ziyade Mehmed Arif Bey'in Fatih Kanunnâmesi'ne yaptığı haşiyelere dayanılmışsa da, orada bahsedilen teşkilâtın hangi zamanlarda yapıldığı gösterilmediğinden tarih bakımından ehemmiyeti yoktur. Nâili Abdullah Paşa, XVIII yüzyılın son yarısında yazdığı Kavanin-i teşrifat adlı eserinde İbn Haldun'un verdiği bilgileri aynen tekrar ederek, Osmanlılar'da defterdarlık teşkilâtı hakkında küçük bir ilâve ile iktifa etmiştir. Hammer, müverrih Âli'nin verdiği bilgilerden faydalanmışsa da, verdiği malûmat umumiyetle çok basit ve sathidir (c. III, 18. kitapta «defterdar» bahsi); d'Ohsson'un meşhur eserinde (c. VII, s. 192, 261) ve Cl. Huart'ın bilhassa buna ve bir de Hammer'e dayanarak yazdığı, Encyclopédie de l'Islam'daki Defterdar makalesinde verilen bilgi dahi pek sathidir. M. Belin'in «Essai sur l'histoire économique de la Turquie»sinde defterdarlık

nun bunu başka bir kaynaktan aldığını ve fakat, «emvâl defterleri» tâbirinin, Selçuklu devrine ait olmasa bile, herhalde II. Murad devrine ait olduğunu ve bu defterlere nezaret eden memura da «defterdar» adı verildiğini söyleyebiliriz.¹⁰⁹ «Defter» kelimesi İslâm âleminde pek eski zamanlardan beri bilindiği gibi,¹¹⁰ Fatımîler'in idarî teşkilâtında «sahib-i defter» unvanı,¹¹¹ ve bilhas-sa İran Moğol Devleti'nde «defterdarlık» ve «defter-

ğin daha sonraki devirlerdeki teşkilâtı hakkında daha iyi ve toplu bilgiye rastlanır (Journal Asiatique, mai-juin 1834, s. 466 ve devamı). XV. yüzyıl sonunda defterdarlık hakkında en iyi malûmat «Petit Traicté de l'origine des Turcs»-dedir (s. 96-93). Tarihi kaynaklarımıza, çeşitli kanunnamelere, diğer resmi vesikalara, hattâ Batı seyyahlarının bazı eserlerine başvurmak suretiyle XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak İmparatorluğun mali teşkilâtını mükemmel surette telkik imkânı vardır.

109 Houtsma'nın neşrettiği Recueil..., (c. IV); Muh-tasar İbn Bibi Tarihi, (s. 44)te birşey yoktur; halbuki, c. III, s. 103'te Sultan İzzeddin Keykâvus'un «Sâhib divanlık ve emvâl defterlerini, siyâkat ve hesapta Rum memâlikinde benzeri olmayan Bedreddin-i Horasânî'ye verdiği» yazılıdır. İhtanîlâr'da da «sahip divan» unvanını hafız olan büyük memurun «divan-ı istifâ» âmiri olduğu ve devletin bütün maliye işlerine baktığı, ve vilâyetlerdeki maliye memurlarının mercii bulunduğu tamamıyla malûmdur. Selçukluların idari teşkilâtı hakkında neşredebileceğimiz makalede bu meseleyi ayrıca telkik edeceğiz. Her ne olursa olsun. Yazıcı-Oğlu'nun ifadesi, II. Murad devrinde «defterci, defterdar» unvanlarının kullanıldığını göstermektedir.

110 Yunancadan gelen bu kelime Arap, Acem, Türk, Moğol lisanlarına da girmiş ve eskiden beri kullanılmıştır.

111 Subhü'l-A'sa'daki bir kayda göre (c. III, s. 525-526). Makkârî'de «daftar-h'ân» unvanına rastlanması, defter kelimesinin Mısır yoluyla Batı İslâm devletlerine de geçtiğini gösterebilir (Dozy, Suppl. aux Dictionnaires arabes, c. I, s. 448).

dar» bulunduğu cihetle,¹¹² Osmanlılar'ın bu hususta kısmen Selçuklu ve bilhassa da İlhanlı teşkilâtından iktibasta bulundukları meydana çıkmaktadır. Abbâsîler'deki «*divanü'l-hurûc ve'l-cibâyât*» ile Sâmânîler ve Selçuklular'daki «*divan-ı istîfa*» teşkilâtından başlayarak, çeşitli İslâm ve Türk devletlerinde maliye işlerinin nasıl görüldüğünü, Hârizmşahlar'da, Memlûkler'de, Moğollar'da, Anadolu Selçukluları'nda çeşitli maliye memuriyetlerinin mahiyetini, ve çok defa aynı unvanlar korunmakla beraber vazife ve selâhiyet hususlarında ne büyük farklar ortaya çıktığını izah meselesi, ayrıca bir monografiye muhtaçtır. İşte, bütün bunlardan anlaşılıyor ki, *Fatih Kanunnamesi*ndeki «defterdarlık» müessesesi de «defterdar» unvanı da, asla Bizans'tan alınmış değildir; ve *Rambaud*'nun bunu Bizans'taki «*logothète*»lerden alınmış gibi göstermesi, tarihi vakialara tamamiyle aykırıdır.

112 İlhanlı Devleti'nin tanınmış devlet adamlarından Sahib-divân Hoca Şemseddin Cüveynî, Hülâgû zamanında çok karışmış olan maliye işlerini düzenlediği sırada, her vilâyetin mali işleri hakkında mükemmel defterler tanzim ettirmiş ve bu suretle muameleleri merkezileştirerek her zaman sıkı ve emin bir kontrol imkânını elde etmişti. Sonradan bu defterlerin tertip ve muhafazası için Seyyid Sadrû'd-din Hamza'yı «defterdâr-ı divan-ı memâlik» veya «defterdâr-ı memâlik» tayin etti. Daha sonra Gâzân Han, «müstavfi-i memâlik-in» emri altında bulunan bu memuriyete daha fazla ehemmiyet ve istiklâl verdi; gayet muntazam bir defterhâne yapıldı; hattâ divan toplantıları çok defa orada yapılmaya başlandı. Fakat sonraları bu teşkilât bozuldu, ve bu memuriyet dahi ortadan kalktı (daha fazla tafsîlât için: *Düstûrül-Kâtib fi Ta'yini'l Merâtib*, s. 191-192; bunun tamamiyle itimada değer olmayan bir tercümesi: Hammer, *Geschichte der Goldenen Horde*. Pesth 1840, s. 497-501). «Defterhâne»nin İran'da Safevîler zamanında da mevcudiyetini, Du Mans'dan öğrenmekteyiz (*Estat de la Perse en 1660*. s. 26).

6 — Kaptanpaşalık

A. Rambaud ve takipçilerinin sırf bir Bizans taklidi olarak ve «megaduc» mukabili gösterdikleri kaptanpaşalık hakkında *Fatih Kanunnamesi*'nde hiç bir kayıt yoktur; ve bu da gayet tabiidir. Çünkü Fatih zamanında, Osmanlı Devleti'nin küçük bir deniz kuvveti mevcut olmakla birlikte, «kaptanpaşalık» diye bir memuriyet mevcut değildi. Donanma, bilhassa Gelibolu deniz üssüne dayandığı ve tersane orada olduğu için, Gelibolu sancakbeyinin emri altında bulunurdu. Harp esnasında, hükümdar, yahut sadr-ı âzam, yahut bunlar harbe katılmadıkları takdirde serdar tayin edilen vezir, donanmaya da kumanda ederdi. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Suriye'yi zaptıyla bir Akdeniz imparatorluğu halini alması ve Karadeniz sahillerinin de tamamen Osmanlı nüfuzu altına düşmesi üzerine, donanmanın ehemmiyeti arttı. Bâzı vakit, azledilen vezirlerin Gelibolu sancakbeyliği ve kaptanlıkla merkezden uzaklaştırıldığı oluyordu. Nihayet «Barbaros»tan sonra kaptanlara Cezayir beylerbeyi pâyesi, ve daha sonra da vezaret verilmeğe başlandı; ve bilhassa XVII. yüzyıldan başlayarak, kaptanpaşalık, merkezi idarenin en mühim ve nüfuzlu mevkilerinden biri halini aldı.¹¹³ İşte bu kısa izahat, Rambaud

113 Bu mesele hakkında Hammer ve d'Ohsson'un eserlerinde verilen bilgi pek sınırlıdır: F. Babinger'in bunlara ve Kâtib Çelebi'nin «Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr»ıyla bâzı ikinci derecede kaynaklara dayanarak *Encyclopédie de l'Islam*'a yazdığı «Kapudan Pasha» makalesi ise gayet sathi, tenkitsiz, ve birçok yanlışlıklarla doludur. Halbuki, bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren, bu mesele hakkında gerek tarihi kaynaklarda, gerek kanunnâmelerde bol bilgi mevcut bulunduğundan, bu hususta etraflı bir monografi vücûde getirmek mümkündür.

ve takipçilerinin, bu hususta kurmak istedikleri benzetmelerde de tamamiyle aldandıklarını meydana çıkarıyor.

Osmanlı deniz kuvvetlerinin ve denizcilik teşkilâtının Fatih zamanına kadar geçirdiği safhalar hakkındaki bilgi, yok denecek kadar az ve dağınıktır.¹¹⁴ Ancak, bu dağınık bilgiler, toplanarak birleştirilince görülüyor ki, daha XIV. yüzyıl sonlarında Gelibolu'da teşekküle başlayan Osmanlı bahriyesi, Menteşe ve bilhassa Aydın ve Saruhanogulları gibi, mühim deniz kuvvetlerine malik Anadolu Beylikleri'nin bu husustaki geleneklerine vâris olmuştur.¹¹⁵ Nitekim onlar da

114 Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihar* ında. Nâilî Abdullah Paşa'nın *Kavanin-i Teşrifât*'ında bu ilk devirler hakkında verilen bilgi hem pek az hem de yanlış. Kâtib Çelebi, Fatih'ten evvelki zamanlar hakkında malûmatı olmadığını söylüyor. *Kavanin-i Teşrifât*'ta ise, yazar tarafından tasrih edilmemekle beraber, görülüyor ki, İbn Haldûn'un, İslâm devletlerinde donanma hakkındaki kısmı tercüme olunarak (Arapça metin. c. I. s. 210-214), Lûtfî Paşa'nın *Âsafnâme*'sinden ve Kâtib Çelebi'den alınan bazı parçalar ona ilâve olunmuş ve XVII-XVIII yüzyıllara ait birtakım malûmat da eklenmiştir; bundan dolayı, eski devirler hakkında bunda da bir şey yoktur. Yukarıdaki haşiyede zikredilen Avrupa eserlerinde de bu hususta bilgiye rastlanmaz.

115 Clavijo XV. yüzyılın ilk senelerinde Gelibolu'daki Osmanlı tersanesini ve harp gemilerini görmüştü (Guy Lo Strange, Clavijo, *Embassy to Tamerlan, 1403-1406*). «Türk istilasından sonra Gelibolu» hakkında yakında yayımlayacağımız bir tetkikte Osmanlı donanmasının teşekkülü hakkında da izahat vereceğiz. İKöprülü'nün bu mesele hakkında pek çok notu varsa da bunlar bir eser haline getirilmemiştir. Kendisi bu hususta yaptığı araştırmayı yayımlamağı çok arzu ederdi. Menteşe, Aydın, Saruhan Oğulları'nın deniz seferleri hakkında Bizans ve Av

XIII. yüzyılda Alâiye, Antalya gibi mühim deniz üslerine dayanarak Akdeniz'de, ve Sinob'a dayanarak da Karadeniz'de donanma yapmağa çalışan Selçuklular'ın an'anelerini devam ettirmişlerdir.¹¹⁶

Anadolu Selçukluları teşkilâtında XIII. yüzyılın ilk yarısı sonlarında «reisü'l-bahr» unvanlı büyük bir memur bulunup Selçuklular'ın Karadeniz'de en mühim deniz üssü olan Sinob'ta oturduğunu, ve bu memuriyet-te bulunan «Şücâü'd-din»in bir aralık niyabet vazifesi gibi devletin en mühim vazifelerinden birine tayin olduğunu biliyoruz.¹¹⁷ Yine bu yüzyılın ikinci yarısında, Selçuklu emirleri arasında pek mühim bir mevki olan «emirü's-sevâhil Hoca Yunus» ile¹¹⁸ «melikü's-sevâhil Behâü'd-din» malûmdur.¹¹⁹ Acaba «reisü'l-bahr», «emirü's-sevâhil» ve «melikü's-sevâhil» unvanları aynı memuriyetin üç muhtelif ismi midir? Yoksa, ikisi Akdeniz kıyılarının ve «reisü'l-bahr» unvanı da Karadeniz kıyılarının korunmasına memur bulunan iki ayrı memuriyetin isimleri midir? Öyle tahmin ediyorum ki,

rupa kaynaklarında bilgi vardır. Fakat bilhassa Umur Bey'in deniz harpleri hakkında Enveri'nin Düstürnâme adlı meşhûr vakayinâmesi ve Mükrimin Halil Bey'in mukaddime'si zikre şayandır (Türk Tarih Encümeni neşriyatından, nu. 15, İstanbul 1928-1930).

116 Bu hususta malûmat, maalesef, çok azdır. Her halde Selçuklular'ın denizcilikte o kadar büyük bir faaliyet gösteremedikleri, ve XIV. yüzyıldaki Anadolu Beylikleri'nin bu hususta onlara üstünlük sağladıkları muhakkaktır.

117 Houtsma, Recueil... c. IV, s. 271, 272.

118 Aksarayî'nin Selçuknâme'sinde (Ayasofya kütüphanesi yazmaları, nu. 2143; Yenicami kütüphanesi yazmaları, nu. 827).

119 Houtsma, Recueil..., c. IV, s. 323, 325.

Anadolu'da Moğol tahakkümünden sonra, eski «reisü'l-bahr» unvanı önce «emîrû's-sevâhil»e ve daha sonra da «melikû's-sevâhil»e tebdil edilmiştir. Bu unvan Akdeniz sahillerinde kurulan — meselâ Antalya'daki Teke Beyliği gibi — emaretlerde de bâzı değişmelerle, yani «emîr» ve «melik» kelimeleri tam bir istiklâl ifade eden «sultan» kelimesine tahvil edilerek, devam etmiştir.¹²⁰ Eski «reis» unvanının, Moğol hakimiyeti altında Konya Selçuklu sultanlarının nüfuzları azaldıkça, önce «emir» ve daha sonra da «melik» unvanlarına tahvül etmesi, pek tabiidir. Sonraları Osmanlılar'daki gemi kaptanlarına «reis» unvanı verilmesi de, görüyor ki, Anadolu Selçukluları zamanına çıkan bir geleneğe dayanmaktadır.¹²¹ Bizans'ın, Anadolu Türkleri'nin deniz teşkilâtında bir örnek vazifesi gördüğü ga-

120 Teke beylerinden Mehmed Bey'in Antalya'da Alâaddin camii kapısındaki kitâbesinde «Sultanû's-sevâhil» unvanı da mevcuttur (Ahmed Tevhid, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, nu. 83, s. 336). Bizans tarihleri, ilk Mentеше hükümdarı olarak «Salpakis» adlı birisinden bahsediler (Koprülüzade Mehmed Fuad, Türkiyat Mecmuası, c. II, s. 10). Dr. P. Wittek bu ismin «sahil bey» yani «emîrû's-sevâhil» olması ihtimalini bana hatırlattı ki, pek doğrudur. Esasen bu ailenin yukarıda zikrettiğimiz «emîrû's-sevâhil Bahâû'd-dîn»e mensup olduğu tahmin edilmektedir. (Birde bk. P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, Istanbul, 1934.)

121 Kaptanlara reis unvanı verilmesi, herhalde daha eski zamanlardan kalmış olacaktır. Fatimiler'de bahriye kumandanına «mukaddam» ve «reis» unvanları veriliyordu. (Subhû'l-A'şâ, c. III, s. 523). XIV. yüzyılda Suriye li-manlarına dayanmak suretiyle Akdeniz doğusunda büyük faaliyette bulunan bazı Türk korsanlarının da «reis» adını aldıklarını biliyoruz (L. De Mas Latrie, L'île de Chypre, Paris 1876, s. 274).

tahmin olunabilir.¹²⁹ Bunun, Sâ mâniler vasıtasıyla geçen bir Sâ sâni geleneği olduğu pek tabiidir. Abbâsî ve Gazneliler'in birçok an'anelerine vâris olan Selçuklular'da, ve Fatımî an'anelerine de vâris olan Eyyûbîler'de tavâşilerin ehemmiyetini ve içlerinden bazıları'nın mühim mevkilere yükseldiğini ve devlet işlerinde ehemmiyet kazandığını görüyoruz; Salâhaddin Eyyûbî'nin veziri «Karakuş» bir tavâşi idi.¹³⁰ Memlûkler zamanında bu hadımlara artık «tavâşi» adı verilmeye başlandığını biliyoruz ki, bu kelime, Arap tarihçilerinin ifadeleri vechile, türkçeden alınmıştır.¹³¹ Mısır Memlûk sultanları zamanında saraydaki tavâşilerin reisine «zîmâmdâr» unvanı veriliyordu: Sultanın harem işlerine, ailevî hususlara o nezaret ediyor, dışarıdan alınacak şeyleri o alıyor, hükümdar ailesine mensup prenseslerin yahut azad edilmiş cariyelerin evlenmesi hususunda sultandan doğrudan doğruya emir alıyordu; «bâbü's-sitâre» yani «perde kapısı» hizmetinde

129 Târikh-i Bayhaki, farisi metin, s. 489

130 Bu devirlerde yetişip mühim mevkiler işgal eden tavâşiler hakkında tarihi kaynaklarda birçok bilgiye rastlanır.

131 Makrizî'nin verdiği malûmata göre tavâşi kelimesinin eski şekli tâbüşi olup, türkçeden alınmadır (Quatremere, Histoire des sultans Mamelouks, c. I. kısım I, s. 132). Türkçeden arapçaya geçen kelimelerde «c=ş» ve «p=b» değişikliğine daima tesadüf edildiği için «tabuşi»nin «tapucı» olduğu kolaylıkla anlaşıyor. Bu kelimenin daha eski şekli «tapugcı»dır ki, eski türkçede «memur, hizmetçi» mânâlarına gelir; bu kelimenin aslı olan «tapug = tapu» kelimesi de muhtelif mânâlarda türkçede eskiden beri kullanılır (XV. yüzyıl başında Rumeli'de rastlanılan tavacı tâbiri hakkında bu makaleye zeyl olarak yayımlayacağımız kısımda tafsilât mevcut olduğundan, burada fazla izahata lüzum görmüyoruz).

XVI. yüzyılda, harem hizmetindeki tavâşilerin devletin idare hayatı üzerinde tesirli olduklarına dair tarihlî kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur. Yalnız bu yüzyılın sonunda, (982 hicride) kapı-ağası Habeş Mehmed Ağa'nın ilk defa «dârüssa'âde ağası» unvanını aldığını, ve ayrıca, Haremeyn evkafına nezaret vazifesinin de uhdesine verildiğini biliyoruz. Saray kadınlarının elinde oyuncak olan III. Murad devrinde dârüssa'âde ağalığının böyle büyük bir ehemmiyet kazanması gayet tabiidir. Şehzadelerin sarayda mahpus yaşamaları ve saltanata geçen şehzadelerin ancak eski musahiplerine ve kadınlarına güvenerek haremın devlet işlerine hâkim olması, haremın âmiri olan dârüssa'âde ağasının ehemmiyetini artırıyordu. O zamandan başlayarak, Türkiye'de meşrutiyet ilânına kadar yetişen dârüssa'âde ağaları arasında, memleketin umumî hayatında ekseriyetle meş'um büyük roller oynayanlar mevcuttur.¹³⁶ Dârüssa'âde ağalığı memuriyetinin İstanbul fet-

136 Osmanlılar devrindeki dârüssa'âde ağaları hakkında meşhur «Resmî Ahmed Efendi»nin 1163'te yazdığı *Hamiletül-Kübrâ* adlı eserde toplu bilgi vardır (İstanbul'da çeşitli nüshaları varsa da, Yazar'ın elyazısıyla olduğu tasrih edilmiş bir nüsha Üniversite kütüphanesindedir: Yıldız Kütüphane'sinden naklen 17402 numarada). Müstakımkızade bunu tezyil ederek 1202 senesine kadar dârüssa'âde ağalığında bulunan sekiz zatın hal tercümesini yazmıştır (İbnülemin Mahmud Kemâl, *Tuhfe-i Hattâtın mukaddemesinde* s. 63). XVII. yüzyıldan başlayarak Osmanlı vakayinamelerinde ve diğer tarihi kaynaklarda dârüssa'âde ağaları hakkında birçok tafsilâta rastlanır (meselâ Üniversite kütüphanesindeki *Hamiletül-Kübrâ* nüshasının arkasında Resmî Ahmed Efendi'nin, kitabı namına ithaf ettiği ve hakkında çok sitayişli davrandığı Beşir Ağa'nın memlekette nasıl bir suiistimal şebekesi vücade getirdiğine dair pek mühim malûmat vardır). Resmî Ahmed Efendi'nin verdiği malûmata nazaran, dârüssa'âde ağalığı va-

lerin daima tekrar ettikleri bu yanlış iddiayı, yalnız *Ernst Stein*, her zamanki kuvvetli görüşüyle, kabul etmemiş, ve Orta-Bizans'a âit mandatores'lerin halefleri olan bu çavuş (τζαούσιος) isim ve teşkilâtının Türklerden alınmış olduğunu, ve önce Manuel Comnenus zamanında bunlara rastlandığını söylemiştir.¹³⁷ Biz burada, tâkip ettiğimiz usûle uyarak, daha Osmanlılar'dan evvelki çeşitli Türk devletlerinde ve İstanbul fethine kadar Osmanlılar'da çavuş ismine ve teşkilâtına tesadüf edilip edilmediğini izah edeceğiz.

Muhtelif Türk lehçelerinde mevcut eski bir Türk kökünden geldiği muhakkak olan ¹³⁸ «çavuş» (جاووش)

137 Ernst Stein. Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs und Wirtschaftsgeschichte (Mitteil. Zur Osman. Geschichte, Wien 1925, c. II, s. 45).

138 Çavuş kelimesinin türkçe «çav جاو» kökünden geldiğini önce Vambéry meydana koymuştur (Çagataische Sprachstudien, s. 276; Etymologisches Wörterbuch, s. 130). «Feryat, bağırma, ses» manâlarına gelen ve mecazi olarak «şan, şöhret» mefhumunu dahi ifade eden — Türk tarihinde pek çok rastladığımız «Çavlı» adını hatırlatmak kâfidir; bununla beraber Çavlı kelimesinin başka manâları da vardır — bu kelime, «Mahmûd Kâşgari'de (Divan-ı L.T., c. I, s. 47; C. Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, s. 51), Çağatayca çeşitli lügatlerde (Şeyh Süleyman, s. 149; Pavet de Courteille, s. 281), ve Kitâb al-idrâk (Caferoğlu neşri, s. 47)'te mevcuttur. Eski Anadolu metinlerine gelince, XIV. yüzyıla ait olan Ferhengnâme (s. 94)'de, XV. yüzyıl başlarında yazılmış olan türkçe Selçuknâme'de (Recueil..., s. III, s. 47, satır 6'da ve diğer sayfalarda), XVI. yüzyıla âit «Divan-ı Türki-i Basit»te (Köprülüzade, s. 44, satır 7) bu kelimeye rastlanır. Bu izahât, kelimenin çeşitli Türk lehçelerinde mevcudiyetini ve eskiliğini göstermeye kafidir. «Çavuş» kelimesine gelince «çav» kökünden, geldiği pek açık olan bu kelimeye önce Mahmûd Kâşgari'de tesadüf ediyoruz (c. I, s. 307; Brockel-

kelimesine ve çavuş teşkilâtına — şimdiki tetkiklerimize göre, daha evvelki zamanlar hakkında kati birşey söyleyememekle beraber¹³⁹ — herhalde Büyük Selçuklu devletinden başlayarak rastlıyoruz: *Siyasetnâme*'deki bir fıkra Sultan Alp Arslan'ın sarayında çavuşlar bulunduğunu ve hattâ, hükümdârın, şif olduğunu itiraf eden bir memuru onlara dövdürdüğünü anlatmaktadır.¹⁴⁰ Bunu teyid eder bir şekilde, Sultan Sencer devrinde çavuş lâkabını taşıyan adamlar olduğunu yine o devre ait tarihî kaynaklarda görüyoruz.¹⁴¹ Farsça

mann, Mitteltür. Wort., 51). Mahmûd'un «orduda safları tertip ve düzenleyen ve askerin zapt ve raptını muhafazaya memur olan adam, yani, zâbit» manâsında izah ettiği

• حَفْص : Çavuş kelimesi, bu teşkilâtın yalnız Selçuklular'da ve Karahanlılar'da değil, hattâ daha İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde de mevcut olduğunu tahmin ettiriyor. Bununla birlikte elimizde bu kelimenin daha eski devirlerde mevcudiyetine dair vesika olmadığından, bunu, ancak bir faraziye olarak ileri sürebiliriz. Çavuş kelimesinin moğolca «tchagou-tchi» kelimesinden geldiğini iddia eden E. Blochet'nin bu hususta uzun uzadıya verdiği izahat, kanaat verici olmaktan çok uzak ve tamamiyle indidir (Patrologia Orientalis, Paris 1920, c. XIV, fas. 3, s. 664-665). Yine aynı yazar, diğer bir eserindeki haşiyede, bu «çavuş» kelimesinin yine moğolca «tsaghad-sa» kelimesinden gelmesi ihtimalinden, fakat burada sırf bir ihtimal olarak, bahsetmiştir (Relation du voyage un Orient de Carlier de Pinon, publié par E. Blochet, extrait de la Revue de l'Orient latin, Paris 1920, c. XII-XIII, s. 96).

139 P. Pelliot'nun zikrettiği «Tcheou chou» kelimesinin acaba bununla bir münasebeti var mıdır? (A propos des Comans, Journal Asiatique, avril-juin 1920, s. 153).

140 Nizâm-ül-Mülk, Siasset-Naméh, traduit par Ch. Schefer, Paris 1893, s. 207.

141 Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjucides, c. II, s. 159. Burada zikredilen Yusuf Ça-

kaynaklarda çok defa serheng yahut dürbâş kelimeleriyle ifade edilen çavuşların Selçuklu devrindeki kıyafetleri, Avfi'nin *Câmi'ü'l-Hikâyât*'ındaki bir fıkradan anlaşılmaktadır: Hükümdarın daima maiyetinde bulunan bu çavuşların bellerinde gümüş kemerler ve ellerinde de murassa değnekler bulunurdu; hükümdar bir yere giderken önünde bulunurlar ve «dürbâş: savulun» diye bağırarak yol açarlardı.¹⁴² Farisî lisanında hem bu değneğe, hem de o değneği elinde bulunduran saray hademesine «dürbâş» ismi verilir.¹⁴³ Daha Gaznelilerde, hattâ Sâmâniler'de mevcut olan bu serhenglerin,¹⁴⁴ ve, onların ellerinde murassa değnek taşımaları âdetinin, Sâsâniler'den kalma bir saray geleneği olduğu tahmin edilebilir. Yalnız Büyük Selçuklular'a değil, diğer Selçuklu şubelerine ve Anadolu Selçukluları'na ait farisî metinlerde «Serheng, dürbâş» kelimelerine daima rastlanmaktadır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vârisleri olan çeşitli Türk devletlerinde de çavuşların mevcudiyeti anlaşıyor: Moğol istilâsı önünden kaçarken «Âbiskûn»da ölen Harezmsah Alâ'addin Muhammed'in yanındaki emirler arasında «Şemsü'd-dîn Mahmûd el-Çavuş»un bulunduğunu biliyoruz ki, bu adamın taşıdığı «Çavuş» unvanı, Hârizmşâhlar'da

vuş, Sencer'in ileri gelen emirlerinden olarak gösteriliyor. Bununla beraber, bu, çavuş lâkabının büyük emirlere verildiğini göstermekten ziyâde, bu emirin evvelce çavuş olduğuna bir delil addedilebilir.

142 Tarih-i Cihânguşâ-yı Cüveynî c. I sonundaki haşiyelerde, s. 238.

143 Mütercim Âsım'ın *Burhân-ı Kâtî* tercümesinde dürbâş kelimesine bakınız.

144 Tarih-i Beyhaki'de çok defa bunlardan bahsedilir (meselâ s. 488).

da çavuşların bulunduğu açık bir delildir.¹⁴⁶ Nesevi'deki bir kayıt da bu devlette **جاویشه** yani çavuşlar sınıfının mevcudiyetini doğrulamaktadır.¹⁴⁶ Eyyûbiler vasıtasıyla Selçuklular'ın birçok müesseselerini almış olan Memlûklar'da da çavuşlara rastgeliyoruz: Memlûk sultanlarının maiyetinde bir çavuşlar zümresi bulunduğu gibi, Suriye'deki nâ'ibü's-sultan'ın maiyetinde de yine çavuşlar vardı. Bilhassa askeri alaylarda, merasimde bunların bulunması, saltanat icabından sayılıyordu.¹⁴⁷ Anadolu Selçukluları'nda hükümdarın ve büyük emirlerin maiyetinde çavuşlar bulunuyordu; bunlar, emirleri tebliğ için münadîlik vazifesi yaptık-

145 O. Houdas, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Man-kobirti*, s. 81; arapça metin, s. 48.

146 Aynı eser, s. 123; tercümesi, s. 205.

147 Memlûkler devrinde çavuşlar zümresinden bahseden Arap tarihçileri bunlara **«çâvişiyya»** (**جاویشه**),

«şâvişiyya» (**شاویشه**) adını verirler. Bu mesele hakkında önce E. Quatremère epeyce bilgi vermiş ve çavuş lakabına XIX. yüzyıl başlarında Mısır'da halâ rastlandığını da kaydetmiştir (*Histoire des sultans Mamelouks*, c. I, kısım I, s. 135 - 136). Bu zümrenin Suriye'deki nâ'ibü's-sultanların maiyetinde de bulunduğu gerek Subhu'l-A'sa'dan (G. Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, s. 232), gerek diğer tarihçilerin ve meselâ Mufaddal ibn Abi'l-Fazâil'in ifadelerinden anlaşılıyor (*Patrologia Orientalis*, c. XIV, fas. 3; E. Blochet, *Histoire des sultans Mamelouks*, Paris 1920, fas. II, s. 664). Bu kelime hakkında Dozy'nin verdiği malûmattan, çavuş lakabının sonraları Kuzey - Afrika'da ve Yemen'de de yayıldığı anlaşılmaktadır (Suppl. aux dictionnaires arabes, c. I, s. 169, 717-718; ayrıca bakınız: Mohammed Ben Cheneb, *Mots turcs et persans conservés dans le parler algérien*, Paris 1922, s. 51). Bunda Osmanlı hâkimiyetinin de mühim tesiri olmuştur.

da değişik mahiyette kalması neticesini doğurmuştur.¹⁶¹

Osmanlı İmparatorluğunun «Tanzimat» devrine kadar devam eden bu adem-i merkezîyetçi ve mahallî alışkanlıklara çok riayet eden maliye sistemi, eski Osmanlı devri vergilerinin menşeiini araştırırken daima göz önünde bulundurulacak bir noktadır. Anadolu sahasında, Selçuklular'dan ve İlhanlılar'dan kalan vergi usûllerinin te'siri tabiidir. Bilhassa Orta ve Doğu Anadolu sahasında İlhanlı te'siri daha derin ve daha devamlı olmuştur.¹⁶² Bizans te'sirinin ise, daha ziyade,

- 161 XVI. yüzyıldan başlayarak Tanzimat'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun mali nizamlarını ihtiva eden kanunnâmelerde ve diğer tarihi vesikalarda bu hususta birçok deliller vardır.

162 Uzun müddet İlhanlı memurları tarafından idare edilen ve İlhanlılar'ın idare ve vergi sistemleri te'siri altında kalan Doğu ve Orta Anadolu'da vaziyetin böyle olması pek tabiidir. Eretna Oğulları'nın yerine geçen Kadı Burhaneddin, esasen fukahadan olduğu için 782'de tahatta çıktığı zaman, İlhanlılar devrinden kalan bir takım hukuki ve mali an'aneleri kaldırmıştı (Bözm-ü Rezm, Türikiyat Enstitüsü neşriyatından, 1928, s. 223). İslâm zihniyetinin Moğol devrinden kalan şeylere karşı böyle bir tepkide bulunması, gayet tabiidir. Fakat, İlhanlılar devri müesseselerinin ve bilhassa vergi sisteminin Anadolu'da uzun müddet tesirli olduğunu gösteren diğer delillere malikiz: Karaman Oğulları'ndan Pir Ahmed ve Kasım namına Niğde'de Cami-i Kebir veya Sungur Bey camii'nin çarşısı içindeki kapısı üstüne konulmuş olan (H. 874) tarihli kitabe, İlhanlılar devrinden kaldığı pek açık olan birtakım vergilerin kaldırıldığı hakkında bir hükmü havidir. Demek oluyor ki, bu zamana kadar Anadolu'da İlhanlı devrinin vergi sistemine hâlâ riayet olunuyordu (bu mühim kitabe Halil Edhem Bey tarafından neşredilmiştir. Karaman Oğulları Hakkında Vesaik-i Mahkûke, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 11-14, ayrıbasım, 1328, s. 52).

Batı Anadolu ve bilhassa Rumeli sahasında daha tesirli olduğu tahmin edilebilir. Fakat bunu ispat için Sokolov'un yaptığı gibi, yalnız harici benzeyişlere bakarak ondan umûmî neticeler çıkarmak, aslâ doğru bir usûl değildir; hangi cins vergi bahis mevzuu ise onu Osmanlılar'ın ilk devirlerinden başlayarak, Anadolu beyliklerinde, Anadolu Selçukluları'nda, İlhanlılar'da, hattâ Memlûkler'de ve Büyük Selçuklu devletinde aramak suretiyle genétique bir usûl takip etmelidir ki, hakikî menşei ve geçirdiği değişmeler lâıykıyle anlaşılabilir. *Bizans te'siri, ancak, Osmanlılar'dan evvelki İslâm-Türk devletlerinde menşei bulunamayan vergilerde aranabilir.* İşte Sokolov böyle esaslı bir tetkike hiç girişmeksizin, hattâ sözünü ettiği vergilerin Osmanlı devletinde Kanunî Süleyman devrinden evvel mevcut olup olmadığını anlamağa bile lüzum görmeksizin, acele ve sathî hükümler vermiş, yani, şimdiye kadar hemen bütün bizantinistlerin işlemiş oldukları bir yanlışlı tekrarlamıştır.

Yayımlanmış Osmanlı kanunnâmelerinden bile hiç faydalanmayarak sadece Hammer'e dayandığı, ondaki bâzı yanlışlıkları aynen tekrar etmesinden de¹⁶³ kolayca anlaşılan Sokolov'un XVI. yüzyılda Bizans'tan alınmış gibi gösterdiği muhtelif vergilerden yalnız bir tanesini, «*resm-i agnâm*» yani «koyun vergisi»ni burada kısaca tetkik edelim; ve verdiği hükümlerin ne ka-

Maliye tarihi bakımından pek büyük ehemmiyeti olan, ve Moğol hâkimiyeti devrinden kalan idarî ve mali an'anelerin devamını gösteren bu kitabe hakkında ayrı bir araştırma yayımlayacağız.

163 Meselâ «*resm-i bennâk*» Sokolov tarafından «*resm-i nebbâk*» tarzında kaydedilmiştir ki, daha evvel Hammer de bu hatayı yapmıştı.

dar sathî olduğunu meydana çıkaralım: bu verginin daha Fatih zamanında mevcudiyetini *Kanunnâme*'den öğrendiğimiz gibi,¹⁶⁴ I. Murad zamanında mevcudiyetini de, onun, Tirmizli Seyyid Ali'nin çocuklarını «resm-ı agnâm»dan istisna eden bir fermanından anlıyoruz.¹⁶⁵ Selçuklular'da, Hârizmşahlar'da, Memlûkler'de, Anadolu Selçukluları'nda, İlhanlılar'da çeşitli isimler altında, tabii, miktarları değişmek üzere, bu vergiye daima rastlıyoruz.¹⁶⁶ Tebaasının çok mühim bir kısmı hayvan sürüleri yetiştirmekle uğraşan göçebelerden mürekkep olan bütün bu devletlerde, ekseriyetle aynen alınan bu verginin ehemmiyeti pek açıktır. İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde de mevcudiyeti gayet tabii olan bu vergi, islâmi Türk devletlerinde şer'i hükümler ile de bağdaştırılmıştır: Çünkü bu vergi «ze-kât-ı sevâ'im» namı altında şer'i tekâlif arasında esasen mevcuttur.¹⁶⁷ Bu verginin, gerek miktar, gerek ay-

164 F. Kraelitz tarafından yayımlanan *Kanunnâme* metnine müracaat, s. 22, § 13; 29, § 5; 30, § 24; 31, § 25; almanca tercümesi, s. 36, § 13; 45, § 5; 47, § 24; 25.

165 Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, nu. 28, s. 245; Fatih *Kanunnâmesi*'nde olduğu gibi 787 tarihli bu ferman-da da «koyun hakkı» tâbiri kullanılmaktadır.

166 M. Belin, 1864'de «*Journal Asiatique*, sixième série, c. IV»de neşrettiği «*Essai sur l'histoire économique de la Turquie*» adlı eserinde Osmanlılardaki agnâm resminden bahsettiği gibi, Selçuklular'da ve Hârizmşahlar'da koyun vergisinin mevcudiyeti hakkında biraz izahat vermişti (s. 261; ve bilhassa 263'deki not). Bu bilgiler çok mahdud ve bazı cihetlerce düzeltilmeğe muhtaç olmakla beraber, Sokolov'un iddiasını redde kâfidir. «Orta-Zamanda İktisadî ve Malî Türkiye» adlı araştırmamızda bu hususta tafsilât vardır.

167 Bu hususta tafsilât yukarda zikredilen araştırmamızdadır.

nî olarak veya nakten alınmak itibarıyla eski Türk ve İslâm devletlerinde geçirdiği çeşitli safhaların tetkiki, büsbütün ayrı bir mevzu teşkil eder; ve bu makalemizin sahasının dışındadır. Bu kısa izahat, Sokolov'un, agnâm vergisinin ve ona müteferri yahut müşabih diğer bazı vergilerin Bizans'tan alındığı hakkındaki iddiasını çürütmeye kâfidir. Onun rumca «topos»tan alındığını söylediği «tapu» kelimesinin türkçe olduğunu da ilâve edelim.¹⁶⁸

10 — Timar Sistemi

Osmanlı devletindeki timar sistemi hakkında Jean Deny ile Scala'nın görüşlerini yukarıda hülâsa olarak söylemiştik. Bu sistemin Bizans'tan alındığını, hiçbir delile dayanmaksızın iddia eden Rambaud ve takipçilerine nisbetle, bunların görüşleri şüphesiz daha esaslı bir tetkike dayanmaktadır. Bilhassa Deny'nin tetkiki, son zamanlarda bu mevzua ait yazılan tek ciddi makaledir. Fakat, Osmanlı timar sisteminin Osmanlılar'dan evvelki diğer İslâm-Türk devletlerinde ve bilhassa Anadolu Selçukluları'nda mevcut olup olmadığı meselesi burada da tamamiyle ihmal edilmiş ve Osmanlı timar sistemini İslâm feodal sistemine yani «iktâ» meselesine bağlamak isteyen Hammer ve takipçilerinin fikri hilâfına, Bizans'tan geldiği kabul edilmiştir; *donanma hizmetine mahsus timar-*

168 Encyclopédie de l' Islam, c. IV, s. 813, Timâr mad-desinde. Evvelce M. Belin de bu kelimenin türkçe olduğunu kaydetmişti (Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et spécialement en Turquie, Journal Asiatique, fevrier - mars 1862, s. 194).

taların tetkikine girişemiyor.¹⁷⁰ Deny ise, Anadolu Selçukluları'nda timar sistemi hakkında, eski makale-mizdeki küçük bir kaydı hatırlatmakla iktifa ediyor; ve Osmanlı timar sisteminin Araplardaki iktâ' usûlünden doğamayacağı gibi Sâsâniler'den de alınmış olamayacağını söylüyor;¹⁷¹ Gâzan'ın ihdas ettiği askeri timarlar hakkında ise hiçbir şey söylemiyor. Halbuki,

170 Türkler'le Acemler'in medeni münasebetleri, İran medeniyetinden Türklere geçen unsurlar ve Türkler'den Acemlere geçmiş olan askeri ve idarî tâbirler hakkında Scala'nın verdiği bilgi, birçok noktalardan düzeltilmeğe ve tamamlanmağa muhtaçtır. Bilhassa Gâzan'ın askeri timarlar ihdâs etmesini, daha Parthe'lar ve Sâsâniler zamanında İran'da mevcut feodalizmin tesirine atfetmek, görüşümüze, çok yanlış bir düşüncedir. Bunda, daha ziyade, Büyük Selçuklu İmparatorluğundaki benzeri tesislerin nüfuzunu aramak şüphesiz daha mantıklı olur. Maa-fih, Scala, diğer taraftan bu meselede Türk te'siri imkânını da inkâr etmiyor: «Fakat öyle görünüyor ki eski Türk hayatının en saf olarak muhafaza edildiği mıntikalarda (?), Hokand ve Hive Hanlıklarında göze görünür bir surette hususi bir timar sistemi mevcuttur. Özbeklerde, asilzade sınıfı, küçük çiftçilerden asker toplardı (Helmolt, Weltgeschichte, V. s. 112). Orta-Asya tarihine pek az vukufu olan muharririn bu görüşleri de çok tashihe muhtaçtır. Mogollar devrinde arâzi meselesi ve Gâzan'ın ihdas ettiği askeri timar sistemi hakkında biraz aşağıda bilgi vereceğiz.

171 Milli Tettebbular Mecmuası, nu. V, 1331, s. 213-214 de Anadolu Selçukluları'nda askeri timar sisteminin mevcudiyetinden kısaca bahsetmiştim. Biraz aşağıda bu hususta daha etraflı bilgi verilecektir. İran te'siri meselesine gelince, vaktiyle Hammer, gerek Bizans gerek Türk feodalitesi üzerinde bu te'sirin ehemmiyetinden mübalegalı bir şekilde bahsetmişti; halbuki, Deny'nin de yazdığı gibi, Kremer, Arap feodalitesinin teşekkülünde İranlıların hiç bir rolü olmadığını meydana koymuştur (Kulturgeschichte des Orients, I, 109-110).

Osmanlı timarlarını Bizans pronoya'larının bir taklidi, hattâ bir devamı sayabilmek için, evvelâ, Büyük Selçuklular'da ve Anadolu Selçukluları'nda buna benzer bir müessese olmadığını, ve bunun doğrudan doğruya Osmanlı devrinde ortaya çıktığını tespit etmek zarureti vardır.

Osmanlı timar sisteminin Araplarıdaki iktâ' usûlünden doğmuş olmasını kabul etmek istemiyen Deny bu iddiasını doğrulayacak açık deliller gösterememiştir. Halbuki, ondan evvel XIX. yüzyılda bu mesele ile uğraşan Avrupa âlimleri ve en sonra da Prof. C. H. Becker, bu iktâ' usûlünün nihayet nasıl Osmanlı timar sistemini doğurduğunu oldukça açıklıkla anlatmışlardır.¹⁷² Biz burada, Büyük Selçuklular ve bilhassa Anadolu Selçukluları zamanına ait daha sarîh ve daha bol maddelere dayanarak, meseleyi daha kat'î bir şekilde çözmeğe çalışacağız.

Daha ilk İslâm devletlerinde mevcut olan «iktâ'» usûlü hakkında tarihi kaynaklarda ve «Mâverdi»nin «*Ahkâmü's-sultâniyye*»si kabilinden hukukî eserlerde bol bilgi olduğu gibi, bu mesele çeşitli Avrupa âlimleri tarafından da tetkik edilmiştir.¹⁷³ Bilhassa C. H. Bec-

172 C. H. Becker, *Steuerpacht und Lehnwesen*, *Der Islam*, 1914, V, 82-92. J. Deny, bahis mevzuu makalesinde bu mesele hakkındaki başlıca Avrupa tetkiklerini zikrettiği halde, bu mühim makaleden bahsetmemiştir.

173 Bu hususta M. Sobernheim tarafından *Encyclopédie de l'Islam*'da neşredilen Iktâ' maddesine müracaat ediniz. Oradaki bibliyografyaya ilâve olarak E. Fagnan tarafından tercüme ve notlarla birlikte yayımlanan İmâm Ebü Yusuf'un meşhur *Kitâbü'l-Harac*'ını zikredelim: *Le Livre de l'impôt foncier*, Paris 1921. Kezalik Subhü'l-A'sa, Kahire 1918, c. XIII, s. 104-200; G. Demombynes'in yukarıda bir çok defa zikredilen «*Memlûkler Devrinde Suriye*» unvan-

ker bu meseleyi çok güzel hulâsa ve izah eylemiştir: Abbâsiler zamanında her ne suretle olursa olsun kendilerine geniş arâzi iktâ' edilmiş olan nüfuzlu adamlar ve bilhassa askerî ricâl, devlet hazinesine verecekleri varidat hissesini vermiyorlardı; esasen, fazla gelir almak maksadıyla çiftçiyi son derecede tazyik ettikleri için, mukâta'aların varidatı devamlı surette azalıyor, mukâ'taa sahipleri de bunları hazineye iade ederek mukabilinde tazminat istiyorlardı. Devlet, askerlerin elindeki bu mukâ'taaları alarak onlara sadece belirli maaş vermek için çok çalıştıysa da, muvaffak olamadı; onlar, büyük arâzi sahibi veya vergi mültezimi sıfatıyla meşrû olmayan menfaatler sağlamaktan vazgeçmiyorlardı. Bu suretle, hem devlet gelirlerini kaybederek mali bir felâkete sürükleniyor, hem de çiftçi sınıfı iktisadî bakımdan tamamiyle harap oluyordu. Nihayet, Büyük Selçuklu devletinin veziri «Nizâm-ül-Mülk» Selçuklu merkezi idaresinin çok kuvvetli bulunmasından faydalanarak bu vaziyeti yeni bir şekilde ıslah etti: arâziyi mukâ'taalara bölerek askerî hizmetleri mukabili olmak ve irsen intikal etmek suretiyle askerlere verdi. «Nizâm-ül-Mülk»ün «Siyâsetnâme»sinde izah ettiği bu usûl mucibince «Mukâ'taa»lar yani kendilerine arâzi iktâ edilenler «reâyâ» yani çiftçilerden yalnız muayyen miktarda vergi (mâl-i hakk) almaya selâhiyetli olup, başka bir hakka malik değillerdi; ve bunu da, ahaliyi incitmeyecek bir şekilde yapacaklardı; ahali şikâyetini hükûmete bildirmek-

lı eseriyle, yine aynı yazarın «Mesâlik'ül-Ebsâr ve Memâlik'ül-Emsâr»dan tercüme ve tahşiye ettiği, Mısır müstesna olmak üzere sair Afrika memleketleri hakkındaki mühim eseri (Bibliothèque des Géographes arabes, Paris 1927, c. II) de bu hususta zikre değer.

ten men olunamıyacaktı; reâyâyâ karşı haksızlık edenlerin iktâ'ları ellerinden alınacaktı; çünkü, gerek arazi gerek tebaa ancak hükümdara aitti.¹⁷⁴ İstihsalin çoğalması iktâ' sahibinin gelirini de çoğaltacağı cihetle, onlar, kendi topraklarında mâmuriyetin artmasına, iktisadi vaziyetin düzelmesine çalışacaklardı. Hakikaten, o devre ait tarihî kaynaklarda bu ümidin gerçekleştiğini gösteren kayıtlar vardır.¹⁷⁵

İşte bu suretle, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk defa *muayyen askeri hizmet mukabilinde, irsi olmak üzere, askeri iktâ'lar yani timarlar vücûde getirdiğini* görüyoruz. Halbuki bundan evvel, Selçuklular

174 Siyasetnâme'nin 5. ve 37. fasıllarına bakınız.

175 Th. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes, c. II, s. 58. Buradaki mühim kayda dikkat eden C. H. Becker, sadece bunu zikretmekle iktifa etmiştir. Halbuki, burada verilen bilgiye göre, Nizâm-ül-Mülk. meselâ bir askere senelik 1000 dinar kıymetinde bir iktâ' verdiği zaman, bunun yarısını Rum diyarında bir memleketten, diğer yarısını da meselâ Horasan'daki bir şehirden veriyordu. Selçuklu tarihine ait eserlerden Rahat as-Sudur'da ve ondan naklen al-Urâda fi'l-hikâya as-Salcûkiyya'deki diğer bir kayıt da bunu doğruluyor; bu kayda göre bu ayırımın sebebi, askerlerin, nerelere giderlerse orada kendilerine ait tahsisat bulup reâyâyâ zulmetmelerini idi: ve çünin gufta and ki az gâyet-i ma'dalat u dâd-parvari mavâcibu câmakî-i laşkariyan dar câmi'-i bilâd-i cahân mutafarrrik farmûd, tâ bi-har mavzî' ki nuzûl kunand vachi cihat-i harc daşta başand va ra'âyâ-râ zahmatî na-rasânand (Karl Süsseim, Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte, Leiden, 1909, s. 60). Bu eserin başlıca mehzâzı olan «Rahat as-Sudur» da ise mavâcib u câmakî tâbirleri yerine iktâ'ât tâbiri kullanılmıştır (Rahat as-Sudur, s. 131). Nizâm-ül-Mülk'un iktâ' meselesinde koyduğu yeni usûl ve onun neticeleri hakkında «Medeniyeti İslâmîye Tarihi»nde de bilgi vardır (Türkçe tercümesi, c. I, s. 151).

tarafından birçok idarî müesseseleri taklit edilen İran ve Maverâünnehir'deki eski İslâm devletlerinde de iktâ' usûlü mevcut olmakla beraber,¹⁷⁶ askere arâzi verilmez, yalnız belirli maaş verilirdi: Saffâriler'de, Sâmânîler'de, Gazneliler'de yılda dört defa orduya maaş verildiğini biliyoruz.¹⁷⁷ Büyük Selçuklular'da arâzinin askerî mukâ'taalara taksiminden sonra, devlete ait arâzinin azaldığı, ve vaktiyle Gazneliler'de, Sâmânîler'de o arâzinin idaresi vazifesiyle mükellef olan memurun büyük ehemmiyeti olmasına mukabil Selçuklu idaresinde bu memuriyetin eski ehemmiyetinin kalmadığı görülüyor.¹⁷⁸ Bununla beraber, Selçuklular'da, yalnız maaş alan ve iktâ' sahibi olmıyan efradın da mevcudiyetini gösteren tarihi deliller vardır: fakat bu

176 İktâ' usûlü, bütün İslâm devletleri gibi İran ve Maverâünnehir sahasındaki İslâm devletlerinde de mevcut idi. Sâmânîler ve Gazneliler devrinde ordu efradına arâzi verilmemekle beraber, hükümdar hanedanına mensup olanlara büyük ricâl ve ümeraya iktâ'lar bahşedilirdi.

177 Siyâsetnâme'de verilen bilgiye göre, Selçuklular'dan evvelki devletlerde senede dört defa — efradın mevcûline, ehemmiyetine göre miktarı değişen — maaş verirlerdi: devletin geliri hazineye toplanır, maaş bundan verilirdi. Bu üç aylık maaşa — Nizam-ül-Mülk'ün kullandığı tabirle «mevâcib-e — bistagâni derlerdi. Harizmi'nin Mefâtihü'l-Ülûm'da bahsettiği حالا امثر ٤٥ bundan başka bir şey değildir (Mısır basması, fasıl V., s. 43). Maaş efrada dağıtılırken, ordunun mikdarı ve askerin techizatında noksan olup olmadığı da teftiş olunurdu. Saffâriler'de bu usûlün mevcudiyetini ve teferruatını İbn Hallikân'daki bir kayıttan anlıyoruz (yukarda s. 32'deki 44 numaralı nota bakınız). Sonraları Osmanlılar'da da orduya üç ayda bir maaş verilmesi, herhalde bu pek eski an'ananın bir devamı gibi düşünülebilir.

178 Köprülüzade Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi, İstanbul 1923, s. 177.

maaşlı efrat, ordunun hepsini değil, yalnızca, hükümdarın maiyetinde veya büyük merkezlerde ve sınırlarda devamlı olarak bulunan daimî kuvveti teşkil ediyordu.¹⁷⁹ Bununla birlikte «Sultan Melikşah»ın daima maiyetinde bulunan ve dîvan ceridelerinde isimleri yazılı olan 46.000 kişilik büyük bir suvari kuvvetine mensup efradın da, memleketin çeşitli yerlerinde iktâ'ları vardı. Sayıca bundan pek fazla olan diğer iktâ' sahipleri, umumiyetle kendi arâzilerinde yaşıyorlar, ve lüzum görüldükçe yapılan davet üzerine orduya katılıyorlardı. Selçuklu ordusunun esas kuvvetini teşkil eden bu askerî mukâ'taaların menşei meselesi henüz meçhuldür; acaba, bu meselede, daha Parthe'lar zamanında ve daha sonra mevcudiyeti muhakkak olan İran feodalizminin bir te'siri mi bahis mevzuudur? Yoksa, daha İslâmiyetten önce Türkler arasında da böyle bir müessese mevcut mu idi? Henüz bu cihetler ayrı ve uzun tetkiklere muhtaçtır.¹⁸⁰ Esasen gayemiz, sadece, Osmanlılardaki timar teşkilâtının Bizans'tan mı, yoksa, Anadolu Selçukluları'ndan mı geldiği meselesinin tahkikine hasr edilmiş olduğu cihetle, bu menşe' meselesi mevzuumuzun dışında kalmaktadır. Şimdilik, menşei her ne olursa olsun, herhalde tarihi bir zaru-

179 Nizâm-ül-Mülk, Selçuklular'da hükümdarın hasas askeri demek olan gulâmlara — yani sonraları Osmanlılardaki Kapıkulu — arâzi verilmeyip yalnız maaş verildiğini ve iktâ' sahiplerinin ise muhtaç oldukları parayı mukâataalarından aldıklarını tasrih etmektedir : laşkar-râ mâl rûşan bâyard kardan u ân-çi ahl-i iktâ' başand dar dast-i işân mutlak u mukarrar bâyard dâst va ân-çi gulamânand ki iktâ' na-dârand mâl-i işân padid bâyard avurd (Siyâsetnâme, fasıl XXIII).

180 Partlar ve Sâsâniler devrinde feodalizm hakkında tafsilât için bakınız; A. Christensen, L'Empire des Sassanides, s. 10-13, 23-29, 44-45.

II. Hanedan azasına mahsus mukâtaalar kanunen değil fakat fi'len irsi olmakla beraber, tahta her yeni çıkan hükümdarın iktâ'ı yenileştirmesi, yahut, iktâ' sahibinin ölümü üzerine o mukâtaayı vârislerine hükümdarın tevfiz etmesi lâzımdı. Devlet adamlarına ve emirlere, memuriyetlerine mahsus olarak verilen mukâtaalar, ancak o vazifenin devamıyla mukayetti.¹⁸²

III. Büyük mukâtaa sahibi olan prenslerin, devlet adamları ve emirlerin, buna mukabil, askeri bir kuvvet beslemeleri lâzımdı. Bunun miktarı belirli olmakla beraber, hükümdarın hoşuna gitmek için bütün ricâl, maiyetlerinde, kabil olduğu kadar çok ve muntaзам bir kuvvet bulundurmaya çalışıyorlardı.¹⁸³

manında Mısır timar sisteminde tadilat yapıldığı zaman sultana mahsus iktâ'lar için yine «hass» unvanının bulunduğu ve bu istilahın Osmanlılar zamanında da hemen hemen aynı manada muhafaza edildiği muhakkaktır. Osmanlı timar sisteminin menşei meselesinde, bu, mühim bir noktadır.

182 Siyâsetnâme'ye göre toprak ve raiyyet doğrudan doğruya hükümdara ait olduğundan iktâ'ın sahih olması, ancak yeni hükümdarın tasdikiyle mümkün olurdu. Şahsa değil büyük memuriyetlere mahsus olan iktâ'lar, ancak, babasının memuriyetini oğlu da işgal ettiği zaman ona geçerdi. Merkezde değil fakat bilhassa vilâyetlerde böyle babadan oğula kalan büyük mevkiler pek çoktu; ve onlar âdeta yarı müstakil gibi idiler. Yeni tahta çıkan hükümdarların eski iktâ'ları ve memuriyetleri yenilemek için yeni menşurlar verdiklerini tarihi kaynaklar daima zikrederler. Hanedana mensup kadınlara da büyük arâzi iktâ' edilirdi.

183 Geniş Selçuklu İmparatorluğu'nun çeşitli sahalarında âdeta yarı müstakil birer hükümdar gibi yaşayan Selçuklu prenslerinin sarayı, tıpkı Selçuklu İmparatoru'nun sarayını takliden teşkil edilirdi; ve emirleri altında daima mühim bir askeri kuvvet bulunurdu. Bu kuvvet,

IV. Küçük askeri mukâtaalar, bilfiil askerlik hizmetinde bulunanlara veriliyordu; ve babadan oğula geçiyordu. Bununla birlikte, reâyâyâ karşı haksızlık edenlerin mukâtaaları hemen ellerinden alınıyordu.¹⁸⁴

merkezde olduğu gibi, daimi ve maaşlı gulâmlarla, lüzumu halinde hizmete çağrılan iktâ' sahiplerinin tedarike mecbur oldukları sipahilerden meydana gelirdi. Büyük gelirli geniş malikânelere sahip olan büyük ricâl ve emirlerle gelince, bunların da maiyetlerinde kendi kölelerinden mürekkep mühim kuvvetler bulunurdu. Nizâm-ül-Mülk Siyâsetnâme'sinin XXXII. faslında, bunların, maiyetlerinde her türlü tehzizatı mükemmel bir kuvvet bulundurmaları lâzım geldiğini, paralarıyla daima köleler almalarını, mevki ve itibarlarının hususi hayatlarındaki gösteriş ve servetle değil maiyetlerindeki kuvvetle mütenasip olacağını, gerek hükümdara karşı, gerek ordu erkânı ve sair ricâl arasında ancak bu suretle kendilerini gösterebileceklerini anlatıyor.

184 Hukuki bakımdan mukataalar, vazife mukabilinde verilen bir ücret mahiyetinde olduğundan, babadan erkeğe evlâda veya çocuklara geçmesi hukuki bir zaruret değildi. Vazifesini yapmayan veya reâyâyâ karşı fena muamelede bulunduğu sabit olan mukataa sahiplerinin elinden mukataalarının alınabilmesi de bundan dolayı idi. Ancak, Selçuklu devleti, bu askeri mukataaların babadan oğula geçmesini idarî bir prensip olarak kabul etmiş, ve bu prensip, sonradan Selçukluların yerine geçen ve askeri mukataa sistemini kabul eden diğer Türk-İslâm devletleri tarafından da tatbik olunmuştur. Mukataa sahibi olan askerlerin devlete bağlılığını ve fedakârlığını te'min için bu usulün çok faydası olmuştur. Atabeyler'den meşhur Nureddin Şehid'in (milâdi 1146-1173) askerlerinden birine atfen Makrîzi'de mevcut olan -ve Sobernheim tarafından işaret edilen- mühim bir kayıt bu izahatımızı doğrulayacak bir mahiyettedir: «İktâ'lar bizim emlakımızdır; babadan oğula kalır; biz o uğurda hayatımızı feda ederiz» (Hitat, Bulak basımı, c. II. s. 216). Gerçekten diğer tarihi kaynaklarda da Nureddin'in, ölen efrattan kalan askeri mu

taltif için artırıldığını, hattâ bazı hadiselerde umumi olarak çoğaltma isteğinde bulunulduğunu görüyoruz.¹⁸⁷ İşte bu bakımdan, bu askerî mukâataaların — sonraları Osmanlı timar teşkilâtında da görüldüğü vechile — getirdiği gelir miktarına göre ayrıldığı yani kıymetçe belirlili olduğu anlaşıyor.

İlk Selçuklu hükümdarları, geniş Selçuklu İmparatorluğu'nun arâzisini ve bilhassa hudut memleketlerini hanedan azasına ve büyük emirlere iktâ' etmek suretiyle, sonradan kendi imparatorluklarına halef olan birçok siyasi heyetlerin esasını hazırlamış oldular. Merkezî idarenin kuvvetli olduğu ilk zamanlarda bunun zararı görülüyordu. Fakat, merkez zayıfladıkça, önce yarı müstakil sonra tamamen müstakil birtakım yeni devletler meydana çıktı. İlk Selçuklular'ın takip ettikleri bu iktâ' usûlü, esas itibarıyla kendilerinden evvelki İslâm imparatorluklarının takip etmekte oldukları bir sistemdi; onların bu hususta yaptıkları değişiklik, yâni, babadan oğula kalan askerî mukâataalar ihdas etmeleri meselesi, Selçuklu İmparatorluğunun nasıl tarihî ve sosyal şartlar dahilinde kurulduğu düşünülünce, daha iyi anlaşılır: göçebe Oğuz aşiretlerine dayanarak Horasan'da saltanatlarını kuran Selçuklu hükümdarları, yalnız onları değil, çeşitli sebeplerle Orta-Asya bozkırlarından devamlı surette akıp gelen diğer Türk kabilelerini de yerleştirmek, onlara geçim vasıtalarını sağlamak mecburiyetinde idiler. Ne Horasan, ne de İran'ın sair sâhaları, bu kadar kesif kütlelerin tamamen yerleşmesine müsait olmadığından, Sel-

187 Melikşah, amcası Kavurd'un isyanını bastırdığı zaman, askerleri, iktâ'larının ve maaşlarının artırılması isteğinde bulunmuşlardı, (Rahat as-Sudûr, E. J. W. Gibb Memorial, New series II, s. 127).

çoklu hükümdarları batıya doğru yeni istilâ hareketleri yapmak zaruretinde kaldılar: işte, İran dahilinde ve Güney Kafkasya'da Türkler'in çoğalması ve bilhassa Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi, doğrudan doğruya böyle bir iktisadî zaruretin neticesidir.¹⁸⁸ İran dahilinde göçebe hayatını ve aşiret asabiyetini muhafaza eden bir kısım Oğuzlar'ın, Selçuklu hükümdarlarına daima ne büyük müşkilât çıkardıklarını biliyoruz. İran'ın bazı mıntıkalarında, yerli ahaliyi yok ederek onların yerine geçen ve toprağa yerleşen bir kısım Türkler de mevcuttu; hattâ birtakım şehirlerde, ayrı Türk mahalleleri de kurulmuştu. Fakat, Türk aşiretleri, ekseriyetle kendilerine iktâ' edilen sâhalarda yaşıyorlardı: İranî unsurlarla bunlar arasında müthiş bir düşmanlık vardı.¹⁸⁹ Bu karşılıklı nefret, göçebelerle yerleşmiş

188 Meselâ Muhammed bin İbrahim'in Kırman Selçukileri Tarihi'nde göçebe Oğuzların bu sahadaki müthiş tahribatı ve yok ettikleri yahut yerlerinden çıkardıkları yerli halkın topraklarına yerleşerek kısmen ziraatle uğraşmaya başladıkları hakkında bilgi vardır. Diğer Selçuklu tarihlerinde de bu hususta bir çok mühim tafsilâta rastlanır. İran Türkleri hakkında neşredeceğimiz bir eserde bu hususta geniş malûmat vardır.

189 Aynı kavme mensup olsalar bile, yerleşmiş halk ile göçebeler arasında karşılıklı nefret gayet tabiidir. Fakat bundan başka, Orta-Zaman İslâm dünyasında, İslamiyetin, kavmi unsurları birleştirmeye çalışan zihniyetine rağmen, müşterek yaşayan çeşitli unsurlar arasında ihtilâfların, zıdlaşma ve karşılıklı nefretin mevcudiyetini biliyoruz. Emeviler devrinde ve Abbasiler'in ilk asırlarında göze çarpan bu anlaşmazlıklar, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar zamanında daha şiddetle devam etti; Türklerle muhtelif irani unsurlar arasındaki anlaşmazlıklar, yalnız şehirlerde ve köylerde değil, bu Türk saltanatlarının çeşitli unsurlardan mürekkep ordularında da göze çarpıyordu. Bu gibi zıddiyetleri, muhtelif Türk zümreleri

halk arasında zarurî olan iktisadî zıdlaşmadan, Türk-ler'in vergi tahsilindeki şiddetlerinden, toprak geçim-sizliklerinden ileri geliyordu.

İşte bu kısa izahat gösteriyor ki Selçuklular'ın as-kerî mukâtaalar ihdas etmeleri, hanedanın, kendi baş-lica dayanağı olan Türk unsuruna mensup kütleleri ya-bancı sahalarda yerleştirmek, onlara hem toprak ver-mek, hem de lüzumunda askerî bir kuvvet olarak fay-dalanmak fikrinden doğmuştur.¹⁹⁰ Bu suretle yavaş ya-vaş toprağa bağlanan göçebeler, hem bir karışıklık âmili olmaktan çıkıyorlar, hem de devlete kuvvətli bir askerî dayanak teşkil ediyorlardı. Bu usûlün ehemmi-yet ve faydası bilhassa Bizans'tan zaptedilen yeni sâ-halarda daha sarîh olarak görünüyor: kısmen harpler-de ve istilâlarda imha veya esir edilen ve kısmen de yerlerinde bırakılan yerli ahaliden kalmış geniş Ana-dolu toprakları, Selçuklular'ın takip ettikleri iktâ' sis-temi sayesinde yavaş yavaş Türkleşti.¹⁹¹ Daha Bizans-

arasında bile görmekteyiz: Meselâ Oğuzlar, Türkmenler, Kalaçlar arasında münâferetler eksik değildi. Bu devre ait tarihi kaynaklarda bunu doğrulayan birçok misaller bulunabilir (meselâ: Houtsma, *Recueil...*, c. I, s. 105, 173; Cihânguşâ-yı Cüveynî, c. II, s. 193; Nesevî, arapça metin, s. 81, Fransızca tercümesi, s. 136).

190 Nizâmü'l-Mülk'ün askerî mukataalar ihdası su-retiyle eski iktâ' sisteminde bir yenilik yapması, Selçuklu imparatorluğu sâhasına devamlı surette gelen kesif Türk kabilelerini yerleştirmek zaruretinden doğmuştur denilebi-lir. Selçuklular'dan evvelki müslüman Türk sülâleleri za-manında böyle kuvvetli göç hareketleri mevcut olmadığın-dan, askerî mukâtaalar ihdasına lüzum görülmemişti.

191 Anadolu'nun. Büyük Selçuklu saltanatı zama-nından başlayarak, türkleşmesi meselesi ve bunun muhte-lif âmilleri burada hattâ en umumi hatlarıyla gösterileme-

lılar zamanında geniş topraklara malik olan yerli feodâller ve bilhassa Ermeni aristokratları,—bâzen geçici ve zâhiri, fakat bâzen de hakikî olarak — İslâmiyeti kabul etmek suretiyle eski iktisadî ve hâkim vaziyetlerini tamamiyle muhafaza ediyorlardı.¹⁹² İslâm olmyan bâzı prensler veya mahallî hâkimler de, Selçuklu hâkimiyetini kabul etmek suretiyle, yerlerinde bırakıyorlardı. Selçuklu hükümdarları, bu suretle, geniş topraklar, vilâyetler iktâ' ettikleri aşiret reislerinin isyan ve istiklâl ihtimallerine karşı bir müvazene unsuru vücade getirmek ve merkezî idarenin kuvvetini ve nüfuzunu muhafaza etmek istiyorlardı.¹⁹³ Türk aşiretleri bu suretle kısmen eski şehirlere yerleşmek ve kısmen de yeni köyler teşkil etmek suretiyle toprağa bağlanmağa, göçebe hayatından çıkmğa başladılar; fakat, gerek bâzı coğrafi âmiller, gerek doğudan yeni yeni Türk kabilelerinin — bilhassa Moğol istilâsından sonra

yecek kadar uzun ve ehemmiyetlidir. Bu mesele hakkında başka bir fırsatta neşredeceğimiz bir makalede etraflı bilgi vermek ümidindeyiz.

192 Türk istilâsı esnasında Anadolu'da bulunan Ulahlar, Slavlar, Suriyeliler ve bilhassa Ermeniler, Bizans aleyhine Türklerle birleşiyorlardı (J. Laurent, *Byzance et l'origine du Sultanat de Roum*, *Mélanges Ch. Diehl*, Paris 1930, c. I, s. 180). Fakat bu hususta Ermeniler'in bilhassa mühim rolü olmuştur. Ortodoks tazıykından ve Bizans idaresinden nefret duyan Ermeniler'in, din hürriyetine riayet eden Türk hâkimiyetini memnuniyetle karşılamaları gayet tabiiydi. İşte bundan dolayıdır ki, o devir hristiyan vak'anüvisleri, Ermenileri Hristiyanlığa ihânetle ittiham etmişlerdir (tafsilât için: J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoudides*, s. 74; kezalık yine aynı müellifin: *Des Grecs aux Croisés, Byzantion*, c. I, s. 386-387).

193 Aynı makale, s. 408.

daha geniş mikyasta — Anadolu'ya gelmeleri, bir kısım göçebe aşiretlerin Anadolu sâhasında yüzyıllarca bu sosyal şekli muhafaza etmelerine sebebiyet vermiştir. Yalnız Selçuklular devrinde değil Osmanlılar'ın sonraki devirlerinde bile, iktisadi sebeplerle devlete birçok müşkilât çıkaran bu göçebelerin yerleştirilmesi meselesinin hâlâ devam ettiğini görüyoruz.¹⁹⁴

Anadolu'nun iskân tarihine ait olan bu mühim ve karışık mesele üzerinde daha fazla duracak değiliz. Yalnız bu kısa ve umûmî izahat, Selçuklular'ın ihdas ettikleri askeri mukâataalar sisteminin nasıl sosyal zaruretlerden doğduğunu anlatmağa kâfidir sanırım. Şimdi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan doğan diğer Türk devletlerinde bu sistemin mevcudiyeti hakkındaki tarihi delilleri zikrederim: Halep Atabekleri'nde veraset yoluyla erkek evlâda intikal eden askeri mukâataaların mevcudiyetini yukarıda söylemiştik¹⁹⁵ Bunlar nasıl Selçuklu müesseselerini hemen aynen muhafaza etmişlerse, bunların bir devamı demek olan Eyyûbiler de aynı esasları takip etmişlerdir.¹⁹⁶ Yine Büyük Selçuklular'ın diğer bir istitalesi olan Hârizmşahlar devletinde de irsi iktâ' sisteminin ve askeri mukâataaların mevcudiyetini görüyoruz: Devletin büyük memurlarına, büyük askeri kumandanlara verilen büyük

194 Anadolu'da göçebe Türk aşiretlerinin yerleştirilmesi meselesi ve bu göçebelerin gerek Selçuklular'a gerek Osmanlılar'a karşı çıkardıkları müşkilât hakkında burada bilgi vermeğe imkân yoktur. Osmanlı devleti, Tanzimat'tan sonra bile, bu mühim mesele ile uğraşmıştır (Ahmed Cevdet Paşa'nın, Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda çıkan Ma'ruzât'ına bakınız: XIV., XV., XVI. senelerde).

195 104. sayfadaki 184 numaralı nota bakınız.

196 M. Sobernheim'in Encyclopédie de l'Islam'daki İktâ' maddesine bakınız.

mukataalardan başka, kendilerine iktâ' edilen arâzide yaşıyan ve harp zamanında hükümdarın maiyetindeki daimi orduya katılarak harp bittikten sonra tekrar kendi topraklarına çekilen mühim bir kısım efrat da vardı.¹⁹⁷ Bununla beraber, Hârizmşahlar'da hükümdarın daimi ordusundaki efrada hem toprak hem de maaş verildiğini gösteren bâzı kayıtlar dahi vardır.¹⁹⁸ Her halde, teferruâtı bir tarafa bırakacak olursak Selçuklu timar sisteminin Hârizmşahlar devrinde de hemen aynı esaslar içinde devam ettiğini söyleyebiliriz.

Büyük Selçuklu devletine vâris olan diğer devletlerde devamını gördüğümüz bu sistemin, Anadolu Selçukluları'nda mevcut olması gayet tabiidir. Askeri mukataaların ihdasını gerektiren âmiller hakkında biraz evvel verilen izahât, bu sistemin bilhassa Anadolu sahasında belki her yerden daha kuvvetli olması sebeplerini anlatmaktadır. Gerçekten eldeki tarihî vesikalardan istidlâl edilebilen neticeler bunu doğruluyor: hânedan azasına, devletin büyük memurlarına, memleketleri ellerinden alınan bâzı prenslere, Moğol istilâsından sonra maiyetlerindeki aşiretlerle birlikte kaçıp Anadolu'ya sığınan Harizm emirlerine geniş arazi iktâ' edildiğini pek iyi biliyoruz.¹⁹⁹ Bu iktâ'ların muayyen kıymetlere malik olduğu, ve iktâ' sahiplerinin bu kıymet nispetinde maiyetlerinde efrat bulundurmağa mecbur oldukları da anlaşılıyor.²⁰⁰ Büyük iktâ'lara ma-

197 Hârizmşahlar devletine ait tarihî kayıtlarda bu hususta mühim tafsilâta rastlanır. Bu devletin teşkilâtı hakkında neşredegimiz tetkiknâmede bu hususta bilgi bulunduğundan burada ayrıca izahata girmeyeceğiz

198 Tafsilât aynı yazımızda olacaktır.

199 İbn Bibî'nin verdiği bilgiye göre. Bu devre ait diğer tarihi kaynaklar da bunu doğrulamaktadır.

200 İbn Bibî'deki bâzı kayıtlar bunu anlatmaktadır:

lik olan emirler, lâzım oldukça hükûmet merkezine gelirler, yahut, aldıkları emir üzerine, belirli bir noktada maiyetlerindeki askerî kuvvetle orduya katılırlar, ve iş bittikten sonra tekrar kendi yerlerine dönerlerdi.²⁰¹ Selçuklular'ın Akdeniz'de ve Karadeniz'de sahil korumasına memur ve maiyetlerinde her halde bir deniz kuvveti de mevcut sahil emirleri bulunduğunu yukarıda söylemiştik; demek oluyor ki Selçuklular'da donanma hizmetine mahsus iktâ'lar da mevcuttu. Askerî iktâ'ların bilhassa uclarda yâni sınırlarda büyük ehemmiyeti olduğu, ve gerek uc beylerinin gerek maiyetlerindeki Türk aşiretlerinin bu iktâ'lardan faydalandıkları pek tabiidir. «Yazıcı-Oğlu Ali»nin *Selçuknâme*'sinde, «İ. Alâeddin Keykubâd» devrinden bahs olunurken, onun «timarları gazilere yani sipahilere ayır-

«Sultan ân lahza cavabî na-farmûd: çün farû âmad Kamâl ad-Din Kâmiyâr-râ talab dâşt va tasrîf-i hass va yak hazâr dinâr-i surh u panc sar astar pâlâni u dah asb bâzin u licâm u panc gulâm arzânî dâşt va farmûd ki umarâ bâ ü takalluf kunand va vilâyat-i Zirah-râ ki sad hazâr 'adad hâsil u şast nafar havâşi bûd bad-û ba-hukm-i iktâ' rahmat farmûd- (Houtsma, Recueil..., IV, 113-117). Bundan anlaşılıyor ki, iktâ' edilen bu vilâyetin varidatı yüz bin dinar idi; ve bu kıymette bulunan vilâyete mâlik olan emir, hükümdar ordusuna altmış nefer asker tedarikine mecburdu. Yine bu eserdeki diğer bir fıkra (aynı eser, s. 274) iktâ'ların muayyen kıymetlere mâlik olduğunu gösteriyor: Sâhib Mühezzebü'd-Din kendisine verilen iktâ'lardan ancak kırk bin dinar kıymetinde iktâ' kabul etmişti. «Sâhib Muhaddib ad-Din ba-cuz çihil hazâr 'adad kabul na-kard va dar kabza-i nay-âvard». — Anadolu Selçuklularının idari teşkilâtı hakkında yakında yayınlayacağımız bir makalede bu meselelere dair uzun malûmat verdiğimizden burada daha fazla izahata girmiyoruz. —

201 Aşağıda ordu hakkında verilen izahata bakınız (11 - Ordu Teşkilâtı).

dığı ve bir timar sahibinin ölümünde oğlu ehliyetini ispat edince timarın ona tevcih olunduğu» kayıttır.²⁰² Yazıcı-Oğlu *Selçuknâme*'sinin bu kısmı, esas bakımından İbn Bibi'nin eserinden alınmıştır. Acaba İbn Bibi'de mevcut olmayan bu mühim kayıt, II. Murad devrinde eserini yazan Yazıcı-Oğlu tarafından, kendi devrindeki timar usûlleri gözönünde tutularak, yapılmış bir ilâve midir? Böyle bile olsa, Selçuklu devri an'anelerinden birçoğunun henüz Anadolu'da yaşamakta olduğu bir sırada eserini yazan ve o an'aneleri gayet iyi bilen «Yazıcı-Oğlu»nun bu kaydı,²⁰³ Osmanlılar'daki timar usûlünün Selçuklular'dan geldiği kanaatinin XV. yüzyıl başında bile hâkim olduğunu gösterir. Nitekim, yukarıdanberi verdiğimiz izahat ve Anadolu Selçukluları hakkında İbn Bibi'den çıkardığımız malûmat, «Yazıcı-Oğlu»nun görüşünü kat'î surette doğrulamaktadır.

Askerî mukâataalara yâni timar sistemine Osmanlılardan başka diğer Anadolu Beyliklerinde de umûmiyetle tesadûf edilmesi, bu sistemin Selçuklular devrinde kaldığına diğer mühim bir delildir. Anadolu Beylikleri hakkındaki tarihî malûmat henüz çok eksik bulunmakla beraber, eski Osmanlı vekayi'nâmelerindeki bazı kayıtlar bu ciheti pek açıkça gösteriyor: meselâ Âşık Paşa-zâde'nin verdiği bilgiye göre, I. Murad, Hamid-Oğlu'ndan satın aldığı şehirler civarındaki timarları eski sahiplerine bırakmış, fakat ellerine yeni berat vermişti; keza, I. Bâyezid, Aydın ilini zaptettiği zaman, eski timar sahiplerini yerlerinde bırakmış, yalnız memleket kendi hâkimiyeti altına geçtiği için, vak-

202 Milli Tettebbu'lar Mecmuası, sayı 5. s. 213.

203 Bu hususta bir fikir edinmek için bakınız: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, s. 127, 131.

tiyle Aydın Oğlu namına verilmiş eski beratları değiş-
tirerek, kendi tuğrasıyla yeni nişanlar vermişti; Men-
teşe Beyliğinin zaptında da timarları eski sahiplerine
bırakmıştı.²⁰⁴ Fatih de İsfendiyar Oğulları memleke-
tini Osmanlı Devletine kattığı zaman, eski timar sa-
hiplerinin hepsini yerlerinde bırakmıştı.²⁰⁵ Osmanlı
devleti Anadolu'da yeni arazi zaptettikçe hemen daima
bu usûlü takip etmiş, eski timar sahiplerini her zaman
yerlerinde bırakmıştır. Yeni bir hâkimiyetin kolaylık
la ve sosyal hiçbir sarsıntıya meydan bırakmadan ye-
rine oturması için çok faydalı olan bu mahirâne usû-
lün, Osmanlı devleti tarafından icat edilmediğini ve
diğer İslâm - Türk devletlerinde ve hattâ Moğollar'da
dahi tatbik edilmiş olduğunu ilâve edelim.²⁰⁶ İşte bu
suretle, sosyal ve iktisadî mevkileri hiç sarsılmıyan
mühim ve nüfuzlu bir sipahî sınıfı, bir hanedanın hâ-
kimiyeti altından çıkarak diğer bir hanedanın hâkimi-
yeti altına girmekte hiçbir mahzur tasavvur etmiyor-
du.²⁰⁷

204 En eski Osmanlı vakayinamelerinde umumiyeti-
le bu kayıtlara rastlanır ki, mevsukiyetinden şüphe etme-
ge hiç bir sebep yoktur.

205 Âşık Paşa-zâde, İstanbul basımı. s. 157.

206 İbn Fazl Allah al-Omarî diyor ki: Hârizm mem-
leketi Cengiz evlâdı eline geçtikten sonra da Hârizm as-
kerleri Hârizmşahlar devrindeki iktâ'larını korudular. Bu
vechile halâ bu iktâ'lar babadan oğula miras kalmaktadır.
(Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 37. Bu
kayıt, ayrıca, Hârizmşahlar devrinde de iktâ'ların baba-
dan oğula geçtiğini, yâni Selçuklu sisteminin onlarca da
aynen devamını göstermek suretiyle, yukarıda verdiğimiz
İzahatı doğrulamaktadır.

207 Orta-Zaman İslâm dünyasında bugünkü anlaşı-
lan manâsıyla vatanperverlik telâkkisi mevcut olamaz-
cağı düşünülürse, bu cihet daha iyi anlaşılır.

Osmanlı timar sisteminin tarihi menşe'lerini gösteren bu izahattan sonra, Osmanlı devleti'nde bu müessesenin nasıl bir gelişmeye mazhar olduğunu — eldeki tarihi ve hukuki kaynakların eksikliğine rağmen — umûmî çizgileriyle göstermeğe çalışalım: bu kaynaklara nazaran, Osmanlı timar sistemi, Osman Gazi'nin ilk fütuhâtıyla birlikte başlıyor: Osman Gazi zaptettiği bütün yerleri timar olarak silâh arkadaşlarına, askerlerine veriyor; itaat eden yerli halkı yerlerinde bırakıyor; hattâ arkadaşlarından bazılarının uysal ahaliyi her hangi bir sebeple yerlerinden kaçırmalarına engel oluyor.²⁰⁸ Aşık Paşa-zâde'ye nazaran Osman Gazi, timar hakkında bâzı esaslar koymuştur: (I) timar sahibinin elinden sebepsiz yere timarının alınmaması, (II) babası ölünce timarının oğluna verilmesi, (III) oğul küçük olursa, büyüyünceye kadar maiyetindeki hizmetkârların sefere gitmesi.²⁰⁹ Gerek timar sisteminin, gerek bu zikredilen bütün esasların umûmiyetle Selçuklular devrinden kalmış olduğu düşünülürse, bu iddianın yanlışlığı, ve Osman Gazi'nin sadece eski sistemi devam ettirdiği, kendiliğinden anlaşılır. Orhan zamanında ise, timar tevcihlerine ait bir çok tarihi kayıtlar olduğu gibi, gazilerin yâni timar erlerinin yeni zapt edilen uclara yerleştirildiği hakkındaki rivayet de timarların askerî mahiyetini daha iyi anlatabilir.²¹⁰ Timarlar dahilindeki yerli halk da, bâzen, sipahilerle birlikte, kendi din kardeşlerine karşı harplere katılıyorlardı.²¹¹ Rumeli fütuhâtı başlayınca, timar sistemi orada da tatbika başlandı: hattâ, iptida zapt edilen Gelibc

208 Aşık Paşa-zâde, İstanbul basımı, s. 20-29.

209 Aynı eser; s. 20.

210 Aynı eser; s. 39.

211 Aynı eser, 41.

lu havalisinin Yakup Ece ile Gazi Fazıl'a timar olarak verildiği ilk tarihi kaynaklarda yazılıdır.²¹² I. Murad devrinde Rumeli fütuhâtı büsbütün ehemmiyet kazandıktan sonra, Anadolu'dan birçok halk, hattâ bir takım Türk aşiretleri Rumeli'ye nakledilmeye başlandı, ve timar teşkilâtı bu yeni vaziyet dahilinde büsbütün yaygınlaştı. XVI. yüzyılda toplanmış olan eski kanun mecmualarında, timarların babadan oğula kalması usûlünün — bilhassa Rumeli'ye ve Bosna'ya ait diğer bâzı askerî mahiyette tesisler ile birlikte — I. Murad devrinde Rumeli Beylerbeyi bulunan Timurtaş Paşa'nın teşvikiyle olduğu,²¹³ hattâ küçük timarlarla daha büyük kıymette ziametler ayırımının da yine Timurtaş Paşa'nın teşvikiyle Murad tarafından 1375'te yapıldığı kayıtlıdır.²¹⁴ Bununla beraber, timar sisteminin menşe' ve gelişmesi hakkında yukardanberi verdiğimiz izahat, bu iddianın doğru olamayacağını ve timarların babadan oğula intikali usûlünün daha Osmanlılar'dan çok evvel mevcut bulunduğunu anlatmaktadır. Yalnız, bundan I. Murad'ın, Timurtaş Paşa'nın teşvikiyle, timarların kıymet derecelerini tespit ve tefrik için bâzı yeni esaslar koyduğu ve orada — belki de — babadan

212 Aynı eser, s. 51.

213 «Sultan Murad Gazi zaman-ı şeriflerinde iptida sipahi ve silâhdar olmak ve erbab-ı timar oğulları mahrum olmayıp babaları fevt oldukta oğullarına Kanun üzere timar verilmek ve kul oğulları mahrum olmamak ve voynuk yazılmak cümlesi Rumelinde ve Bosna vilâyetinde Rumeli Beylerbeyisi Timurtaş Paşa ilka-sıyla olmuştur» (Kanunnâme, Milli Tettebbu'lar Mecmuası, sayı 2, s. 325). J. Deny, *tîmâr* hakkındaki makalesinde bu kayda dikkat etmemiştir.

214 J. Deny'nin yukarıda zikredilen *tîmâr* makalesinde (Paris Milli kütüphanesindeki bir Osmanlı kanun-nâmesi'ne dayanarak).

oğula geçmesi meselesine ait bâzı küçük teferruatın da tesbit olunduğu istidlâl edilebilir.²¹⁵

215 Hukuk Fakültesi profesörlerinden Ebul'ulâ (Mardin) Bey Gelibolu'ya Geçerken Rumeli Arâzisi İçin Vazolunan İki Esaslı Kaide-i Hukukiyye adlı küçük bir makalesinde (Yeni Mecmua'nın Çanakkale nusha-i fevkalâdesi, s. 34-36) Rumeli arâzisinin «arz-ı memleket» namıyla devletin manevi şahsiyetine izafe olunmasının bâzı mühim neticeler husûle getirdiğini söyliyerek, timar usulünü de bu neticelerden olarak gösteriyor. Feridun Bey Münşeâtî'ndeki iki mektupla, Milli Tettebbular Mecmuası'nda neşredilen Kanunnâme'den alınmış Ebüssüud fetvalarına istinat eden bu makaledeki hükümlere karşı, tarihi görüş bakımından muhtelif tenkitler ileri sürülebilir. Evvelâ, dayanan fetvalar XVI. asra ait olduğu gibi, Feridun Bey Münşeâtî'nde mevcut ilk devirlere ait vesikaların da pek itimada değer olmadığı bilinmektedir; bunların dışında hiç bir tarihi vesikaya istinat edilmeden, Rumeli'nin ilk zaptında bâzı hukuki esaslar konulduğuna nasıl hükmedilebilir? Benim şimdiye kadar görebildiğime göre «arz-ı memleket» islahına Osmanlı müellifleri arasında ilk defa XV. yüzyıl başında Selçuknâme sahibi Yazıcı-Oğlu Ali'nin eserinde rastlanıyor: bu müellif, «Ravendi'nin bir fıkrasını tercüme ederken «arz-ı memleket» tâbirini kullanmıştır: «cümle bid'atlerden birisi bu idi ki müslümanların elindeki mülklerin tutardı, oydürdi ki cemi' yerler arazi-i memleketdir, Emirülmü'mininindir, kimsenin mülkü yoktur, isbat etsünler». Önce Barthold'ün nazarı dikkatini celbeden bu fıkranın (Barthold, Turkestan..., s. 348, aslı şudur: «kibâlahâ ba mi hvast u mi-guft zamin az ân-i amir al-mu'minin ast kasî ki bâşad ki milk dârad» (Râvendi, s. 381). İkinci olarak timar usulünün teessüs ve takarrürü, Rumeli'nin fethinden sonra değil, Selçuklular devrinde olmuştur; ve bunun tarihi sebepleri ve muhtelif safhaları yukarıda gösterilmiştir. Üçüncü olarak timar usulünün konulmasıyla «hükümetin araziye re'sen idaresi mahzuru» bertaraf olmamıştır; çünkü gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da hükümetin elinde daima geniş arâzi kalmış, ve bu arâzi ilk zamanlarda emanet ve daha sonraları da iltizam yo-

I. Bâyezid devrinde Osmanlı timar teşkilâtının daha muntazam bir hal aldığı kuvvetle tahmin olunabilir: bu devirde yazılmış bulunan *Kenzü'l-Küberâ* adlı mühim bir siyaset kitabında «timar, dirlik» tâbirleri, malûm mânasıyla kullanılmaktadır; meselâ yazar, memurlardan bahsederken, bunların halka zulmetmemeleri için «ekmek, iktâ, timar, dirlik»lerinin tamam olması lüzumundan söz ediyor; sonra, kâfir uclarından yâni sınır boylarından bahsederken cesaretiyle ün yap-

luyla idare edilmiştir; bilhassa Rumeli'de hükûmete ait arâzi daha çoktu; «Çelebi Sultan Mehmed» zamanında Rumeli timarlarının yarısının malikâne addedildiği hakkında yukarıda verdiğimiz izahat dahi bunu doğrulamaktadır. Dördüncü olarak, «bir kısım efrat uhdesinde çok geniş arâzi bulunmasının ve netice olarak derebeyliğin önü alındı» iddiası da yanlıştır. Bosna'da arâzi meselesi hakkında Truhelka'nın makalesi ve Bosna'ya ait arâzi kanunları bu yanlışlığı isbata kâfidir (Ciro Truhelka'nın makalesinin tercümesi: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1931, c. I, s. 43 - 69); bundan başka, timar sistemi Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında geçer olmadığı gibi, İmparatorluğun doğu eyaletlerinde ve bilhassa Kürtlerle meskûn bir çok yerlerde derebeylik mevcuttu. Beşinci olarak, timarların erkek çocuklara kalmasında «ziraat arâzisi ile ormanları eşhas uhdesinde mümkün mertebe müstakillen bulundurarak usul-i tevrisin istilzam eylediği küçük parçalara inkısam tehlikesinden sıyanet» saydığını bulmak da doğru değildir; çünkü, bir timar veya ziamet sahibinin erkek çocuğuna veya çocuklarına verilen hisseler, her zaman, babanın malik olduğu miktara müsavi değildi. Ebul-ulâ İMardin Bey'in diğer bir eserinde (Ahkâm-ı Arâzi Dersi Notları, Talebe-i Hukuk Cemiyeti neşriyatı, 1340-41, s. 54) «bizde arâzi meselesinin ihtilâllere sebep olmadığı» hakkındaki görüşü de doğru değildir: bu makalemizde, timarları ellerinden alınanların Rumeli ve Anadolu'da ne mühim isyan hareketleri vücade getirdiklerini izah ettik; meşhur Celâliler isyanının esasında da başlıca bu âmil mevcuttur.

şaya bile değmez. Aksine, İran Moğolları'ndaki askerî mukâataalar sisteminin Selçuklu te'siri altında vücude gelip gelmediğini araştırmak, şüphesiz, daha doğru olur.²³⁰ Nitekim, V. Minorsky, ahiren bir makalesinde,

cib, câmegî, mâl, berât, idrârât, zindegânî- ve maaşlı mukabilinde «rüzihvâr, icrahvâr» tâbirlerine tesadûf olunur. Daima birbiriyle karıştırılan ve müteradif olarak yekdiğeri makamında kullanılan bu kelimeler arasında «timar» kelimesinin de bulunması, bunun «pronoya» karşılığı olarak meydana çıkarılmadığına bir delildir. Anadolu Selçukluları'na ait metinlerde (meselâ, Houtsma, Recueil..., c. IV s. 242)'de yukarıda zikredilen mânalarda «timar» kelimesi mevcuttur: «va didand ki Baycu kasî-râ ki bad-û navla mî-konad timâr mi-dârad». Yukarıda zikredildiği üzere XIV. yüzyıl sonlarına ait Osmanlı eserlerinde de «etmek, iktâ', timâr, dirlik» kelimeleri müteradif olarak kullanılmaktadır (s. 118). İslâm eserlerinde daima rastlanılan «za'im, ze'âmet» tâbirleriyle, yukarıda izah ettiğimiz «hass» kelimesinin (s. 102, not. 181)'de eski İslâm-Türk devletlerinde mevcut olduğunu düşünürsek, Osmanlı timar sistemindeki istilâhların tamamıyla İslâm menşeyinden geldiğini söyleyebiliriz. Timar kelimesi, Osmanlılara gelinceye kadar mânâ itibariyle uzun bir gelişme devresi geçirmiş ve ancak o devirde belirli bir istilâh olarak yerini almıştır. Osmanlı timar sisteminde hususi bir ehemmiyeti olan «dirlik» ve «sipahi» kelimelerine gelince, birinci kelime «ma'âş, zindagânî» gibi arap ve acem tâbirlerinin türkçe tercümesinden başka bir şey değildir; «sipahi» istilâhına ise İran'da daha Selçuklular'dan çok evvel bile tesadûf edilmektedir. Bütün bu meseleler hakkında daha etraflı tetkiklere ihtiyaç olduğunu itiraf etmekle beraber, bu izahatın, yukarıki görüşümüzü isbata kâfi bulunduğunu söyleyebiliriz.

230 Encyclopédie de l'İslam'daki «Tiyûl» makalesine bakınız. Minorsky bu makalesinde bilhassa Safeviler ve Kaçarlar devrinden bahsetmekle beraber, kelimenin ıstıkakından ve müessesenin menşeyinden sözederken İlhanlılar ve Timurlular zamanında da mevcudiyetini sadece zikr

İran Moğolları'ndaki bu sistemin Büyük Selçuklu imparatorluğu'ndan veya daha eski zamanlardan kalmış olacağını, pek doğru olarak yazmıştır.

Bu küçük araştırmamızda, sadece, Osmanlı timar sisteminin Bizans'tan mı yoksa Selçuklular'dan mı geldiği meselesini izaha çalıştığımızdan, daha fazla tafsilâta girişmeyeceğiz. Yoksa, bu sistemin bütün Türk ve İslâm âlemindeki çeşitli tecellileri, onların birbirleriy-

ile iktifa ediyor. Tiyyül kelimesi hakkında önce Quatremère bilgi vermiş, ve Timurlular, Safeviler, Babüriler devrine ait tarihi metinlerde bu kelimenin mevcudiyetini ve Chardin'in bu husustaki izahatıyla sair bazı Avrupa coğrafî eserlerindeki malûmatı nakletmişti (*Notices et Extraits des Manuscrits*, c. XIV. Paris, 1843. Matla' as-sa'dayn. s. 124-225). İlhanlılar devrine ait tarihi kaynaklara dayanarak d'Ohsson, İran Moğolları'ndaki askeri timar müessesesi hakkında biraz bilgi vermişti (*Histoire des Mongols*, IV, s. 420-429). Fakat, Celayirler'de, Timurlular'da Kara ve Ak Koyunlularda, Safeviler'de, sonra Hindıstandaki İslâm devletlerinde — Babur sülâlesinden evvel ve sonra — bu müessesenin geçirdiği çeşitli safhalar, elde bunlara ait az çok malzeme bulunmasına rağmen, henüz tetkik edilmemiştir. Umumi mahiyette bazı eserlerde bu hususta verilen mahdud bilgi çok müphemdir (meselâ M. Ishawari Prasad, *l'Inde du VIIIe au XVIe siècle*, *Histoire du Monde* Paris 1930, c. VIII, s. 324'de XIV. yüzyılda Tuğluksahlar devrine ait verilen malûmat gibi). Orta-Zaman İslâm ve Türk feodalitesinin lâykiyle anlaşılması için bu meselelerin daha csaslı bir surette tetkiki zaruridir. Partlar ve Sâsâniler devrindeki askeri iktâ'lar meselesi hakkında A. Christensen oldukça toplu bilgi vermektedir (*l'Empire des Sassanides*, s. 8-10, 12, 13, 23 - 29, 45.— dayandığı tarihi bilgi, bilhassa İslâmî devirler hakkında, çok sınırlı olmakla beraber, Jacque de Morgan'ın «*La féodalité en Perse, son origine, son développement, son état actuel*» adlı makalesi de tavsiyeye değer: *Revue d'Etnographie et de Sociologie*, Paris 1912 nu. 5-8, s. 169-191).

11 — Ordu Teşkilâtı

Osmanlı devletinin askeri teşkilâtında esaslı bir ehemmiyeti haiz olan Yeniçeri'lerin yâni hükümdarın şahsına bağlı daimî piyade ordusunun kurulmasında bile Bizans te'siri görmek isteyenler olmuştur. Scala bu noktayı bilhassa belirttiği gibi, Fransız müsteşriki Cl. Huart da bir makalesinde — kal'î bir hüküm vermemekle beraber — bunda Bizans te'sirinin pek muhtemel olduğunu, yalnız efradı devşirme usûlünün yani hristiyan çocuklarından asker alınması kaidesinin tarichte ilk defa Osmanlılar tarafından tatbik edildiğini söylemektedir.²³² Bu ikinci mesele, bütün ehemmiyetine rağmen, mevzuumuzla doğrudan doğruya alâkadar olmadığından, burada, yalnız, hükümdarın şahsına bağlı daimî piyade ordusu teşkilinde Bizans te'siri olup ol-

232 Encyclopédie de l'Islam'daki «Janissaires» maddesinde. Halbuki Seignobos, Yeniçeri teşkilâtının Mısır Memlûkleri'ndeki Memlûk teşkilâtının taklidi olduğunu söylüyor ki (Histoire Générale, II, 334; Gibbons tarafından zikredilmektedir: The foundation of the Ottoman Empire, s. 118; trk. tercümesi, s. 98), Cl. Huart'ın görüşünden daha doğrudur. Ancak, bu usûlün, daha Memlûkler'den evvelki İslâm ve Türk devletlerinde de mevcut olduğunu unutmamalıdır. Bâzı harplerde esir edilen ve satılan hristiyan çocuklarının memlûkler arasında İslâm terbiyesine göre büyütülerek türkçe öğrendiklerini, asker olduklarını, ve içlerinden büyük emirler yetiştiğini biliyoruz (Quatremere, I, 36). Cl. Huart'ın yalnız bir noktada hakkı vardır. Osmanlı Devleti, kendi hristiyan tebaasının çocuklarını, şer'î esaslara aykırı olarak, orduya almıştır; bu, memlûk sisteminin hiç bir mali külfete lüzum göstermeyen bir şeklidir. Anadolu Selçuklularının idari teşkilâtı hakkında araştırmamızda onlarla Memlûkler'in ordu teşkilâtı arasındaki benzerlikler de gösterilmiştir.

lan fıkraların birleştirilmesi ve mukayesesi suretiyle elde edilmiş olduğundan, çizeceğimiz levhanın, bu teşkilâtı tam ve kusursuz bir surette göstermesine imkân yoktur; bilhassa, Anadolu Selçukluları hakkında verdiğimiz bilgi ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısına, yâni Moğol boyunduruğu altındaki daha geç bir devre aittir; maamafih, Osmanlı ordu teşkilâtının menşecini anlamak itibarıyla, bu devir teşkilâtını bilmek, eski devirleri bilmekten şüphesiz daha faydalıdır.

Anadolu Selçukluları'nın askerî kuvveti şu çeşitli kısımlardan meydana geliyordu :

I — Doğrudan doğruya Sultan'ın şahsına bağlı olan ve daima merkezde bulunan kuvvet. Bunlar müfred, gulâm, mülâzimân-ı yatak unvanlarıyla yadolanurlardı. Serhengler, candarlar, perdedarlar gibi, sarayın muhtelif hizmetlerinde bulunanlar da bunlardı. Büyük Selçuklular'da ve Memlûkler'de de mevcudiyetini gördüğümüz ve hükümdarın müteferrik hizmetlerinde kullanıldıkları için bu namı alan müfredler,²³⁵ daha sonra

235 Nizâm-ül-Mülk. Siyâsetnâme'sinde diyor ki: «gulamlardan başka, sarayda daima bulunmak üzere, şeci, mücerrep, uzun boylu ve güzel yüzlü, müfred namıyla 200 nefer seçmelidir. Bunlardan yüzü Horasanlı, yüzü de Deylemlî olmalıdır. Bunların sarayda daimî ikametgâhı olmalı, gerek sulh gerek harp zamanında oradan ayrılmamalıdır. Bunlara erzak, maaş, güzel libaslar ve daima mükemmel silâhlar verilmelidir. Fakat bu silâhları lüzum görüldüğü takdirde ellerine vermeli, ve sonra tekrar almalıdır. Her elli müfredin âmiri olmak üzere bir nakip tayin etmelidir.» (XIX. bahis). Selçuklu tarihine ait diğer kaynaklarda da rastlanılan bu müfred ıstılahı (Râhatu's-Sudûr, s. 365), müfredi ve cemi' olarak mefârîde şeklinde Memlûkler'de de mevcuttu. (Quatremere, Histoire des Ma-

zümredir ki, sonraları Osmanlı teşkilâtındaki «kul» istilâhı da bundan alınmıştır. Yine *İbn Bibî*'de «mülâzimân-i yatak» istilâhıyla ifade edilen zümre de bu gulâmlardan bir kısım olmalıdır.²⁴¹ Bu hassa kuvvetinin miktarı ve ne gibi unsurlardan mürekkep olduğu meselelerine gelince, XIII. yüzyılda sarayda Kazvinli, Deylemlî ve Frenk olmak üzere 500 kişi bulunduğunu biliyoruz.²⁴² Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da gulâmlardan mürekkep olan hâssa kuvvetinin böyle çeşitli unsurlardan meydana gelmiş olması pek tabiidir.²⁴³ Hususî surette

kullanıldığını ve aralarındaki farkları anlamak için, bu eserle, G. Demombynes'in yukarıda zikredilen eserine bakınız.

241 Houtsma, *Recueil...*, IV, s. 182.

242 Aynı eser, s. 87.

243 Nizâmü'l-Mülk, çeşitli unsurlardan mürekkep bir ordu lüzumunu şiddetle savunmaktadır. Eğer ordu, bir unsurdan teşekkül edecek olursa, efrat daima bir takım karışıklıklar çıkarabilirler; ve hükümdarın arzusuna uygun hizmet etmeyebilirler. Bundan dolayı, saltanatın bütün unsurlarından alınan askerlerle orduyu teşkil etmelidir. Sarayda iki bin Horasanlı ve iki bin Deylemlî asker bulunmalıdır. Eğer ayrıca bir miktar Gürcü ile bir miktar İranlı da bulunursa daha iyi olur; çünkü bunlar cesur adamlardır. Mahmûd Gaznevî'nin bu husustaki usûlü şu idi; onun ordusu Türkler, Horasanlılar, Araplar, Hintliler, Deylemliler, Gürlulardan mürekkepti. Harp zamanında hepsi yerli yerinde kesif, bir kütle halinde bulunur, ve «filân harpte filân millet iyi harp edemedi» dedirtmemek için her millet bütün gayretini sarfederdi. (Siyâsetnâme, XXIV. bahis. Bu bölümdeki «va dar safar har şab az har gurûh ma'lûm karda bu dand ki Çand mard ba yatak raftandi» cümlesindeki «yatak» kelimesini, Schefer türkçe «yatak» manâsına alarak, bunu, sefer esnasında bu çeşitli unsurlardan bir kısmının yatmağa gittiği yâni nöbetle dinlendiği tarzında tercüme etmiş-

talim ve terbiye gören gulâmlardan mürekkep bu daimî hâssa kuvvetinin süvari olduğu, ve mikdarlarının üç-beş bini geçmediği İbn Bibî'nin bâzı kayıtlarından anlaşılıyor. Maamâfih, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, Anadolu Selçukluları'nda da merkezde devamlı olarak bir piyade kuvveti bulunduğu kuvvetle tahmin olunabilir.²⁴⁴ *Yazıcı-Oğlu Selçuknâmesi*'nde merkezde-

tir. Halbuki, benim fikrime göre, buradaki «yatak» kelimesi, aşağıda izah edildiği gibi «otak» kelimesinin bozulmuş veya lehçevi bir şekildir; bundan dolayı bu cümleyi, sefer esnasında bu değişik unsurlardan ayrılan belirli kısımların otak hizmetini gördüğü yâni, hükümdarın çadırını beklediği tarzında tercüme etmek gerekir). Çeşitli unsurlar üzerinde hükümdar olan büyük imparatorlukların böyle çeşitli ordulara dayanması ve hükümdarın hâssa kuvvetinin bilhassa «hükümdar ailesinin mensup olduğu unsurdan başka unsurlardan teşkil edilmesi» Orta - Çağ Türk ve İslâm İmparatorluklarında daima görülen bir şeydir: Abbasi İmparatorluğu da daima bu usûlü takip etmiş, ve ordusunu en ziyade İranlı unsurlarla Türklerden teşkil eylemişti. Bunun çeşitli sebepleri, fayda ve zararları ayrıca tetkik edilmek icap eder. Bununla beraber, Nizâmü'l-Mülk, Türkmenlerin Selçuklu Saltanatı için ne kadar kuvvetli bir dayanak olduğunu da inkâr edemiyerek, bu hususta şu tavsiyelerde bulunuyor. Türkmenler her ne kadar devlete bir takım güçlükler çıkarmışlarsa da, yine Selçuklu sülâlesinin teveccühüne lâyıktırlar. Çünkü bu devletin ilk kuruluşunda çok hizmetleri olmuş ve bu uğurda birçok meşakatlere katlanmışlardır. Bundan başka, hükümdar ailesine akrabalık bağlarıyla da bağlıdırlar. Bundan dolayı onların çocuklarından 1000 tanesini alarak tıpkı gulâmlar gibi hususi surette terbiye etmeli, silâh kullanmayı ve saray hizmetlerini öğretmeli, daimi surette saraya bağlamalıdır. Bu suretle onlar hükümdara sadıkane hizmet edecekleri gibi, kalplerinde hükümdar ailesine karşı besledikleri hoşnutsuzluk da zail olacaktır (Siyasetnâme, XXVI. bahis).

244 Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme'nin XIX. bahsinde

ki bu hâssa kuvvetinin devamlı surette askerî talimlerle uğraştığı hakkında —İbn Bibi'de bulunmıyan— bir takım tafsilât mevcutsa da, bunun eski bir tarihi kaynakdan mı alındığı, yoksa XIV. yüzyıl başında Osmanlı teşkilâtına kıyasla mı ilâve edildiği katî surette kestirilemez.²⁴⁵ «Mülâzimân-ı yatak» tâbirine gelince: İbn Bibi'de bir iki defa geçen bu ıstılahtaki «yatak» kelimesinin, eskidenberi, hükümdara mahsus çadır mânâsında kullanılan «otak, otag» kelimesinden başka bir şey olmadığı, ve Mısır Memlûklerine ait arapça tarihî eserlerde «vutak» şeklinde tesadüf edilen kelimenin de bu kelime olduğu kuvvetle tahmin edilebilir.²⁴⁶ Maamâfih, yine İbn Bibi'de bu manâda olarak «serâperde» ve Memlûk tarihlerinde de daima kullanılan

müfredlerden bahsettikten sonra, isimleri divan defterlerinde kayıtlı ve muhtelif unsurlara mensup 4000 piyadenin daima hazır bulunması lüzumunu, ve bunlardan 1000 neferinin doğrudan doğruya Sultanın maiyetinde olmasını, ve 3000 neferinin de emirlerin ve sipehsâlârların yanında bulundurulmasını söyler. İbn Bibi'de, Selçuklu ordusunun ekseriya, süvarilerden teşekkül ettiğini gösteren kayıtlar bulunmakla beraber (Houtsma, *Recueil*..., IV. s. 165, 187, 237), orduda piyade kuvvetinin de bulunduğunu anlatan fıkralara dahi rastlanıyor (aynî eser, s. 183).

245 Houtsma, *Recueil*..., III'te bu hususta tafsilât vardır.

246 Houtsma külliyyatı, IV, s. 113: «va gulâmân-ı hâss dar-silah ravand va bar-kanun yatâk mulâzım bâ-şand bâ-silah va favci az mafârîda u gulâmân-ı yatâk-; (s. 265): «az mafârîda-i halka-i hâss u gulâmân-ı dar-gâh u mulâzımân-ı yatâk-; (s. 182): «Sultan bar-dar sâhib ravand...» Bu fıkralar gösteriyorki, buradaki «yatâk» kelimesi, daha Mahmûd Kâşgarî'nin meşhur eserinde mevcut olan «otag»-dan başka bir şey değildir, «vutak» şekline gelince, bu hususta Quatremère'ö bakınız (*Histoire des Mamelouks*, I, 197). «Yatak» kelimesi hakkında 135. sayfadaki 243 numaralı nota müracaat.

«dehliz» kelimelerine de tesadüf olunmaktadır.²⁴⁷ Bu takdirde «mülâzımân-ı yatak»ın, hükümdarın çadırını muhafazaya memur gulâmlar olduğu meydana çıkıyor.

II — Anadolu Selçuklu devletinin, Kayseriye başta olmak üzere, Sivas, Harput, Develi-Karahisar, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Lâdik, Honas gibi mühim askerî merkezlerinde devamlı surette bulunan muhafaza kuvveti. Bu büyük merkezlere tâbi olan civar mıntıkalarındaki timar erbabı, göçebe kabileler, ve diğer askerî kuvvetler o mıntikanın «subaşı»sı - farsça tercümesiyle «Ser-leşker» - unvanını haiz büyük bir kumandana tâbi bulunurdu. O mıntikalarda mevcut müstahkem mevki'lerdeki daimî kuvvetlerin başında ayrıca kumandanlar vardı ki, şehrin mülki idaresi ve inzibatı onlara aitti; fakat bunlar o mıntika «subaşı»sının emri altında idiler. Bu merkezlerden bilhassa Kayseri'nin askerlikçe büyük ehemmiyeti vardı; ve orada her zaman mühim bir kuvvet bulunurdu.²⁴⁸

247 Houtsma külliyyatı, IV, s. 80, 216, 303; bu kitapta bu ıstılahlar daima geçmektedir. Dehliz kelimesinin Mısır Memlûkleri'nde istimâli hakkında bakınız (Histoire des Mamelouks I, 190-192). Dehliz ıstılahı Hârizmşahlarda da mevcuttu (Nesevî'ye bakınız: s. 144, 314). Mısır Memlûkleri'nde Dehliz teşkilâtının mahiyeti ve yine o devre ait menbalarda tekerrür eden «âlâcûk» kelimesi hakkında Quatremère malûmat vermektedir (âlâcûk kelimesi hakkında bakınız: Şeref ad-Din Yezdi, Zafernâme, c. I, s. 518; P. Pelliot, Neuf notes sur des question d'Asie Centrale T'oung Pao, c. XXVI, s. 264; Fârsnâme-i Nâsiri, I, 120).

248 İbn Bibî'deki çeşitli kayıtlara göre «Subaşı» kelimesi hakkında Encyclopédie de l'İslâm'daki Dr. J. H. Kramers tarafından yazılan makaleye bakınız. Eski Türk teşkilâtında büyük ehemmiyeti bulunan ve ıstılah olarak mâ-

III — Büyük iktâ'lara malik devlet büyüklerinin maiyetlerinde kendi şahıslarına bağlı olarak bulunan ve techiz ve iâşesi dahi onlara ait olan gulâmlardan veya ücretli askerlerden mürekkep kuvvet. İktâ' sistemi takip eden bütün İslâm ve Türk devletlerinde ve bilhassa Büyük Selçuklular'da ve Memlûkler'de olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da devlet büyükleri ve emirlerin maiyetinde daima mühim kuvvetler bulunurdu.²⁴⁹ İbn Bibi'de büyük emirlerin şahıslarına bağlı müfredlerden, gulâmlardan, «icra-hvâr»lardan yâni ücretli askerlerden bahsolunmaktadır.²⁵⁰ Yine

nasını muhtelif zamanlarda değiştirmekle beraber yüzyıllarca devam eden bu kelime hakkında ayrıca bir tetkik yayımlayacağımız için burada izahâta girişmiyoruz.

249 İbn Bibi'nin verdiği bilgiye göre, Selçuklu devletinin büyük emirleri, muazzam servetlere maliktiler. Ve daireleri o servetle mütenasip olarak gayet muhteşem ve kalabalıktı. Meselâ Alâeddin Keykubâd'ın ilk zamanlarında saray mutfağında günde otuz koyun kesildiği halde, Emir Seyfeddin'in mutfağı için günde seksen koyun kesiliyordu (s. 112). Bu ümeranın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmak istiyen Alâeddin, Antalya'da bulunduğu sırada, yakınında bulunanların akıllıca tavsiyesiyle, yirmi senedenberi orada hâkim olan Emir Mübarizüddin'in nüfuzundan korkarak, bir harekete cesaret edememiş ve bunu Kayseriye'de yapmağa karar vermişti (s. 113). Devlet büyükleri, kendi nüfuzlarını her ihtimâlâ karşı sağlamak için maiyetlerinde, doğrudan doğruya kendilerine bağlı olmak üzere, mümkün mertobe büyük bir kuvvet beslemeye mecburiyet hissediyorlardı. Moğol tahakkümünden sonra Selçuklu sarayının debdebesi ve memur kadrosu arttığı gibi, bilhassa Moğollara dayanan büyük emirlerin debdebesi, serveti de artmış, ve maiyetlerinde eskisinden daha çok bir kuvvet bulundurmağa başlamışlardı.

250 Houtsma, *Recueil...*, IV, 264; Sâhib Şemseddin, kendi şahsına bağlı olan müfredleri ve «icra-hvâr»ları uc-

orada rastlanılan «havâşî» tâbiri galiba, bunların hepsini birden ifade eden bir tâbirdir.²⁵¹ Bu emirlerin bir kısmı merkezde, bir kısmı da kendi iktâ' dairelerinde yaşarlar. Bir harp halinde — merkezden aldıkları emir üzerine — maiyetleriyle beraber ordunun toplanma yerine gelirlerdi.

IV — Yukarıda sözünü ettiğimiz askerî timar sahiplerinin maiyetinde bulunan kuvvet. Selçuklu ordusunun mühim bir kısmının bunlardan teşekkül ettiği tahmin olunabilir.

V — Uclarda yâni çeşitli hudud boylarında uc beylerinin maiyetinde bulunan kuvvet. Ekseriyetle uclara yerleştirilmiş Türkmen kabilelerine mensup ef-rattan meydana gelen bu mühim kuvvetler, fırsat bul-

ta çıkan bir isyanı bastırmak maksadıyla gönderdiği zaman, düşmanları bu fırsatı kaçırmıyarak onu yakalayıp öldürmüşlerdi.

251 Houtsma, Recueil..., IV, s. 117: «çün sultân az may-dân ba-ivân âmad farmûd tâ tamâmat-i havâşî u gulâmân u muta'allikân-i umarâ-i maktûl-râ siyâsat kanand; aynı eser, s. 264: «Bâyad ki ba'd az intark-i havâşî farmâyad...» Bu kelimeye aynı manâda olarak Siyâsetnâme'nin XVI. bahsinde rastlıyoruz: «Va kasi ki ahval-i matbah u şarabhâna u âhur u sarâhâ-i hâss u farzandân u havâşî ba-vai ta alluk dârad har mâhi balki har rûzi bâyard ki şinâhta-i maclis-i 'âlî bâşad...» İşte bütün bu metinler gösteriyor ki «havâşî» kelimesi, hükümdarın yahut bir emirin bütün maiyetini yâni dairesi halkını ifade eden umumi bir tâbirdir. Ancak, s. 111'deki 200 numaralı notta yine İbn Bibî'den nakledilmiş olan çok mühim fıkrada, «havâşî» kelimesi, iktâ' sahibinin tedarike mecbur olduğu askerî kuvvet manâsında kullanılmış gibi görünüyor. Bütün bu eski metinlerde, birbirinden az çok farklı bir takım istilahların birbiriyle aynı manâda gibi kullanılması, bu türlü karışıklıklara sebep olmaktadır.

dukça düşman memleketlerine akın yapmaktan geri kalmazlardı. Sultanlar, Bizans veya Ermeni, Gürcü hükümdarlarıyla sulh halinde oldukları zaman bile, bu akın hareketleri tekerrür ederdi.²⁵² Merkezî idare zayıfladığı zaman, uc beylerinin kendi hesaplarına hareket ettiklerini, merkezi tanımadıklarını, çok defa isyan hareketlerine katıldıklarını biliyoruz.²⁵³

VI — Harp zamanlarında fazla askere ihtiyaç görüldüğü vakit ekseriyetle Türk kabilelerinden ve kışmen de imparatorluk içindeki çeşitli milliyetlere ve dinlere mensup ahaliden ücretle tutulan efrat. İbn Bibi'de *acr-hvâr*, *icra-hvâr* kelimesiyle ifade edilen bu kuvvet,²⁵⁴ oldukça mühim bir yekûn teşkil

252 Bizans vakayinâmelerinde buna ait pek çok misallere rastlanır. Sonradan Osmanlı Akıncılarının komşu memleketlere yaptıkları akınların da çok defa devletler arasındaki sulhü bozmadığını görüyoruz.

253 Selçuklular devrinde uc teşkilâtı hakkında ayrı bir araştırma yayınlayacağımız için burada tafsilâta girişmiyoruz.

254 Houtsma, *Recueil...*, IV, s. 237. «Bâ haftâd hazâr suvar az kadimi u *icra-hvâr* ki bâ haram u atfâl u umam bar mücib-i hukm cam'âmada bûdand»; ayni eser, s. 264: «sâhib-i mafârîda u *icra-hvârân* râ dar suhbat-i Hatîr ad-Dîn amirdâd irsal farmûd»; ayni eser, s. 301; «Parvâna bâ asâkir-i hvud u laşkar-i nakida u cam'iyyat-i pişar-i Hâcâ (Câcâ) ki az suflagân u macâhil-i turkân-i *acr-hvân* bûd va parvâna ûrâ bar kaşida...». Bu metinlerden de anlaşılacağı veçhile «*icra-hvâr*»lar, Türklerden ücretle tutulmuş askerler olacaktır (*cira*, *icrâ*) kelimeleri hakkında bakınız: Çahar Makâle. Mirza Muhammed Kazvinî tarafından ilave edilen notlar kısmında (s. 169). İran'da XVII. yüzyılda hâlâ kullanıldığını gördüğümüz bu «*cira*» kelimesi (Raphael du Mans, *Estat de la Perse*, s. 26) hakkında «Burhân-ı kâtî» mütercimi şunları söylüyor: «kul, hizmet-kâr ve şakirt için tayin olunan yevmiyedir. Harçlık olsun

ederdi. Maamâfih, yalnız hükümdarlar değil, büyük emirler de, yukarıda söylediğimiz gibi, ihtiyaç gördükleri zaman kendi hesaplarına böyle ücretli asker tedarik ederlerdi.

VII — Selçuklu hükümdarının metbuluğunu kabul etmiş olan, yahut her hangi bir ittifak muahedesi mucibince bir harp halinde belirli miktarda bir imdat kuvveti göndermeği taahhüt etmiş bulunan müsülman ve hristiyan komşu devletlerin gönderdikleri yardımcı kuvvet. XIII. yüzyılın ilk yarısında Bizans veya Trabzon İmparatorlarının, Ermeni ve Gürcü krallarının, Suriye ve Elcezire'deki bâzı küçük İslâm hükümdarlarının Selçuklu ordusuna yardımcı kuvvetler gönderdiklerini çeşitli vesilelerle görüyoruz.²⁵⁵ Bunların teçhiz ve iâşe masrafları ve miktarları meselesi muahedelerle belirlenirdi. .

ve gerek taam olsun. Nâsir Husrev Seyahatnâmesi'nde de «devletten yevmiye veya maaş alan» mânasına «icra-hvâr» ve «rüzi-hvâr» tâbirlerine tesadûf olunuyor (Berlin basımı s. 62, 67). Sonradan Osmanlılarda gördüğümüz «çirehor, serehor, serâhor» tâbiri bundan muharref olmalıdır (Âşık Paşa-zâde, İstanbul tabı, s. 77; Rumeli'nden serahor çıkarmak Bâyezid Han'dan ihdas oldu, veziri Ali Paşa mübaşeretile: s. 155; Mahmûd Paşa kendi Edirne'ye vardı. Rumeli'nin leşkeri ve azabını ve serahorunu cemî' cem'etti. Naimâ, c. II, s. 240: ve bundan esbak merhum Sultan Osman etrafa serahorlar gönderip...). Bu kelimeyi şimdiye kadar umumiyetle yapıldığı gibi «sohrahôr» veya «silâşür» kelimelerinden istikak ettirmek yanlıştır (bakınız: F. Taeschner und P. Wittek, Der İslam, XVIII, 1-2, 88; ayrıca: Mehmed Arif, Âşık Paşa-zâde Tarihi Hakkında, Millî Te-tebbular Mecmuası, IV, s. 279). Osmanlı teşkilâtındaki diğer birçok istilahlar gibi bunun da eski Türk-İslâm devletlerinden ve bilhassa Anadolu Selçukluları'ndan geçmiş olması, her halde dikkate değer.

255 Anadolu Selçukluları'na ait İslâm, Bizans, Erme-

İşte, bu izah ettiğimiz tarzda çeşitli kısımlardan meydana gelen Anadolu Selçuklu ordusunun oldukça yüksek bir yekûn teşkil ettiği tabiidir. İbn Bibî, Moğollar'la yaptığı meşhur Köse-Dağ harbinde Selçuklu ordusunun 80 bin süvariden fazla olduğunu söylüyor.²⁵⁶ Ordunun en büyük kısmını süvariler teşkil etmekle beraber, çeşitli seferlerde orduda piyadelerin mevcudiyetini, * ve muhasara harplerinde bilhassa bunlardan faydalandığını, ayrıca, bugünkü istihkâm kıt'alarına benzer lâğım ve mancınık kıt'alarının da bulunduğunu biliyoruz.²⁵⁷ Bu ordu, din ve milliyet itibariyle mütecanis değildi: yalnız Türkler ve Türk kabileleri değil, çeşitli İran ve Arap unsurları, Rumlar, Ermeniler, Gürcüler, Frenkler de bulunuyordu.²⁵⁸ Huded boylarında ise daha ziyade Türk kabilelerinin faaliyetini görüyoruz: meselâ Sinob'a yapılan bir hücumu o havalideki Çepni aşiretine mensup Türkler neticesiz bıraktırmağa muvaffak olmuşlardı.²⁵⁹ Maa mâfih bâzı iç isyanlarda karışık unsurlardan mürekkep ordunun büyük faydası göze çarpıyor.²⁶⁰ Anadolu Selçukluları, karışık ordu meselesinde, bütün İslâm ve Türk devletlerinin ve bilhassa Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun takip ettiği bir geleneği devam ettir-

ni, Gürcü tarihî kaynaklarında bu hususta uzun tafsilât rastgelinir. Mevzuumuzun dışına çıkmamak için burada buna ait izahata girişmiyoruz.

256 Houtsma, *Recueil...*, IV, s. 237 ve 238

257 Anadolu Selçuklu tarihine ait kaynaklarda bu hususta tafsilât mevcuttur.

258 Aynı kaynaklara bakınız

259 Houtsma, *Recueil...*, IV, s. 333.

260 Babâiller isyanını bastırmakta muhtelif ordunun büyük hizmeti olmuştur.

mişlerdir ki, yukarıda izah ettiğimiz gibi, bütün Orta-çağ imparatorlukları için bunu gayet tabii hattâ zaruri görmek gerekir.

Selçuklu ordusunun merkezde nasıl bir teşkilât tarafından idare edildiği, ne gibi harp vasıtalarıyla techiz olunduğu, nasıl bir harp usûlü takip ettiği hakkında burada izahata girişmek mevzuumuzun dışındadır. Yalnız, yukarıki hulâsa, eski Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu sultanlarının maiyetinde de kendi şahıslarına bağlı devamlı bir kuvvet bulunduğunu, ve Selçuklu ordusunda yalnız süvari değil piyade kuvvetleri de mevcut olduğunu meydana koymaktadır.

İlk Osmanlı ordu teşkilâtı hakkında şimdilik elimizde kesin bilgiler yoktur; ancak, Osmanlı devletinin önce bir uc beyliğinden ibaret olduğu düşünülürse, diğer Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi bunlarda da, Selçuklu müesseselerinin, devlet teşkilâtına başlıca esas teşkil ettiği anlaşılır. Eski kaynaklarda «gaziler, alplar, alp erenler» ismiyle zikredilen serhat akıncıları, en ziyade süvarilerden²⁶¹ mürekkepti: fakat, Osmanlılar'da ayrıca «yaya» adıyla bir de piyade teşkilâtı bulunduğu, ve sonraları Yeniçeriler'in bunların yerine geçtiği anlaşılıyor.²⁶² Yeniçeri teşkilâtındaki «ocak» tâbirinin Memlûkler'de mevcudiyeti, «orta» istilâhının Moğollar'daki «orda»dan alındığı, ve Anadolu Selçukluları'nda ve diğer türk devletlerinde piyade kuvvetlerinin mevcudiyeti düşünülürse, bu-

261 Köprülüzâde M. Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul, 1919 s. 273.

262 Osmanlı ordu teşkilâtı hakkında bilgi veren bütün tarihi kaynaklarda bu cihet açıkça belirtilmektedir.

nun Bizans'tan alınması ihtimali çok uzak kalır. Bundan başka, yukarıda Selçuklu ordusu hakkında verilen bilgi, daha İstanbul fethinden evvelki Osmanlı ordu teşkilâtıyla birçok noktalarda büyük benzerlikler göstermekte ve hattâ ıstılahlarda bile bu benzeyiş göze çarpmaktadır. Bizans te'sirini, eğer mevcut ise Anadolu Selçukluları teşkilâtında aramak gerekir: Çünkü, Konya sultanları, Bizans askerî teşkilâtı daha muntazam bulunduğu bir sırada, Bizansla — ilk Osmanlılar'dan daha uzun, daha sıkı — temaslarda bulunmuşlardı. Maamâfih, Anadolu Selçukluları askerî teşkilâtının diğer Türk-İslâm devletleri teşkilâtıyla pek yakından alâkadar olduğu ve — belki bâzı ehemmiyetsiz noktalar müstesna olarak — bu hususta Bizans te'sirinin bahis mevzuu olamayacağı, yukarıki izahattan anlaşılmıştır. Osmanlılar için de böyle bir ihtimal düşünülemez, çünkü, Yeniçeri teşkilâtında Bizans te'siri ihtimalinden bahsedener, bu hususta hiç bir delil zikredememişlerdir. İşte, bütün bu tafsilât neticesi olarak, Osmanlı'lardaki ordu müessesesinin esas bakımından Anadolu Selçukluları'ndan alındığını, ve kısmen Memlûkler teşkilâtından da mülhem olduğunu söyleyebiliriz.²⁶³

12 — İmparatorluk ve Hâkimiyet Telâkkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nu Bizans'ın islâmlaşmış şekilde bir devamı sayarak Osmanlı Türklerine *Néo - Byzantins de l'İslâm* sıfatını veren, ve Doğu Roma'nın, İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra Turanî Roma olduğunu söyleyen Prof. Iorga'ya göre,²⁶⁴ Bizans'ın Roma'dan intikal etmiş «tek ve ay-

263 Bu hususta birçok deliller zikredilebilirse de, mevzuumuzdan uzaklaşmamak için izahata girişmiyoruz.

264 Avant et après, il ya l'Etat centralisé, inexorab-

rılık kabul etmez imparatorluk» telâkkisi, Osmanlılar'da da devam etmiştir: hattâ XIX. yüzyılda Balkan milletlerinin istiklâl hareketlerine karşı Bâb-ı Ali'nin daima «tamâmiyet-i mülkiye»den söz etmesini, Iorga bu telâkkinin bir eseri olarak yorumluyor.²⁶⁵ Bütün bizantinistler gibi hattâ onlardan daha mufrit şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nu Bizans'ın bir devamı sayan Iorga için bu görüş tarzını pek tabii bulmak gerekir. Nitekim Scala da aynı mantika uyarak, Osmanlılar'da sikke darbı hakkının hâkimiyet hukukundan sayılmasını — keza Alâeddin Paşa'ya isnat olunan bütün devlet teşkilâtını — Bizans te'sirine atfetmektedir.²⁶⁶ Şimdiye kadar verdiğimiz izahat hiç bir açık delile dayanmadan insanı bu gibi umumî hükümler vermeğe sevk eden mücerret mantığın

le envers toute liberté et toute spontanéité, la machine de gouvernement, aux ressorts d'une ubiquité parfaite, qui sait et peut tout. Rome orientale, au debut, et, à la fin: Rome touranienne (Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine; c. XIII, s. 9). Mekteplerde okutulmaya mahsus bazı yeni fransız tarih kitaplarında, Avrupa'daki mutlakîyetçi devlet rejiminin ya II. Mehmed'in imparatorluğu'ndan yahut doğrudan doğruya Bizans imparatorluktan mülhem olduğu görüşlerine rastlanmaktadır (M. Lhéritier, l'histoire byzantine dans les manuel français, Bulletin du comite international des Sciences historiques, 1930, nu. 9, s. 687). Bu mutalealarla, Iorga'nın yukarıdaki görüşü arasında alâka pek açıktır. Iorga, diğer bir eserinde, Yeni-Çağ'ın ilk mutlakîyetçi devleti olmak üzere Fatih Mehmed'in İstanbul zaptından sonraki Osmanlı-Türk imparatorluğu'nu göstermek suretiyle bu görüşü daha açık surette ifade etmiştir (Essai de synthèse de l'Histoire de l'humanité, II, s. 560).

265 Bull. de la Sect. hist. de l'Acad. Roumaine, c. XIII, s. 8.

266 Helmolt, Weltgeschichte, V.

yanlılığını ispata yeter; fakat çeşitli bakımlardan husûsî bir ehemmiyeti olan bu *imparatorluk ve hâkimiyet* telâkkilerinin Osmanlılar'daki mahiyetini ve menşe'lerini en umumî çizgilerle göstereyim ki, yukarıki iddiaların doğru olup olmadığı anlaşılsın.

Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Bizans'ta da imparatorluğun *tek ve ayrılık kabul etmez* bir mahiyette sayıldığı malumdur. Son zamanlarda, Iorga — yukarıda zikrettiğimiz makalesinde — bu hususta tafsilât verdiği gibi,²⁶⁷ Michel Lhéritier de Bizans tarihinin umumî tarih içindeki hakikî mevkiini göstermek maksadıyla yazdığı bir makalede buna ait mühim bilgiler vermiştir.²⁶⁸ Maamâfih, Bizans, Roma'nın tek meşru vârisi sıfatıyla, barbar Batı âlemini ve Batı hükümdarlarını, nazari olarak kendisine tâbî sayarken, Doğu'da Sâsânî imparatorları ve daha sonra İslâm Halifeleri de kendilerini imparator addediyorlardı.²⁶⁹ Yüksek ve incelmış bir medeniyete, muntazam devlet teşkilâtına, muhteşem bir devlet merkezine, en küçük teferrüâtına, kadar tanzim edilmiş saray merasimine malik olan Sâsânî hükümdarları, kendilerine «şahların şahı» gibi unvanlar vermekte ve şahıslarını ma'budlar sırasında saymakta idiler.²⁷⁰ Emevî ve bilhassa Abbâsî halifelerine gelince, «Bağdad» gibi, Orta-Çağ'ın en medenî bir merkezinde, göz kamaştıracak bir decbebe ve nihayetsiz bir servet içinde yaşayan, muntazam devlet müesse-

267 Ayrıca bakınız: N. Iorga, *L'Orient et l'Occident au Moyen-Âge* (Bull. de la hist. de l'Acad. Roumaine, c. XV. s. 16 ve devamı).

268 M. Lhéritier, *L'histoire byzantine dans l'histoire générale* (Mélanges Ch. Diehl, I, s. 201-216).

269 Aynı makale, s. 213.

270 A. Christensen, *L'empire des Sassanides*, s. 88-89.

selerine malik olan bu İslâm imparatorları da, kendilerini alelâde hükümdarların fevkinde bir imparator saymakta haklı idiler. Orta-Çağ'da Batı'nın barbar âlemine karşı XIII. yüzyıla kadar «*l'empire unique, l'empire universel*» vaziyetini koruyan Bizans, Eski Doğu medeniyetlerinin vârisi olan bu muhteşem Doğu imparatorluklarına karşı aynı rolü oynayamıyordu; İstanbul patriklerinden biri Girid İslâm emirine yazdığı bir mektupta, İslâm ve Bizans imparatorluklarını gökteki iki yıldıza benzetmiş ve bunların iki kardeş gibi yaşamaları lüzumundan bahsetmişti.²⁷¹

Abbasîler'de «imparatorluk» telâkkisinin mahiyetini anlamak için, tarihî şe'niyetlerle beraber, İslâm *âmme hukuku* nazariyelerini gözden geçirmek gerekir. Bu nazariyeleri Abbasî Devleti zamanında — dini esaslarla çok defa tearuz eden tarihî şe'niyetleri dikkat nazarına alarak ve bunları imkân dairesinde te'life çalışarak — kuran İslâm hukukçularına göre,²⁷² bütün İslâm âlemi «Emîrülmü'minîn»e tâbi bir kül teşkil etmektedir; yâni, başka bir ifade ile, İslâm âlemi, «vâhit: unique» ve «âlem-şümül: universel» bir «Saltanat-Ümmet: un Empire-Eglise»dir. Gerçekten, Endülüs Emevîleri'nin, ve sonradan Şii Fatımî halifelerinin kendilerini «emîrülmü'minîn, imâm» saymalarına rağmen, Abbasî Devleti, Sünnî İslâm devletleri üzerinde yüzyıllarca büyük bir mânevî nüfuz icrasına muvaffak olmuş, tahta çıkan hükümdarları menşurlarla tasdik etmiş, unvanlar vermiş, onlara hâkimiyet timsali olarak bir takım hediyeler göndermiş, bu suretle onların hâkimiyetlerine meşrûluk bahşetmiş-

271 M. Lh  ritier'nin aynı makale'sinde, s. 213-214.

272 Bilhassa Mâverdi'nin Ahk  m  's-Sult  niyye'sine bakınız.

ni takip eden Karahanlılar ve Gazneliler, Abbasi halifelerine karşı çok bağıhdılar: bilhassa Gazneliler'in bu husustaki alâkaları daha büyüktü.²⁷⁶ Fakat, Abbasi hilâfeti hiç bir zaman onların maddi hâkimiyetleri altına geçmedi. Ancak Bağdad'ın «Tuğrul Bey» tarafından fethinden yâni Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonradır ki, Fâtîmî devleti müstesna olarak, hemen bütün İslâm dünyasının Türk hegemonyası altına düştüğünü görüyoruz. Bağdad'da Abbasi halifesinin elinden Doğu ve Batı memleketleri hâkimiyetini temsil eden taçları giyen Tuğrul Bey ve kudretli halefleri, Abbasi halifesini kendi nüfuzları altında ve kendisine ayırdıkları gelirle yaşayan *ruhânî bir reis* mahiyetinde bırakarak²⁷⁷ bütün cis-

276 Gazneliler'in ve Karahanlılar'in Abbasiler'le münasebetleri hakkında Nizâmü'l-Mülk Siyâsetnâme'de epeyce tafsilât vermektedir. Bunlar bu hususta Samanîler'in an'anesine sadık kalmışlardır. Bazı Karahanlı sikkelerinde onların «Emirü'l-ümerâ» lakabını kullandıkları bile görülmüyor. Gazneliler'in Abbasiler'le münasebetleri ve bilhassa Bağdad'dan gelen sefirlere yapılan gösterişli istikbâller hakkında «Beyhaki» tarihinde çok mühim bilgi vardır. Anadolu'ya gelen Abbasi sefirleri hakkında gösterilen hürmet ve iltifatı ve yapılan merasimi «İbn Bibi» uzun uzun anlatmaktadır. Sünnî İslâm devletleri, Abbasi sefirlerine karşı, diğer devletler mümessillerine yapılan muameleden çok farklı hürmet gösteriyorlardı.

277 Tuğrul'un Bağdad'da halife tarafından kabulü merasimi ve «melikü'l-maşrik ve'l-mağrib» unvanıyla tekrimi hakkında bakınız: (İbnü'l-Esir, Mısır basımı, c. IX, s. 220-221). Hukuki şekli itibariyle, halife ona «mutlak vekâletini» veriyordu; çünkü, İslâm hukukuna göre, Emirü'l-müminin, ruhani değil asıl cismani kudretin sahibidir; yâni bizzat «sultan»dır. Halbuki fi'len sultanlık yâni imparatorluk Tuğrul Bey'e geçmiş ve halifenin yalnız ruhani bir sıfatı kalmıştı ki, böyle bir ayırım, İslâm hukuki prensiple-

manî nüfuzu yâni imparatorluk nüfuz ve selâhiyetini tamamen alıyorlar; Asya'daki İslâm memleketlerinde hüküm süren birçok sülâleler, onların tâbii olmak mecburiyetinde kalıyorlar. Yâni, Abbasiler'in ilk şevketli asırlarında mevcut *unique* ve *universel* İslâm İmparatorluğu telâkkisi, Büyük Selçuklular'la adetâ tekrar canlanıyor. Son büyük Selçuklu imparatoru sayabileceğimiz «Sencer» devrine isnat edilen bir vesika, bu telâkkinin mahiyetini göstermek bakımından çok dikkate değer: Bizanslılar tarafından esir edilen ve fena muamelelere uğratılan islâmların kendisine gönderdiği bir şikâyetnâme üzerine, «Sencer», Bizans imparatoruna tehdid edici bir mektup yazarak, bu esirlerin derhal salıverilmesini emrediyor; aksi takdirde İslâm memleketlerindeki hıristiyanları öldürüp ma'bedlerini tahrip ettireceğini, ve İstanbul'a kadar gelip Rumlardan bir eser bırakmıyacağını söylüyor.²⁷⁸ Bu mektubun mevsuk veya sahte olduğu meselesinin tetkiki, mevzuumuzun dışındadır. Çünkü, sahte bile olsa, Sencer devrindeki imparatorluk telâkkisinin

riyle asla bağdaştırılamazdı. Halife ve maiyeti, Tuğrul tarafından kendilerine ayrılan gelirle yaşıyorlardı (Râhatu's-Sudûr, s. 11).

278 Muhammed Avfî, Lubâb al-albâb, Mirza Muhammed Kazvini tarafından yapılan ilâveler arasında (c. I, s. 314-317). Sencer tarafından Bizans İmparatoruna yazılan bu mektubun küçük bir parçası, bundan evvel W. Barthold tarafından neşredilmiştir ki (Turkestan..., rusca aslına zeyil olarak neşredilen metinler arasında, s. 24-26). Mirza Muhammed Kâzvinî buna dikkat etmemiştir. Barthold'ün bunu iktibas etmiş olduğu yazarı meçhul münşeât mecmuası hakkında bilgi almak için bakınız: (Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales, III, les manuscrits persans décrits par le Baron Victor Rosen, St. -Petersbourg, 1886, s. 146).

küçük ve zayıf bir devlet olan Anadolu Selçukluları'n-da bile, Büyük Selçuklu devleti an'anesinin bir devamı olarak, civardaki küçük müslüman ve hristiyan devletler üzerinde nazari bir hâkimiyet iddiası göze çarpmaktadır.²⁸¹ Ancak, şunu bilhassa kaydedelim ki, bütün bu İslâm imparatorlukları tek hristiyan imparatorluğu olarak Bizans'ı tanıyorlardı.

İşte bütün bu izahat gösteriyor ki, Osmanlılar'da bilhassa XVI. yüzyılda en gelişmiş şeklini gördüğümüz imparatorluk telâkkisi, Bizans'tan kalma bir miras değil, kısmen Osmanlı Devleti'nin muazzam inkişafından yâni tarihi şe'niyetten doğan, ve kısmen de eski Selçuklu ve Abbasi an'anesinden gelen İslâmî bir telâkkidir. Acaba bunda, daha İslâmiyetten evvelki Türk an'anelerinin bir te'siri var mıdır? Yegâne imparatorluk olarak «Çin'i tanıyan ve onun zaptından sonra kendisini tam mânasıyla tek ve cihanşümûl bir imparatorluk sayarak bütün İslâm ve

ait tarihi kaynaklarda bu meseleyi bütün teferruatıyla takip etmek kabildir.

281 İbn Bibi'nin verdiği bilgiye göre, Anadolu Selçukluları, Küçük Ermenistan Krallığını adeta kendilerine tâbi bir vilâyet sayıyorlardı: Sultan İzzeddin Keykâvus, Ermeni kralını yenip sulhe mecbur ettiği zaman, memleketini tekrar ona tevfiz eden bir menşur göndermişti (Houtsma, Recueil..., IV, 66). Bu gösteriyor ki, Anadolu Selçukluları, Küçük Ermenistan'ı müstakil bir devlet değil, Selçuklu İmparatorluğu'nun tamamlayıcı bir parçası sayıyorlardı: Selçuklular, çeşitli zamanlarda kendi yüksek hâkimiyetleri altında bulunan diğer müslüman ve hristiyan devletlerini de imparatorluğun parçalarından saymakta idiler; hattâ o devletlerin sikkelerinde metbu'ları olan Selçuklu padişahının ismi de mevcut idi (bu cins müşterek sikkeler hakkında Galib Edhem ve Tevhid Boylerin yukarıda zikredilen kataloglarına bakınız).

hıristiyan devletlerini kendisine tâbi telâkki eden Moğol İmparatorluğu, bu hususta eski Türk ve Moğol an'anelerinin te'siri altında kalmış mıdır? İşte bir takım karışık sualler ki, mevzuumuzla doğrudan doğruya alâkadar olmamakla beraber, meselenin esaslı bir surette tetkiki için bunlara da cevap verilmek zarureti vardır. Şimdilik bu meselenin tetkikini başka bir fırsata geri bırakarak, burada, kısaca, Osmanlılar'da sikke darbının hâkimiyet hukukundan sayılmasının Bizans'tan alınma bir telâkki olduğu hakkın-da Scala'nın iddiasını tetkik edelim.

İslâmiyetten evvelki ve sonraki Türk devletlerinde hâkimiyet mefhumunun menşei ve gelişmesi meselesi, Türk hukuku tarihinin diğer bütün meseleleri gibi, henüz meçhul bulunuyor. Ancak Scala'nın iddiasını reddetmek için böyle uzun bir tetkike ihtiyaç yoktur. Osmanlı müesseselerine ekseriyetle örnek vazifesi gören Anadolu Selçukluları'nda sikke darbının, diğer bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi, doğrudan doğruya devlete âit bir hak olduğunu. hattâ Selçuklular'a tâbi devletlerin sikkelelerinde Selçuklu hükümdarlarının ismi de bulunduğunu yukarıda söylemiştik. Şu halde, hicrî 722'de ilk Osmanlı sikkelerini bastırmış olan «Orhan»ın²⁸² bu hususta Bizans te'siri altında kalmış olduğunu iddia etmek tamamiyle yersizdir. Orhan devrinde teşekküle başlayan Osmanlı bürokrasisi, Anadolu Selçukluları'nın hattâ Memlûkler'in ve İlhanlılar'ın idarî an'anelerine tamamiyle vâkıf; ve sikke darbı hakkının

282 Köprülüzade Mehmed Fuad, İlk Osmanlı Sikkeleri Hakkında, Türkiye Mecmuası, c. II, s. 411.

hâkimiyet haklarından olduğunu Bizans'tan öğrenmeye aslâ muhtaç değildi.

13 — Hilâl Mes'elesi

Osmanlı Türkleri'nin bayraklarında hâlâ milli bir timsâl olarak bulunan «Hilâl» şeklinin ya İstanbul fet-hinden evvel ve yahut sonra Bizans'tan alınmış ol-duğu, eskidenberi tekrar edilmiş bir iddiadır. Bu me-seleyi en son tetkik etmiş olan Oberhummer, makale-mizmin ilk kısmında söylediğimiz gibi, Hilâl'in daha Os-manlılar'dan evvel Türkler arasında bir timsâl ola-rak kullanıldığını dikkate alarak, bunun, yalnızca bir Bizans taklidi sayılamayacağını ve eski Türk an'ane-sinin de bu hususta tesirli olduğunu ileri sürmüştü. Hilâl meselesi hakkında yazılmış çeşitli yazılarda, İlk ve Orta çağlarda Hilâl'in çeşitli kavimlerde bir timsâl olarak kullanıldığı hakkında kâfi derecede, tafsilât mevcut bulunduğundan,²⁸³ burada o bilgilerin

283 Oberhummer'in makalesine ve orada bu devirler hakkında gösterilen çeşitli kaynaklara bakınız. Yakub Ar-tın Paşa'nın Contribution à l'étude du blason en Orient unvanlı eserinde, daha İlk-Çağ devletlerinden başlayarak, Hilâl hakkında mühim bilgi vardır (bu kısım Halil Halid Bey tarafından tercüme edilmiştir: İlahiyat Fakültesi Mec-muası, sayı 3, s. 36-51; Muamafih burada İslâm ve Türk devletlerinde ve bilhassa Osmanlılarda Hilâl hakkında verilen bilgi tamamlanmağa muhtaçtır. Profesör Ridgeway tarafından İngiliz Antropoloji Cemiyeti Mecmuasında 1908 de neşir ve yine Halil Halid Bey tarafından tercüme edi-len «Türk Hilâlinin Aslı» unvanlı makale de dikkate değer (İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 2, s. 158 - 182). Bu ma-kaleye zeyil olarak çeşitli İngiliz âlimleri tarafından ileri

tekrarını lüzumsuz buluyoruz. Bundan dolayı, sadece Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan evvelki İslâm ve bilhassa Türk devletlerinde Hilâl'in milli bir timsâl olarak mevcut olup olmadığını araştırmakla iktifa edeceğiz. Bu mesele hakkında şimdiye kadar çeşitli makale ve kitaplarda dağınık kalmış bilgileri, eski tarihî kaynaklarda mevcut olup da bugüne kadar dikkati celbetmemiş bir takım kayıtlarla tamamlayıp birleştirerek yazılan bu satırların, İslâm-Türk arkeolojisiyle uğraşanlar için de faydalı olacağını zannediyoruz.

Eski Türklerde Hilâl'in bir timsâl olarak kullanıldığına dair Çin kaynaklarında hiç bir kayıt yoktur. Bir Çin şairinin tasvirine göre «korkunç çölün sonsuzluğunda boşluğa asılmış gibi duran hilâl»in²⁸⁴ Türkler için hususî bir ehemmiyeti olması kolaylıkla

sürülen görüşler de çok dikkate değer. Bunlardan, meşhur arkeolog Arthur Evans, Hilâl'in Türkler tarafından İstanbul fethinden sonra — Bizans'tan alınan sair birçok şeylerle beraber — alındığını, ve yalnız, Bizans'ta Hilâl'in üstünde Yıldız bulunduğu halde Türklerin Hilâli semaya doğru yarı çevrilmiş vaziyette kullandıklarını söylemiştir. Hind ve Efgan tarihi hakkında tetkikleriyle ün yapan M. Longworth Dames ise, Efganistan'da hüküm sürmüş bir takım Türk sülâlelerinin sikkelerinde Hilâl ve Yıldızın rastlanıldığını ileri sürerek, Bizans'tan alınma iddiasını reddetmiştir. W. Deonna'nın «Le drapeau de la Régence du Carnaro» adlı küçük makalesinde de Hilâl meselesine ait bâzı bilgilere tesadüf edilir (Revue de l'histoire des Religions, 1920, c. 82, s. 79-84). Profesör W. Barthold'ün Hilâl meselesine dair Rus İlimler Akademisi bültenlerinde çıkmış olan bir makalesi mevcut ise de bu makaleyi yazarken onu bulup faydalanamadım.

284 René Grousset, sur les traces du Bouddha, Paris. 1929. s. 31.

hatıra gelebilir; fakat buna âit kaydı ancak «Şehnâme»de bulabiliyoruz ki²⁸⁵ ne dereceye kadar mevsuk sayılabileceği bilinemez. Sonradan Moğollar devrinde «Muqalı»nın bayrağında «kara Hilâl»in bulunduğu Çin menbalarından anlaşıyor; fakat bu bayrak P. Pelliot'nun tahmin ettiği gibi Muqalı'nın şahsına mahsus bir bayrak mı idi? Yoksa, Cengiz Han'ın bayrağında da «kara Hilâl» bulunuyor muydu? Bu, kesin olarak söylenemez.²⁸⁶ Bununla beraber, şimdi izah edeceğimiz üzere, İslâmiyetten sonra çeşitli Türk devletlerinde, bilhassa sikkeler üzerinde, «Hilâl»e rastlanıldığı ve Şehnâme'nin yukarıda geçen kaydı dikkate alınır-sa, eski Türk ve Moğollar'da Hilâl'in bir timsal olarak kullanıldığı fikri birden bire reddedilemez.

Hilâl, Sâsâniler zamanında İran'da bir timsâl olarak kullanıldığı gibi,²⁸⁷ İran, İslâm hâkimiyeti altına geçtikten sonra da o sâhada devam etti.²⁸⁸ E. Ober-

285 Buna Oberhummer dikkat etmiştir: *Die Türken und das Osmanische Reich*, s. 104.

286 P. Pelliot, *Notes sur le Turkestan de M. W. Barthold*, T'oung Pao, XXVII, s. 32.

287 Bu eskiden beri bilinen bir vâkıadır. Yukarıda zikrettiğimiz eserlerde buna dair verilen tafsilâta bakınız. Onlara ilâve olarak: A. Christensen, *L'empire des Sassanides*, s. 90; Cl. Huart, *la Perse antique*, s. 176; J. Stryzowski, *Altai-İran und Völkerwanderung*, 1917, s. 52, 157; N. P. Kondakov, bu Sâsâni timsalinin onlarla münasebetlerde bulunan Türk göçebelerine ait bazı eserlerde de mevcut olduğunu bugün Tokyo Müzesinde bulunan bir kumaştan istidlâl etmektedir (*Byzantion*, I. s. 24).

288 Sâsâni geleneklerinin İran sâhasında İslâmiyetten sonra uzun müddet devamı bilinmektedir. Hattâ, eski İslâm meskûkâtı arasında, doğrudan doğruya Sâsâni sikkelerini taklid ederek basılmış ve içinde pehlevî harfleri bulunan sikkeler de mevcuttur (daha sonraki devirlerde

hummer, müverrih Mirhond'dan naklen, Sebük Tekin'in ordusunda Hilâl'in —acemce metinde «mâhçe»— bir timsâl olarak kullanıldığını söylüyor.²⁸⁹ Sonradan, Selçuklular'da Hârizmşahlar'da, Anadolu Selçuklularında mevcudiyetini o devirlere âit tarihi ve edebî kaynaklarda gördüğümüz bu «Mâhçe» yâni «Hilâl»²⁹⁰

bile arap harfleriyle fakat Sâsânî tipinde İslâm sikkelerine rastgelinir). Ya'kub Artin Paşa bu hususta Henri Lavoix'nın «Catalogue des monnaies de Bibliothèque Nationale, c. I. Khalifes orientaux»-suna dayanarak bilgi vermektedir. Ayrıca Galip Edhem Bey'in İstanbul Müzesi Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu'na bakınız.

289 Oberhummer, aynı eser, s. 54. Onun dayandığı metin şudur: «Dar in atnâ mahça-i tûk-i zafar-paykar-i amir-i Nâsir ad-Din Sabuktagin az ufk-i diyâr-i Balh tâli' gaşt» (Ravzatu's-safâ, Bombay basımı c. 4, s. 26). Bu «mahçe» kelimesi hakkında Ferheng-i Şu'ûri (c. 2, 359)'de şu tafsilât vardır: «Sancak ve alem başlarında olan yassı nesne ki ay gibi gümüşten ve bakırdan idüp yaldızlarlar» ve bunu müteakıp Selman-ı Saveci'nin şu beyti zikrediliyor.

Şâh gırift Kâf tâ Kâf cahân ki dar cahân

Mahça âftâb şud râyat-i râyi şah-râ.

«Ravzatu's-Safâ» metnindeki «tûk» kelimesi «tug»-dan başka bir şey olamaz. Gerek bu fıkrada gerek Şehnâme'deki fıkrada Belh havalisinden bahsolunduğu için Oberhummer'in bundan bir netice çıkarmaya çalışması, tamamiyle manasızdır. Bu, alelade bir tesadüften başka bir şey değildir. (Bu «mahçe» meselesi hakkında C. Brockelmann'a da bakınız Keleti Szemle 1916-17, XVII, 1-3, s. 187-190).

290 Meselâ Râhatu's-Sudûr (s. 137)'de: «Va âftâb-i din-i muhammadi darhama 'âlam az mahça-i livâ-i şahr-yâr-i kâmgâr duruhsân u tafta ast», Houtsma, Recueil..., I, 130: «Ba tulû-i hilâl-i râyat-i Atâ-begi tabaşir-i subh u salâh-i rûy namûd»; keza «Hakani»-nin Harezmsah Töküş'e takdim ettiği bir kasidenin şu mısraında. «Mâhça-i çatr û kal'a-i gardûn guşâd» (Cihangüşa-yı Cüvayni'den naklen: Hâdi Hasan, Falaki-i Shirvânî, 1929, s. 32-33). Bu

Karahanlılar'ın,²²¹ Büyük Selçuklular'ın²²² ve Selçuklular'ın halefi olan bir takım küçük devletlerin, sonra İlhanlılar'ın meskukâtında²²³ da görülmektedir.

gibi misâlleri daha pek çok uzatmak kabildir. Netice olarak soyliyelim ki, eski metinlerde daha ziyade «mahça-i çatr, mahça-i livâ, mahça-i 'alam» ve daha sonraları «mahça-i tûğ» şekillerinde bu kelimeye rastlanır.

291 Ahmed Tevhid, Meskukât-ı Kadime-i İslâmiye Katalogu, s. 4. Bu sikkede mevcut olan Hilâl ve altındaki Yıldız, diğer bir şekle karışık olduğu için; Tevhid Bey bunun Hilâl şekli olduğunu tesbit etmemiştir.

292 Tugrul Bey sikkelerinde, Hilâl ve Yıldız işareti, ve ayrıca, yukarıda zikrettiğimiz Karahanlı sikkesindeki bir işaret mevcuttur ki, Tevhid Bey bunların ok ve yay işareti olduğunu söylemiştir (aynı eser, s. 58-59). Bizim fikrimize göre, bunlardan biri Hilâl ve Yıldızdır; diğerinin de, Tugrul Bey'in tevki' alâmeti olan «çomak tamga» olduğu tahmin olunabilir. Acaba bu çomak tamga, Selçuklular'ın mensup olduğu Kınık boyunun tamgası mıdır? Yoksa, ailenin ceddi olan Selçuk Subaşı'ya, metbûu olan Karahanlılar tarafından verilen bir alâmet-i mahsusası mıdır? Her halde yukarıda zikredilen Karahanlı sikkesiyle Tugrul'un sikkeleri arasında görülen —ve Ahmed Tevhid Bey tarafından belirtilmeyen— bu derin benzerlik ayrıca tetkike değer. Biz burada bu meseleyi halle çalışmaksızın, sadece, kayıd etmeği yeter görüyoruz.

293 Mesele Anadolu Selçuklularının sikkelerinde Hilâl, Yıldız'la Hilâl şekillerine çok rastlanır (Ahmed Tevhid, Meskukât-ı Kadime-i İslâmiye Katalogu, s. 126, 142, 189, 197, 199, 202, 232, 248; Galib Edhem, Takvim-i Meskukât-i Selçukiyye, s. 45, 63). Musul Atabeylerinden İzzeddin'in 585 tarihli, Mahmud'un 627 tarihli, Cezire Atabeylerinden Mu'izzüddin Mahmud'un 606 tarihli, Meyafarîkin Eyyûbilerinden Melik al-Nâsir Salâhaddin'in tarihi bilinmeyen sikkelerinde Hilâl mevcuttur (Galib Edhem, Meskukât-ı Türkmâniyye Katalogu, s. 101, 132, 148). Hü-lâgû'nun Erbil'de kesilmiş bir sikkesinde, Abaka Han'ın

Bununla beraber, bu devletlerin bayraklarında Hilâl şeklinin mevcudiyeti hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Eski İslâm devletleri arasında ise, meselâ Fâtımiler'in bayraklarında Hilâl resmi bulunduğunu pek iyi biliyoruz.²⁹⁴ Efganistan'da hüküm süren bâzı Türk ve Karluk emirlerinin sikkelerinde dahi Hilâl ve Yıldız şekillerine rastlanması,²⁹⁵ her halde, öyle basit bir tesadüften ibaret sayılamaz.

İslâm Epigrafisinin adetâ kurucusu sayabileceğimiz Max van Berchem, İslâm sikkelerinde ve kitabelerinde tesadüf edilen bâzı şekillerin mahiyetini ve bunların bir sülâleye ve yahut bir şehre mahsus armalar gibi telakki edilip edilemeyeceğini her zamanki derin görüşüyle tetkik ettiği sırada, bir münasebetle, «Hilâl»den de söz etmiş ve bu gibi karışık meseleler hakkında acele hükümler vermenin yanlışlığını pek iyi

Musul'da kesilmiş diğer bir sikkesinde Hilâl olduğu da malumdur (Mubarek Galib, Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, III, s. 16. 24). Bu çeşitli sikkelerde, Hilâl değişik şekildedir: ya sadece bir Hilâl, yahut Yıldızla Hilâl, yahut Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi bir sūvarinin başında Hilâl, iki eliyle göğsünün üstünden uçları yukarı doğru bir Hilâl tutmuş bir adam, ilh... Aşağıda 296 numaralı nota bakınız.

294 G. Demombynes, *Bibliothèque des géographes arabes*, c. II, s. LI. Burada verilen izahata göre, bâzı Kuzey Afrika müslüman devletlerinde de bayrak üzerinde Hilâl kullanılmıştır. Yakub Artin Paşa'nın kitabında diğer İslâm devletlerinde de Hilâl'in kullanıldığı hakkında bâzı kayıtlar vardır.

295 Yukarıda s. 155'deki 283 nolu notta gösterildiği gibi. M. Longworth Dames tarafından verilen izahata bakınız (İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 2, s. 180).

göstermişti.²⁹⁶ Gerçekten, yukarıda, sikkelerinde Hilâl şekline rastlanıldığını söylediğimiz çeşitli Türk devletlerinin bayrakları, o bayrakların renkleri, çeşitli renklerin ifade ettikleri manâlar, sülâleye mahsus resmi bayrak ile emirlere mahsus bayraklar arasındaki farklar, hülâsa bütün bu meseleler hemen hemen tamamen meçhulümüz bulunuyor. Bu meselelere dair şurada burada rastlanılan bilgiler de dağınık ve yetersizdir. İlk Osmanlı bayraklarına âit Hammer'den bugüne

296 Max van Berchem, Musul Atabeyi Lû'lû'ye âit bâzı eserler ve kitabeler hakkında yayımlamış olduğu bir makalede, «elinde Hilâl tutan oturmuş bir adam» şekline bu hükümdara âit kitabelerde ve Musul'da yapılmış bâzı sanat eserlerinde rastlandığını, ve bunun Zengi ve Hülâgû hanedanlarının sikkelerinde de bulunduğunu söylemiş, ve Lû'lû «Bedreddin» lâkabını taşıdığı için bu lâkapla Hilâl arasında bir münasebet olması ihtimalini bir faraziye şeklinde ileri sürmüştü (*Orientalische Studien, Festschrift für Th. Nöldeke*, 1906, Band 1. s. 201). Van Berchem, sonradan, diğer bir eserinde, başka bir münasebetle bu meseleden tekrar bahsetmiş, ve evvelki faraziyesi tahakkuk edecek olsa bile bu timsâlin umumiyetle sülâleye mahsus değil, belki sadece Bedreddin Lû'lû'nun şahsına mahsus bir arma gibi telâkki olunabileceğini söylemişti (Max van Berchem und J. Strzygowski, *Amîda*, Heidelberg 1910, s. 94-95, not 4). Yazar, bundan sonra, üzerinde Hilâl işareti bulunan Zengiler ve İlhanlılar gibi sülâlelere âit çeşitli sikkelerden bahsederek, bunun herhangi sülâleye mahsus bir arma sayılmayacağını, çünkü aynı sülâlenin sikkelerinde değişik şekiller bulunduğunu (meselâ İlhanlılar'da arslan, kaplan, tavşan, güneş), ve hattâ M. de Karabacek'in iddiası vechile Musul şehrine mahsus bir arma da sayılamayacağını, çünkü çeşitli şehirlerde basılan sikkelerde Hilâle tesadüf edildiğini pek haklı olarak söylemiştir. İslâm ve Türklerde Hilâl meselesi hakkında yukarıdanberi verdiğimiz izahat, van Berchem'in bu görüşlerini doğrulayacak mahiyettedir.

kadar verilen bilgilerin de, sonraki devirlerde yazılmış ve bundan dolayı tam manâsıyla güvenilemeyecek Osmanlı kaynaklarından çıkarılmış olduğunu söylersek, Hilâl timsâlinin Osmanlılar tarafından ne zamandan beri kullanıldığını bile şimdilik kesin surette tesbite imkân olmadığı açıkça anlaşılır.²⁹⁷ Ancak, menşei her ne olursa olsun, Asya'nın muhtelif sâhalarındaki Türk devletleri tarafından kullanıldığı anlaşılan Hilâl'in Osmanlılara Bizans'tan geçtiğini iddia etmekte hiç bir sebep yoktur. *Eğer Hilâl Osmanlılar'dan evvelki Türk ve Moğol devletlerinde mevcut olmasaydı, ancak o zaman bunun Bizans'tan alındığını iddia kabul olurdu.* Hilâl, Osmanlılar tarafından kullanıldıktan sonradır ki, bilhassa son asırlarda Batı ve Doğu âleminde İslâmî bir timsâl mahiyetini almıştır.²⁹⁸

297 Osmanlılar'da Hilâl kullanılmasının ne zamandanberi başladığı hakkında Yakub Artin Paşa'nın kitabında ve Oberhummer'de verilen bilgilere tamamiyle güvenilemez. Sonraki devirlerde yazılmış kaynaklardan çıkarılan o bilgiler ihtiyatla kullanılmalıdır .

298 E. Oberhummer, camilere ve minarelere Hilâl asılması adctinin Türk memleketlerine munhasır olduğunu, Fas'ta, Acemistan ve Hindistan'da bu âdetin mevcut olmadığını söylüyor, ve bunu da, Hilâl'in islâmî bir timsâl olmadığına bir delil olarak zikrediyor (yukarıda mezkûr eserinde). Bu münasebetle, eski bir Ermeni müverrihinde tesadûf ettiğimiz mühim bir kayıt üzerine dikkati çekmek istiyoruz: bu kayda göre Abû Suvar «Ani» şehrini zaptettiği zaman, büyük kilisenin üstüne, Ahlat'tan bilhassa getirttiği altından bir «at nalı» astırmış; fakat Kral David şehrini geri alınca, nalı kaldırarak yerine tekrar sâlibi koymuş (Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivan, XIIIe siecle., traduit par M. Brosset, St. Petersbourg, 1869, s. 99). Bu eserin mütercimi olan Brosset, ilâve ettiği bir notta Hilâl'in «at nalı» olduğunu, ve gerek Ermeni gerek Gırcü yazarlarının bunu ifade için arapça nal kelime-

14 — Diğer İdarî Müesseseler

Bizantinistlerin iddiasına göre, Osmanlı İmparatorluğu Bizans idarî müesseselerini hemen aynen almış, ve devleti idare eden bürokrasi de, hemen umumiyetle, müslüman olmuş hristiyanlardan teşkil olunmuştur; devletin dış haberleşmelerinde ve bir takım iç işlerde rumcanın resmi dil olarak kullanılması da bunun başlıca delillerinden biridir! Türklerin idare adamı ve hukukçu olmadıklarını bir *mütearife* olarak ileri süren Ch. Diehl gibi bizantinistlerden başlayarak bu mesele hakkında son zamanlarda çok mutaassıbâne bir ma-

sının transkripsiyonunu kullandıklarını söylüyor. Müslüman Acem müverrihlerindeki «mâhçe-i tûğ» tâbiri, acaba, at kuyruklarından yapılan tuğların üstüne konulan at nalını mı ifade ediyor? Türklerde Hilâl'in menşeiini ararken acaba bunu göz önünde tutmak lâzım değil midir. Yoksa, Ermeni müverrihleri, sırf şekil benzeyişine aldanarak Hilâli nala benzetmiş ve o kelime ile mi ifade etmişlerdir? İşte mühim bir mesele ki yalnız tarihi ve arkeolojiyi değil, etnografiyi de alâkadar ediyor.

Hilâl'in Türk-Moğol kabileleri arasında kullanılıp kullanılmadığı hakkında bir fikir vermek için, G. Grum-Grzimaşjo'nun Uriankhai şamanlarına ait bir müşahedesini kaydedelim: Onların başlıca eşyası arasında «çelçedikleri bir bayrak (Mogollara ait acemce kaynaklardaki çaliş) vardır; bâzan yukarısına madeni bir yılan timsâli veya güneş yahut Hilâl şekilleri konur (Zapadnaja Mongolija. i Urjanhajskij Kraj, c. III, kısım. 2, s. 143). Acaba bu Hilâl eskiden beri kullanılan bir timsâl midir? Yoksa, sonraki devirlere ait bir iktibas mıdır? Yukarıda, s. 157, not 287'de Kondakov'un iddia ettiği gibi Sâsânilerden Türklere ve onlardan Mogollara mı geçmiştir? Yoksa, bu bir Hilâl değil de sadece bir at nalı mıdır? Biz hiç bir kat'i fikir ileri sürmeyerek yalnız vâkıaların tesbitiyle iktifa ediyoruz.

kale neşreden yunanlı yazar A. Papadopoulos'a kadar²⁹⁹ daima tekrarlanan bu iddia, şimdiye kadar Bi-

299 Epetiris Etireias Byzantinion Spedion (Bizans Tetkikleri Cemiyeti Yıllık Mecmuası, rumca) Atina, 1925, c. II, s. 84 - 106. Türklerin ancak Rum tebaaları sayesinde devlet kurabildiklerini isbata çalışan, ve çok dar, mutaassıbane bir zihniyetle yazılmış olan bu makalede, yazar, diğer çeşitli meseleler arasında bu noktaya da temas ederek şunları söylüyor: «hükümetin idari ve mali hizmetlerinde dahi Rumlar faydalı idiler. Yarı vahşi ve gâçebe Türkler, medeni bir teşkilâtın büsbütün habersiz olup bu teşkilâtı ancak Bizanslılarla temasa geldikleri zaman öğrendiler. Bizans devleti harabeleri üzerine Türk devleti kurulunca, Türkler, Bizans'ın teşkilâtını kopya etmişler, idare ve maliye hizmetlerinde mecburiyet dolayısıyla Rum kullanmaya başlamışlardı. Rum memur olmadığı vakit devlet veznelerinde çetele kullanan bir hükümette, gelir ve gider doğru ve tamam olamaz». Görülüyor ki bu iddia, bizantinistlerin eski görüşlerinin daha mutaassıbane bir tekrarıdan başka bir şey değildir; yukarıda da bu mahiyette görüşlere rastlamıştık. Bunlara bir ilâve olmak üzere. Kanuni Süleyman devri hakkında dikkate değer bir eser yazmış olan ve Türkler hakkında hattâ dostane fikirler besleyen bir Amerikalı tarihçinin de Osmanlı devletinde devlet teşkilâtının bir çok teferruatının — hem merkezî idareye, hem de mahallî teşkilâta ait olmak üzere — Bizans'tan geldiği fikrinde bulunduğunu da söyleyelim (Albert Howe Lybyer, the Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent, Cambridge, 1913, s. 23-24). Görülüyor ki, bizantinistlerin bu gibi iddiaları, en tarafsız olmak istiyen âlimler üzerine bile tesirli olmuştur! En son neşredilen bir umumî tarih serisinden aldığımız şu satırlar da, Osmanlı idare müesseselerinin mahiyeti hakkındaki bu yanlış telâkkinin umumiyetle tarihçiler arasında halâ devam ettiğini göstermektedir: «Le Turc, qui est un guerrier et non un administrateur, et qui a conservé à peu près intacts les cadres de l'administration byzantine, s'en remets volontiers du soin de gouverner les provinces à ces hommes qui connaissent les populations

zans'tan alındığı iddia olunan bir çok idarî, malî, askerî müesseselerin büsbütün başka menşe'lerden geldiğini meydana çıkaran yukarıki sayfalardan sonra, artık ehemmiyetini kaybetmiştir. Bununla beraber, bu meseleyi daha açık ve kesin surette halletmek için, bizantinistlerin mevcut olduğunu iddia ettikleri diğer bâzı idarî iktibasları da birer birer gözden geçirelim.

I — Bürokrasi

Daha Osmanlı Devleti kurulmadan evvel mevcut olan ve Anadolu'da kuvvetli izler bırakan Anadolu Selçukluları devleti, XIII. yüzyılda, gayet iyi kurulmuş bir devlet teşkilâtına, vazife ve salâhiyet daireleri sınırlandırılmış ve tanzim edilmiş kuvvetli bir ~~memur~~ sınıfına malikti. Bu asrın sonunda Anadolu'ya fi'len hâkim olan İlhanlılar İmparatorluğu ise, merkezde ve mülhakatta, gayet mükemmel bir idare mekanizmasına sahip bulunuyordu; hattâ Anadolu'nun muhtelif âmillerle karışmış olan idarî ve mâlî vaziyetini tanzim için merkezden hususî heyetler gönderildiği de bilinmektedir.³⁰⁰ XIII - XIV. yüzyıllarda Anadolu ile siyasi ve kültürel çok sıkı münasebetlerde bulunan Mısır - Suriye Memlûk İmparatorluğu'nun ne kadar kuvvetli ve muntazam bir bürokrasiye malik olduğunu da ilâve edelim.³⁰¹ İşte, esasen Selçuklu teşkilâtına vâris

sojettes et qui sont familiarisés avec les traditions d'une bureaucratie séculaire» (H. Hauser et A. Renaudet, *Les debuts de l'âge moderne*, Paris, 1929, s. 393).

300 İbn Bibî, Aksarayı Tezkeresi, Canî'ü't-Tevârih gibi o devirlere ait başlıca kaynaklar ve d'Ohsson'un *Moğollar Tarihi*'ne bakınız.

301 Memlûkler devietinin Anadolu ile çok sıkı harsi münasebetleri hakkında *Encyclopédie de l'Islam'a* yazmış

olan Osmanlı Devleti, XIV. yüzyılda kendi idarî müesseselerini kurmak mecburiyetinde kaldığı zaman, Selçuklu - İlhanlı - Memlûk müesseselerini bir örnek olarak karşısında buldu; ve Osmanlı bürokrasisi, kısmen bu devletlerin — yahut, onlara benzer müesseseler vücude getirmiş Karaman, Germiyan gibi beyliklerin — hizmetlerinde bulunmuş, ve o geleneklere vukuf kazanmış adamlar tarafından kuruldu.³² Daha XIII. yüzyılda parlak mahsuller vermiş olan Anadolu medreseleri, Osmanlılar'ın ve diğer Anadolu Beyliklerinin muhtaç oldukları idare adamlarını, hukuk âlimlerini bol nispette yetiştirdikleri gibi, o zamanki tedris sistemine göre İslâm âleminin çeşitli büyük merkezlerinde tahsillerini tamamlamış adamlar da Anadolu'da aslâ eksik değildi.³³ Orhan'ın açtığı İznik medresesi ve ondan sonra açılan diğer medreseler de bu unsurları yetiştirmek hususunda şüphesiz faydalı olmuşlardır.³⁴ Devletin kuruluşunda çok büyük hizmetleri olan XIV. yüzyıl Osmanlı devlet büyüklerinin, hemen pek az istisna ile, Türkler'den mürekkep olduğu da unutulmamalıdır. İşte bütün bu cihetler düşünülecek olursa, ilk Osmanlı bürokrasisinin daha XIV. yüzyılda tamamıyla Türk

olduğumuz «Osmanlı Türk Edebiyatı» maddesine bakınız. Şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olan bu mühim mesele hakkında ayrıca bir tetkik yayımlıyacağız.

302 İlk Osmanlı rical ve âlimleri hakkında tarihi kaynaklarda mevcut bilgi bunu göstermektedir. Eski Osmanlı vakayinamelerinde — meselâ Âşık Paşazâde Tarihi'nde, Tevarih-i âl-i Osman'da — buna ait mühim kayıtlar vardır.

303 Bu hususta «Şakayık»-a ve XIV—XV. yüzyıllarda Mısır'da yazılmış tarihi ve biyografik eserlere bakınız.

304 Mehmed Arif, Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulema (Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1332, sene 1, sayı 2, s. 137-144).

lerinin vergi mültezimliği gibi basit vazifelerde kullanılmaları, hiç bir zaman, Osmanlı idare makinesinin Bizans'tan kaldığına delâle' edemez. Asya'daki diğer İslâm devletleri gibi, İslâmî İran an. aneleriyle meşbû ve Türk-İslâmlardan mürekkep çok muntazam bir bürokrasi, Osmanlı Devletinin esas dayanaklarından birini teşkil ediyordu.³⁰⁸

308 Sâsânî İmparatorluğunun idare teşkilâtı, İslâm devrinde âdeta ideal bir örnek gibi telâkki edilmiştir. M.S. IV. yüzyılın meşhur İslâm müellifi Câhiz, Risâle fi fezâilil-Etrâk'inde Sâsânîlerin idarecilikteki üstünlüklerini kaydeder (bu risale van Vloten tarafından «Tria opuscula auctore al-Djâhiz, 1903» adıyla toplanan risaleler içinde yayımlanmıştır. Türkçe tercümesi Türk Yurdu Mecmuası'nda mevcuttur, İngilizce tercümesi de «J.R.A.S. 1915, 631-97» de çıkmıştır). İslâm yazarları tarafından yazılan siyaset kitaplarında daima Sâsânî hukumdarlarının ve devlet büküklerinin tedbirlerinden, İran feylesoflarının devlet idaresi hakkındaki nazariyelerinden bahsolunur. Her halde, İslâm devletlerindeki divan teşkilâtında, daha umumi tabir ile İslâm bürokrasisinin teşkilâtında Sâsânî te'siri — vaktiyle İbn Haldun'un da dikkat ettiği gibi — çok goze çarpıcıdır (A. Christensen, *L'Empire des Sassanides* s. 39, 55). Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme'sinde, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da hâkim olan bürokrasinin mahiyetini oldukça vazih olarak anlatmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki devlet işleri ve bilhassa merkezi idare, âdeta belirli ailelerin ellerindedir, ve âdeta bir «caste» hâlini almış olan bu sınıf, yabancıları kendi arasına almaktan şiddetle kaçınmıştır. «Muhammed bin Hindüşâh'ın Düstürü'l-Kâtib adlı münşeatında, kitabet vazifesinin ehemmiyet ve fazileti ve bilhassa Sâsânîler devrinde buna verilen büyük kıymet hakkında, kısmen Uyûnü'l-Ahbâr'dan nakledilmiş (Mısır basımı 1925, c. 1, s. 7; 'Uyûnü'l-Ahbâr'ın birinci cüzünde bu mesele hakkında uzun malûmat vardır) mühim bilgiler olduğu gibi, İslâmlarda kitabet meselesinin ehemmiyeti hakkında da izahat vardır; bu meselede eski Sâsânî telâkkisine şiddetle taraftar olan müellife göre, babaları ve

II — Devlet Muhaberelerinde Rumca

Daha Selçuklu'lar devrinden başlayarak Anadolu şehirlerinde Türklerle Rumların karışık bir halde yaşamaları, her iki lisanın birbiri üzerinde karşılıklı te'-

dedeleri devlet işinde bulunmamış kimseleri ve avâmı ki-
tabet işine karıştırmamak, devletin selâmeti için şarttır
(Köprülü kütüphanesi yazmaları. nu. 1241, varak 12 ve
231). «Muhammed bin Hindüşâh» kendi zamanında yâni
XIV. yüzyılda Mısır ve Suriye'de kitabet vazifesine çok
ehemmiyet verildiğini ve «kâtibü's-sır»ların büyük emirler
gibi iktâlara malik olduklarını söylüyor; Memlûkler dev-
rinde bürokrasinin ehemmiyetini, bu vazifelerin âdeta ir-
si surette babadan çığla kaldığını, kâtiplerle kadıların
böylece ayrı ve çok kuvvetli bir sınıf teşkil ettiklerini bi-
liyoruz (G. Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mame-
louks*, XLVIII, LXV, CXVI - CXVII'de bu sivil idarenin
mahiyetini pek iyi anlatmakta, ve bunun, eski halifeler
devri idari ananelerinin bir devamı olduğunu söylemekte-
dir). Abbâsiler'de, Sâsâniler'de, Memlûkler'de, İlhanlılar'-
da devam eden bu Sâsâni telâkkilerinin XV. yüzyılda Ti-
murlular devrinde de devamını gösteren bir delili, Devlet-
şâh'ın şüerâ Tezkire'sinde buluyoruz: avam ve köylü ço-
cuklarının biraz okuyup yazma öğrenerek devlet memuri-
yetine girmelerini şiddetle suçlayan bu müellife göre, köy-
lû sınıfının memur olması hem ziraat hayatını bozar; hem
de, memur aristokrasisine mensup olmayan bu sonradan
görme insanlar, ahaliye zulmetmekten çekinmezler. Dev-
letşâh, bu fikrini doğrulamak için eski bir hikâyeye de an-
latıyor: Selçuklu İmparatoru Melikşâh ordunun ihtiyacı
için iki hafta içinde 200.000 dirhem tedarik etmesini emre-
derek Nizâmü'l-Mülk'ü İsfahan'a yolluyor. Nizâmü'l-Mülk
yolda bir köy ağasının, (dihkan, kethüda) evine misafir
oluyor; Nizâmü'l-Mülk'ün niçin seyahat ettiğini öğrenen
dihkan, azçok okuma yazma öğrenmiş olan oğlunun dev-
let hizmetine kabulü takdirinde derhal bu parayı verece-
ğini söylüyor. Bu tekliften memnun olan vezir, derhal me-
seleyi hükümdara bildiriyor. Fakat an'aneye muhalif olan
bu teklif Melikşâh'ı fevkalâde hiddetlendiriyor (Devletşâh
Tezkeresi, Browne tab'i, s. 179-181). İşte Anadolu Selçuklu-

sirler yapmasına sebebiyet verdi. Bundan başka, Selçuklular, hristiyan devletlerle ve bilhassa Bizans ile haberleşmelerinde rumcayı kullanmaya başladılar. Yakın-Doğu'da asırlardanberi büyük bir imparatorluk manevî nüfuzu icra eden Bizans'ın bu devirlerde resmî dili olan rumca, büyük bir diplomasi lisanı mahiyetini kazanmıştı; işte, birçok Rum tebaaya, ve merkezî idarede Rum tercümanlara malik olan Anadolu Selçuklu devletinin, hristiyan devletlerle muhâberelerinde rumcayı diplomatik bir lisan olarak kullanması gayet tabiiydi. XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları'nın yaptıkları muahedenâmelerde rumca kullandıkları hakkında tarihî bilgilere malikiz. Onlardan sonra, Karaman hükümdarlarının, Anadolu'nun cenup sahillerindeki bâzı Türk Beylerinin, Batı Anadolu'da Bizans ile ve Batı devletleriyle münasebetlerde bulunan Türk Emirliklerinin bu an'aneye uyduklarını biliyoruz.³⁰⁹ XIV. yüzyıldan başlayarak, hemen hemen XVI. yüzyıl sonları-

ları'nın ve sonra Osmanlı Devletinin esas itibariyle bu bürokrasi an'anelerine vâris olduğunu asla unutmamalıdır. XIV. yüzyıl sonuna ait bâzı Osmanlı menbalarından pek iyi anlaşıldığına göre, bu esnada Osmanlı bürokrasisi eski İran-İslam geleneklerine göre teşekkül etmiş bulunuyordu.

309 Papadopoulos'un makalesinde buna ait menbalar zikredilmiştir. Ona ilâve olarak L. De Mas Latrie'nin (*Histoire de Chypre sous les Lusignans*, Paris, 1852-61, 3 cilt.) adlı mühim eserindeki bâzı vesikalarla, (Thomas et Pedrelli, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*'daki bir takım vesikaları ve Iorga'nın aşağıda sözü edilen makalesini zikredebiliriz. Anadolu Türk devletlerine ait bu resmî vesikalar arasında lâtinçe olanlar da vardır; acaba bunlar esasen lâtinçe mi yazılmıştır? Yoksa, bu lâtinçe metinler rumca yazılmış metinlerin tercümeleri midir? Bu ciheti biraz tetkik edelim. W. Heyd, II. Bayezid devrine ait ve ticari mahiyette resmî bir vesikadan bahsederken, bunun rumca ve lâtinçe ve yahut sadece rumca yazılmış ol-

na kadar, Osmanlı padişahlarının da bu kuvvetli gele-
neğe uyduklarını görüyoruz. Daha 1430'da sarayda
Dchuratch adında türkçe, rumca ve Slavoncaya vâkıf
bir sırp kâtibin vazifeli olduğunu Ducas söylediği gibi,
Kritovulos da Fatih'in bir rum kâtibi olduğunu haber
veriyor.³¹⁰ XV. yüzyılda Fatih'in ve II. Bayezid'in rum-
ca yazılmış fermanları bu gün elde mevcuttur; XVI.
yüzyıldan da, galiba en son olarak, II. Selim'in, Kib-
ris meselesi münasebetiyle Venedik Doju'na gönder-
miş olduğu rumca bir fermanın metni elde bulun-
yor.³¹¹

duğunu, çünkü rumcanın henüz o devirde de dış haber-
leşmelerde Osmanlı devleti tarafından resmi lisan olarak
kullanıldığını söylüyor (*Histoire du commerce du Levant*,
II, s. 343). N. Iorga, Fatih Mehmed'in Galata ahalisine
verdiği meşhur ferman hakkında yayınladığı makalede
(*Bulletin de la sec. hist. de l'Acad. Roumaine*, 1914, II, nu. 1,
11-32) bunun rumca olduğunu söylüyor (bu fermanın türk-
çe sureti İskender Hoci Bey tarafından neşredilmiştir: *Ta-
rih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, 1330, yıl 5, cüz 25, s.
52-53). Musa Çelebi ile Venedik arasında 12 ağustos - 3 ey-
lül 1411'de I. Mehmed ile Venedik arasında 5 aralık 1419'-
da, II. Murad ile Venedik arasında 4 eylül 1430'da yapılan
muahede metinleri, yine Iorga tarafından (*Notes et ex-
traits pour servir à l'histoire des Croisades au XV ème
siecle*) külliyyatında neşredilmiştir. Bu makalede, II. Meh-
med'in rumca yazılmış bazı vesikalarını daha neşreden
Iorga, makalesine I. Murad'ın Cenevizlerle 8 temmuz 1387'
de yaptığı muahedenin lâtince metnini naklettikten sonra,
bunun esasen rumca yazılmış olduğunu söylüyor. Süley-
man Çelebi'nin 3 haziran 1403 tarihli muahedesinin lâtin-
ce metninin ise türkçeden tercüme olunduğu fikrindedir.
II. Mehmed'in Macarlarla yaptığı 13 nisan 1452 tarihli mu-
ahedenin lâtince metninin ise slavoncadan tercüme edil-
diğini tahmin ediyor.

310 Ducas, Kritovulos ve sair Bizans menbalarında.

311 Papadopulos'un makalesinde (Miklosich - Mül-
ler, *Acta et Diplomata*'dan naklen).

Daha XIV. yüzyıl sonlarında adetâ bir Balkan devleti halini alarak Batı devletleriyle münasebetlere giren, ve yalnız rum değil külliyetli Slav tebaaya dahi malik olmuş olan Osmanlı Devleti, batı devletleriyle ve hattâ tebaasıyla münasebetlerinde, rumcadan başka, lâtin ve Slavonca'yı da kullanıyordu. Dîvan da bütün bu çeşitli lisanları bilen kâtipler mevcuttu.³¹² XVI. yüzyılda Macaristan, Osmanlı hâkimiyeti altına geçtiği zaman, Osmanlı valilerinin halk ile olan münasebetlerinde Macar halk lisanını kullandıklarını düşünürsek, İmparatorluğun, çeşitli unsurlara mensup tebaasına karşı ne kadar akıllıca ve geniş bir siyaset takip ettiğini daha iyi anlamış oluruz. Öyle görünüyorki, Osmanlı padişahları bu hususta İlhanlı İmparatorluğu'nun götüğü siyaseti takip etmişlerdir: çünkü, İlhanlılar da, değişik unsurlara mensup tebaalarının devletle münasebetlerinde kendi ana dillerini kullanmalarını terviç ediyorlar ve divanlarında muhtelif lisanlara vakıf kâtipler, tercümanlar bulunduruyorlardı.³¹³ Harici haberleşmelerde diplomatik zaruretten, iç muamelelerde ise imparatorluğun tebaasına karşı takip ettiği geniş siyasetten ileri gelen bu hali, daha yüzyıllarca evvel edebî dil ve devlet dili olarak kullanılmış bulunan türkçenin iptidaîliğine yormak her bakımdan imkânsızdır.

312 F. Kraelitz'in «Osmanischen Urkunden in türkischer Sprache» mukaddimesine bakınız. Iorga, Kanuni Süleyman devrinde, türkçeden başka rumca ve slavoncanın da devlet lisanı olarak kullanıldığını söylüyor (N. Iorga, Les voyageurs français dans l'Orient européen, Paris, s. 22. Ayrıca yine aynı yazarın şu eserine bakınız: Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque Moderne, Paris, 1925. s. 12).

313 Câmîü't-Tevârih ve Düstûrü'l-Kâtib gibi o devir menbalarına nazaran.

Osmanlı devletinin resmi muhabere usûllerinde, el-kap meselesinde, üslupta ve sairede, bir kelime ile «Diplomatique»de Bizans'ın te'siri aslâ bahis mevzuu olamaz. Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubâd'ın 1220'de Venediklilere verdiği fermanın tıpkı bir Bizans chrysobulle'ine benzediği iddia olunuyorsa da,³¹⁴ bundan, öyle büyük bir netice çıkarmak hiç doğru değildir: Hristiyan devletlerle haberleşmelerde, Selçuklular'ın Bizans geleneklerine tâbi olmaları, Selçuklu divanının Bizans te'siri altında kurulduğunu göstermez. İç işlerde, diğer İslâm devletleriyle haberleşmelerde, Anadolu Selçukluları, kendilerinden evvelki İslâm-Türk devletlerinin kurmuş oldukları usûllere sadık kalmışlardır. Bütün büyük İslâm-Türk imparatorluklarında, Hârizmşahlar'da, İlhanlılar'da, ve bilhassa Memlûkler'de bu resmi haberleşme usûllerinin ne kadar muntazam olduğu, kâğıtların şekli ve kıt'ası gibi en ince ve basit teferrüata kadar nasıl evvelden ta'yin edilmiş bulunduğu ise bilinmektedir.³¹⁵ Osmanlı divanında takip edilen usûllerin mahiyeti ve gelişmesi, bilhassa ilk devirler için henüz lâıykıyla bilinmemekle birlikte, bunda, Bizans'tan ziyade Anadolu Selçukluları'nın, kısmen Memlûkler'in ve İlhanlılar'ın te'sirlerini aramak her halde daha doğrudur.

III — İdari Taksimat ve Şehremaneti

Osmanlı İmparatorluğu idare teşkilâtında Rumeli ile Anadolu'nun —vaktiyle Bizans teşkilâtında olduğu gi-

314 G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce g n r ls dans la Mer Noire au XIIIe si cle*, Paris 1929, s. 163.

315 Kalkaşandi'nin «Subhu'l-A'şâ-sı bu hususta yeteri kadar fikir verebilir.

bi — ayrılmış olması, ve beylerbeyilik, kadiaskerlik gibi büyük memuriyetlerde de bu tasnife uyulması, bizantinistlerin fikrine göre, doğrudan doğruya Bizans taklitten doğmuştur. Bu tasnifi her hangi bir taklide değil, doğrudan doğruya coğrafi zaruretlere bağlamak elbette daha akla yakındır. Böyle sathî müşahadetler üzerine kurulmuş diğer bir iddia da, «Şehremaneti» meselesidir. Bizantinistlere göre, Osmanlılar devrinde İstanbul'da mevcut Şehremaneti, Bizans'taki «Eparchia»nın bir devamıdır. Son yıllarda, yalnız Ernst Stein tarafından reddedilen bu umumî iddianın³¹⁶ ne kadar esassız olduğunu göstermek için, Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtındaki «şehremini»nin mahiyetine kısaca göz atalım: *Fatih Kanunnâmesi*'nde, «defter-emi-ni'nin altında ve reisülküttâb'ın üstünde oturduğu ve yüz yirmi akçe ulûfe aldığı» tasrih edilen «şehremini»nin vazifesi hakkında hiç bir şey söylenmiyor. XVI. yüzyıl başında dahi bu vazifenin mevcut olduğunu, şair Fakirî'nin bir eserinden öğreniyoruz;³¹⁷ bu yüzyıl sonlarında da bu memuriyetin devam ettiğine dâir, bazı resmî vesikalardan başka müverrih Âlî'de de bir

316 Untersuchungen zur Spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte (M.O.G. Band II, 1-2. s. 36). E. Stein bu meselede de mu'tat derin görüşünü göstermiş ve diğer bizantinistlerden ayrılmıştır. Bizantinistlerin bu gibi esassız iddiaları, yalnız Avrupa'da değil memleketimizde de o kadar yerleşmiştir ki, eski Şehreminliği memuriyeti hakkında en esassı tetkiki yayımlayan Osman Nuri Bey bile, bu umumî yanlışlıktan kurtulamıyarak, Osmanlılar da İstanbul'un fethinden evvel rastlanılmayan şehremini unvan ve vazifesinin Bizans idare teşkilâtından alınan bâzı şeylerle beraber alınmış olacağını söylüyor (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. I. s. 1358-1365).

317 Bu şair ve eseri hakkında: bk. *Türkiyat Mecmuası*, c. I. s. 13.

kayıt buluyoruz.³¹⁸ XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre, yalnız İstanbul'da değil, Peşte, Bağdad, Bosna'da da bu memuriyete rastlanmaktadır.³¹⁹ XVIII. yüzyılda da mevcudiyeti çeşitli vesikalardan anlaşılan bu memuriyet, nihayet hicrî 1247'de kaldırıldı.³²⁰ Bu memuriyetin bu yüzyılda Kahire'de de mevcud olduğunu biliyoruz.³²¹ Bütün bu çeşitli vesikalardan, şehremininin vazifesi azçok açıklıkla anlaşılabilmektedir: sarayda ve şehirde hükûmete ait inşaat ve tâmirat işlerine nezaret etmek, Topkapı sarayı müstesna olarak İstanbul'daki diğer sarayların — meselâ Eski saray, İbrâhim Paşa sarayı, Galata sarayı — umumî masraflarına bakmak, doğrudan doğruya şehreminine aittir.³²² İşte bu izahlardan anlaşılıyor ki, Osmanlılar'daki şehremini, Bizans'ın «Eparchia»sıyla aslâ alâkadar değildir. Bizantinistler, 1271'den sonra kurulmuş olan İstanbul Şehremanetini dikkate alarak, bu belediye teşkilâtını, eskidenberi devam edip gelen bir müessese zannettikleri içindir ki böyle yanlış bir fikre kapılmışlardır. Bununla birlikte İstanbul fethinden sonra

318 Ahmed Refik, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hıyatı, s. 25, 105 (Osman Nuri Bey tarafından zikredilmiştir). Müverrih Âli, eserlerinden birinin, Padişahın emriyle yazdırılıp tezhip ve minyatürlerle tozyin ettirildiğinden bahsederken, bunun masârifine Şehremini'nin baktığını söylüyor (İbn-ül-Emin Mahmud Kemal, Menâkıb-ı Hünervârân Mukaddimesi, s. 25).

319 Bu bilgi Osman Nuri Bey tarafından toplanıp yayımlanmıştır. (Mecelle-i Umur-ı Belediye'deki Şehremaneti faslında). Burada bu memuriyetin bu yüzyılda mevcudiyetine ve vazifelerine dair sair bazı vesikalar daha vardır.

320 Aynı eser'de.

321 Jean Deny, Sommaire des archives turques du Caire, s. 521.

322 Elde mevcut vesikalardan anlaşılan budur.

Osmanlılarda gördüğümüz şehremini, bizantinistlerin zannı gibi bugünkü belediye reislerine benzer bir vaziyette bulunsaydı bile, bunun Bizans taklidi olduğuna hükmedilemezdi: Çünkü, Orta-Çağ'da, İslâm dünyasının en doğu sâhalarındaki İslâm ve Türk büyük şehirlerinde bile hususî bir şehir teşkilâtının mevcudiyeti kesin surette bilinmektedir.³²³

15 — Saray Âdetleri

Osmanlı devletinde saray hayat ve teşkilâtının ve saray âdetlerinin —bâzılarına göre daha İstanbul fethinden evvel, bâzılarına göre fetihten sonra— Bizansî taklid yoluyla geliştiği, eskiden beri iddia olunur; ve bu iddiayı doğrulamak için, Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek bir takım âdetler daima zikredilir. Daha Orhan zamanından beri Bizans ve Osmanlı sarayları arasında mevcut sıkı bağlar. sonra, Bizans sarayının bütün Orta-Çağ tarihinde ünlü debdebesi, ince ve karışık teşrifat usûlleri, komşu kavimleri hayran bırakan ihtişamı düşünülünce, bu iddia birden bire belki çok tabii ve mantıkî görülür. Bu mantıkî ihtimâli birden bire reddetmemekle beraber, eldeki vesikaların kifâyeti nisbetinde, iddia edilen benzerlik noktalarını ayrı ayrı tetkik mecburiyetindeyiz. Çünkü, Bizans sarayının Osmanlı sarayı üzerinde en göze çarpan te'siri olarak gösterilen harem ağaları kullanmak usûlünün bile, Osmanlılar'da İstanbul fethinden evvel başladığını, ve bunun menşeinin Bizans'tan başka sâhalarda bulunduğu nu yukarıda göstermiştik.

323 Orta-Çağ'da İslâm ve Türk şehirlerinin teşkilâtı hakkında ayrıca bir tetkik yayımlamak ümidindeyiz.

Yalnız, bu tetkike girişmezden evvel, Osmanlılar'da tam mânasıyle saray hayatının İstanbul fethinden evvel başlayıp başlamadığını araştırmak lâzımdır: tarihçiler arasında hemen umumiyetle yayılmış bir kanaate göre, Osmanlı sarayı, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra, Bizans modeline göre tanzim edilmiştir. Halbuki tarihi vesikalar gösteriyor ki, Osmanlı sarayı daha Yıldırım Bayezid zamanında bile oldukça büyük bir ihtişam içinde idi; bu hükümdarın Schiltberger tarafından tasvir edilen av alayı, bu saray debdebesinin bir misâli olduğu gibi, eski Osmanlı vakayi'nâmeleri de saray debdebesinin ve israf ve sefahetin bu devirde başladığını umumiyetle itiraf ederler.³²⁴ II. Murad devrinde, Osmanlı sarayı hakkında Bertrandon de la Broquiere'in verdiği mühim bilgiye malikiz. Bu devre ait Osmanlı vesikaları ve Chalcocondilas'ın II. Murad'ın serveti hakkında verdiği izahat da bunu doğrulayacak mahiyettedir.³²⁵

Fatih devrinde İstanbul sarayı hakkında bugün elimizde bulunan resmi vesikalar gösteriyor ki, bu saray,

324 Hammer, Yıldırım'ın bu av tafsilatını Schiltberger'e dayanarak tasvir eder (J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, 337). Eski Türk devletlerinde av merasiminin ehemmiyeti ve şa'saası hakkında bakınız (Köprülüzade Fuad, *Milli Tettebbu'lar Mecmuası*, nu. 4. s. 35-40). Selçuklu hükümdarlarının av merasimine itina ettiklerini, hattâ Melikşah'ın avlarını tasvir eden bir de Şikâr-nâme bulunduğunu biliyoruz (Rahatü's-Sudûr, 131). Mahmûd bin Muhammed bin Melikşah-ı Selçuki pek av meraklısı olduğundan, hayvanlarına altından tasmalar yaptırmıştı (aynı eser, s. 205). «Tevârih-i âl-i Osman» Yıldırım Bayezid devrindeki bu israf ve sefaheti Vezir Ali Paşa'ya isnat etmektedir.

325 Tafsilât «Orta-Zamanda İktisadî ve Mali Türkiye» adlı eserimizdedir.

şimdiye kadar tahayyül olunduğu derecede kalabalık ve tantanalı değildir.³²⁶ İstanbul fethinden sonra Bizansı taklid ile ihdas edildiği söylenen «Solaklar»ın daha Yıldırım Bayezid devrinde mevcut olduğu düşünülürse, Fatih sarayının Yıldırım ve II. Murad saraylarından daha çok farklı ve daha muhteşem olduğunu iddia için hiç bir açık delil bulunamaz.³²⁷ Bizans sarayı, eğer Osmanlı sarayı üzerinde bâzı te'sirler yapmışsa, bu te'sirleri daha İstanbul fethinden evvel XIV. yüzyılda Yıldırım Bayezid'in sarayında, hattâ, biraz aşağıda izah edeceğimiz gibi, XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları'nın saraylarında aramak şüphesiz daha doğru olur. Avrupalıların eski Bizans ihtişamıyla mukayese ettikleri muazzam Osmanlı sarayı ise, II. Bayezid devrinden başlayarak,³²⁸ XVI. yüzyılda teşekkül etmiştir: III. Murad'ın sarayıyla Fatih'in sarayını hattâ sathî surette mukayese edecek olursak, Fatih sarayının XVI. yüzyıldaki bir vezir dairesinden daha ihtişamsız kaldığını görürüz.³²⁹ Bu umumî izahattan sonra,

326 Hicrî 883 senesine yâni Yeni Saray'ın tamamlandığı seneye mahsus «mevâcib-i mülâzımân-ı dergâh-i âli» defterinden anlaşıldığına göre, Fatih'in bütün saray halkı 726 kişiden ve maaşları 216,011 akçeden ibaretti. 878 senesi şa'banına ait bir mutfak defterinden anlaşıldığına göre, bu ay zarfında sarayın mutfak masrafı 135,363 akçe tutuyordu (Ahmed Refik, *Fatih Devrine Ait Vesikalar, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, nu. 49-62, s. 1-58).

327 Daha Yıldırım Bayezid zamanında solakların mevcudiyetini Âşık Paşa-zâde söylüyor: İstanbul basımı s. 78.

328 Solak-zâde, Osmanlı padişahlarının önce 914 senesinde yâni II. Bayezid devrinde altın ve gümüş kaplar içinde yemek yemeğe başladıklarını kaydeder.

329 XVI. yüzyıl sonunda padişah ve vüzera saraylarının ihtişamı hakkında o devirlere ait tarihi kaynaklarda

Osmanlı saraylarına Bizans'tan geçtiği iddia olunan bazı âdetleri birer birer tetkik edelim.

I — Cûlus Bahşışı

Osmanlı padişahlarının tahta geçtikleri zaman askere para dağıtmaları âdetinin Bizans'tan alındığı umumiyetle iddia olunur. Halbuki, yeni hükümdarların, başlıca dayanakları olan orduyu memnun etmek için, askere para dağıtmaları, yahut maaşlarına zam yapmaları, gayet tabii bir hâdisedir. Doğuda ve Batıda daima tesadüf olunan bu âdetin bir ictibas ve taklit eseri sayılması, tamamiyle mantıksızdır. Bilhassa, saltanat verâseti prensibinin kesin ve kararlaştırılmış olmadığı ve tahta çıkmak iddiasında bulunacak birçok şahsiyetler bulunduğu devirlerde, yeni hükümdarın bu gibi maddî vasıtalarla başvurması bir zarurettir. Osmanlılar'dan çok evvel İslâm tarihinde buna birçok misaller görüyoruz: Abbâsiler'de Hakku'l-bi'a adı verilen bu cûlus bahşışları, devlet hazinesini sarsacak kadar ağır bir masraf teşkil ediyordu.³³⁰ Bu âdeti Sâ-mânîlularda,³³¹ Gazneliler'de,³³² Selçuklular'da,³³³ Hâ-

pek bol bilgi vardır. Bu ihtişam ve israf, yüzyıllarca devam etmiştir.

330 Abbâsiler, bi'at hakkı olmak üzere askerlere çok para verirler ve bu suretle mevkiilerini sağlamlamağa ve taraftar kazanmağa çalışırlardı. Bu hususta tâfsilât için bakınız: Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, türkçe tercümesi, c. II, s. 175.

331 Nerschakhy, Description de Boukhara; s. 204. Gardizi, Zainu'l-Ahbâr, 1928, s. 60.

332 Beyhaki'ye bakınız.

333 Râhatu's-Sudûr, s. 127; Melikşah, amcası Kavurd'un isyanını bastırıp onu esir ettiği zaman, ordusu efradı

rizmşahlar'da³³⁴ diğer İslâm-Türk devletlerinde ve Moğollar'da³³⁵ görüyoruz. Bu kısa izahat, bunun, benzer şartların doğurduğu bir neticeden başka bir şey olmadığını ispata kâfidir.

II — Alkış Âdeti

Osmanlı saraylarında merasim esnasında mutat olan alkış âdetinin Bizans'tan alındığı, eskidenberi tekrar olunan bir iddiadır. Osmanlı tarihi hakkındaki meşhur eserinde Hammer de bu görüşü ileri sürmektedir.³³⁶ Halbuki, yine aynı yazar, diğer bir eserinde, bu alkış âdetinin Bizanslılara Abbâsiler'den geçtiğini iddia ediyor.³³⁷ Abbâsiler'deki bu âdetin, Abbâsî müesseseleri tesiri altında kalan diğer İslâm ve Türk devletlerinde de mevcut olması gayet tabiidir. Bu hususta tafsilâta girişmemekle beraber, bu âdetin Memlûkler'de ve Anadolu Selçukluları'nda mevcudiyetini söy-

maaşlarının artırılması talebinde bulunmuşlar ve bu talep kabul edilmediği takdirde Kavurd'a bi'at edeceklerini soyliyerek tehditlerde bulunmuşlardır. Berkyaruk'un cülusu meselesinde de, bütün saltanat müddeilerinin, tarafdar kazanmak için, bol paralar sarfettiklerini biliyoruz. (aynî eser, s. 140 ve devamı). Selçuklular'ın çeşitli şubeleri ve Anadolu Selçukluları için daha bu gibi bir çok misaller zikredilebilir.

334 İl-Arslan'ın cülusunda, asker maaşlarına zam yapılması gibi.

335 İbn Arabşâh, Fâkîhetü'l-Hulefâ, Musul 1869, s. 481-482; Moğol devrine ait acem ve ermeni kaynakları da bunu doğrular.

- 336 Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, c. III, kitap XVIII.

337 Hammer, Histoire de l'Ordre des Assassins, traduit par Hellert, s. 295.

liyebiliriz. Osmanlı Devleti'nin ekser müesseselerinde olduğu gibi, bu hususta da, Selçuklu ve Memlûk saraylarının te'sirini aramak, Bizans te'siri aramaktan daha doğrudur sanmaktayız.

III — Umumi Eğlenceler ve Ziyafetler

Osmanlılar devrinde saray düğünleri münasebetiyle At Meydanı'nda tertip edilen umumî eğlencelerden ve ziyafetlerden bahseden Iorga'nın, bununla Bizans devrindeki *Hyppodrome* şenlikleri arasında bir benzerlik kurmağa çalıştığını ve bunda da Bizans te'siri görmek istediğini yukarıda söylemiştik. Halbuki Osmanlılar devrindeki At Meydanı eğlencelerini ve umumî ziyafetleri biraz tetkik edecek olursak, bunda Bizans te'siri ihtimali olmayacağını derhal anlarız. Eski Türk devletlerinde bu gibi umumî ziyafetler ve eğlenceler hakkında vaktiyle yapmış olduğumuz bâzı tetkikler,³³⁸ Osmanlılar'da da devam eden bu âdetin menşeiini aydınlatacak bir mahiyettedir. Burada o araştırmaların neticelerini kısaca izaha çalıştık: Türklerin eski kabile hayatında ve İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde kabile reisinin veya hâkan'ın kendi halkına umumî ziyafetler vermesi zaruriydi; eski bir dinî ayının bakiyesi olan ve sonradan hukukî bir müessese mahiyetini alan bu umumî ziyafetlerde, her kabile mensuplarının mevkileri ve yiyecekleri belirliydi.³³⁹ Bu ziyafetleri vermemek, yahut çağırılması icap edenleri ça-

338 Köprülüzade Mehmed Fuad, Türk Edebiyatının Menşei (Millî Tettebbu'lar Mecmuası, sayı 4, s. 27-34), aynı yazar, Türkiye Tarihi s. 114, 175.

339 Yukarıki notta gösterilen eserlere bakınız. Ayrıca bakınız: Abdülkadir, Orun ve Ülüş meselesi (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I, s. 121-133).

ğırmmamak, belirli kaidelere uymamak, isyanlara sebep olurdu.³⁴⁰ Türklerde kabile reisinin ve hükümdarın «pederâne velâyeti» telâkkisinden doğan bu âdete, daha Orhon kitabelerinde bile rastlanmaktadır. Oradan kolaylıkla anlaşılıyor ki, hükümdar, tebaasını giydirmeye, doyurmaya, zengin etmeye mecburdur.³⁴¹ En eski gelenekleri saklayan Türk halk destanlarından da bu umumî ziyafetlerin mevcudiyetini ve ehemmiyetini çıkartabiliyoruz.³⁴²

Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*'sinin XXXV. bábını bütününü bu meseleye ayırmakta, gerek Selçuklu hükümdarlarının gerek Türkistan Hanlarının yani Karahanlılar'ın bu kavmî geleneğe riayetlerinden bahsetmektedir.³⁴³ Melikşah ile beraber Semerkand ve Öz-

340 Kitab-ı Dede Korkut'ta buna ait tafsîlât vardır: Salur Kazan böyle bir ziyafete Dış Oğuzları davet etmediği için onlar isyan etmişlerdi. Biraz aşağıda bunun tarihî misallerini dahi göreceğiz.

341 V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, 1693, s. 118. Orhon kitabelerinin yine Thomsen tarafından neşredilen son ve tadillî tercümesine (ZDMG, 1924, s. 121-175) bakınız: trk. tercümesi: (Türkiyat Mecmuası, c. III).

342 Daha Oğuz destanından başlayarak, çeşitli Türk şubelerinin destanlarında buna misaller bulunabilir.

343 Nizâmü'l-Mülk'ün söylediklerini şöylece hulâsa edebiliriz: Hükümdarın sofrası daima mükemmel surette hazırlanmış ve herkese açık olmalıdır. Vazifelerini yapmak için saraya gelenler yemeklerini orada yemelidirler. Eğer hükümdarın hususî hizmetlerinde bulunanlar herhangi sebeple sofraya gelemezlerse, paylarını istedikleri zaman kendilerine vermelidir. Tuğrul Bey her sabah yemeğinde sofrasını herkese açık bulundururdu. Hattâ, birden bire ava gitmek veya gezmeğe çıkmak istediği zaman, sofrası kırdı hazırlanır, Türk ümerası, askerler ve ahali oradaki bolluğa hayret ederlerdi. Türkistan Hanlarının idare usûlü, mutfaklarında daima tebea'ları için bol miktarda yemek pişirtmektir.

kend'e gittiği zaman, hükümdar bu eski âdete uymadığı için bir takım şikâyetler olduğunu söyleyen Nizâmü'l-Mülk'ün bu ifadesi, diğer tarihî kaynaklarla da uygunluk gösteriyor: Melikşah'ın Semerkand'den Horasan'a geri dönüşünden sonra, Batı Karahanlılar ordusunun esasını teşkil eden «Çigibler, Sultan kendilerine riayet edip ziyafet vermediğinden dolayı, epeyce mühim bir isyan çıkarmışlardı.³⁴⁴ Çeşitli Türk devletlerinde gördüğümüz bu umumî ziyafetler hakkında daha fazla tafsilâta lüzum görmüyoruz. Yalnız, muhtelif İslâm devletlerinde, Abbâsiler'de, Tolunlular'da, Fatımiler'de var olan bu âdetin, Sâsâniler'de de mevcut olduğunu belirtelim.³⁴⁵ XIV. yüzyıl başında, Kastamoni emiri Süleyman Paşa'nın hergün halka mahsus sofralar kurdurduğunu «İbn Battûta» söylüyor. Bu izahattan sonra, Osmanlılar devrindeki bu umumî ziyafetlerde, kısmen, Türk kabile hukukunun te'siriyle eski Türk devletlerinde mevcut olan ve onlardan gelen geleneğin en çok müessir olduğu, ve ayrıca, İslâm devletleri vasıtasıyla gelen Sâsânî an'anesinin de belki bir te'sir yaptığı kolaylıkla anlaşılıyor. İstanbul fethinden sonra Osmanlı padişahlarının bu cins umumî ziyafetleri ve eğlenceleri At Meydanı'nda yapmaları, sırf topoğrafik

344 İbnü'l-Esir, c. X, s. 59.

345 Emeviler ve Abbâsiler devrinde halk için tertiplenen umumî sofralar ve ziyafetler hakkında bakınız: Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi c. V, s. 116-117. Bu müellife göre, bu âdet bilhassa Sâsâniler'den alınmıştır. O tafsilâta ilâveten, Mısır'da Fatımiler devrindeki umumî ziyafetler hakkında bakınız: *Seyahatnâme-i Nâsır-ı Husrev*, Schefer tercümesi, s. 156. Fatımiler bu hususta belki Tolunlular'dan kalan bir an'aneyi takip ediyorlardı. Çünkü, Tolunlular devrinde Mısır'da halka umumî ziyafetler verildiğini, umumî eğlenceler tertip

sebeplerden dolayıdır; yoksa, yalnız buna dayanarak, bu eski Türk âdetini Bizans taklidi saymak, tarihen imkânsızdır.

IV — Fetihnâmeler

Osmanlı padişahlarının herhangi büyük zaferlerini fetihnâmelerle komşu devletlere tebliğ etmeleri âdetini Rambaud, hiç bir delile istinat etmeksizin, Roma İmparatorlarının *letter laureatae*'leriyle alâkadar görmüştü. Halbuki biz bu âdeti yalnız Osmanlı Devleti'nde değil, bütün İslâm ve Türk devletlerinde bulmaktayız. Mevzuu fazla uzatmamak için, yalnız Türk devletlerinden bahsedelim. Gazneliler'de herhangi bir zafer münasebetiyle bütün İmparatorluk içindeki yarı müstakil hükümdarlara fetihnâmeler gönderildiği gibi, Abbâsî halifelerine ve diğer civar devletlere de fetihnâmeler yazılırdı.³⁴⁶ Sonraları Büyük Selçuklular'da³⁴⁷ ve Selçuklular'a halef olan çeşitli devletlerde, Hârizmşahlar'da, Anadolu Selçukluları'nda, İlhanlılar'da ve onları takip eden diğer bütün Türk devletlerinde bu usûle uyulduğunu görüyoruz.³⁴⁸ Mısır-Suriye Mem-

edildiğini biliyoruz (Encyclopedie de l'Islam'daki •Tulunides- maddesine müracaat).

346 Gazneliler devrine ait başlıca kaynaklarda bu hususta yeter bilgi vardır.

347 Selçuklu reislerinin, daha müstakil bir devlet kurmadan evvel bile, Sultan Mes'ud Gaznevi'ye karşı bazı başarılarını civar memleketlere ve hükümdarlara fetihnâmelerle tebliğ ettiklerini •Beyhaki•den öğreniyoruz.

348 Bu devletlere ait tarihi kaynaklarda ve o devirlerden kalan inşa kitaplarında bu hususta bir çok çeşitli bilgi ve ayrıca metinler mevcuttur. W. Barthold'un yukarıda ingilizce tercümesini çeşitli münasebetlerle zikrettiğimiz Turkestan..., adlı eserinin rusça aslına ilâve olarak

lûk İmparatorluğunda da bu usûlün mevcut olduğunu, hattâ o devir inşa kitaplarında buna ait tafsilât bulunduğunu söyleyelim.³⁴⁹ Bütün bu İslâmî geleneklerin te'siri altında, Osmanlı devleti de daha İstanbul fethinden evvel bu âdete uyuyor ve büyük zaferleri, bilhassa Hristiyan âlemine karşı kazanılan başarıları İslâm hükümdarlarına fetihnamelerle tebliğ eyliyordu.³⁵⁰ Doğu ve Batı âlemlerinde mevcut olan bu âdeti her hangi bir ıktibas ve taklide atfetmekden ise, belirli zaruretlerin tabii bir neticesi gibi düşünmek daha doğrudur: Haber alma vasıtalarının iptidai bir halde bulunduğu Orta-Çağ'da düşmanlarına karşı zafer kazanan hükümdar, kötü şâyialara meydan vermemek, ve gerek içte, gerek dışta kendisine hücum için fırsat bekleyenlerin ümidini kırmak için, tantanalı fetihnamelerle zaferini her tarafa bildirmek mecburiyetinde idi. Ekseriya sefaret heyetleri vasıtasıyla ve ganimet olarak alınmış hediyeler ve esirlerle birlikte gönderilen bu fetihnameler, düşman devletlere karşı bir tehdit, dost hükümdarlar için de bir müjde mahiyetinde idi. İşte görülüyor ki bu meselede de Bizans te'siri aslâ bahis mevzuu olamaz.

neçredilen metinler arasında Selçuklular ve Hârizmliler devrine ait bazı fetihname nûmuneleri vardır (Saint Petersburg, 1898).

349 Subhu'l-A'sâ, c. VII, s. 366; c. VIII, s. 274 ve devamı.

350 Münşeât-ı Feridûn Bey'e ve o devre ait Mısır tarihlerine bakınız. Yalnız Osmanlılar'da değil XIV. ve XV. yüzyıllarda bütün müslüman devletlerinde, bu âdete rastlanıyor. Osmanlılar'ın teşekkülünden evvel ve sonra, İslâm dünyasının en doğu sâhalarında kalan devletlerde bile bu usûlün mevcudiyeti, Bizans te'siri iddiasını red için en kesin bir delildir.

V — Hil'at Vermek Âdeti

Osmanlı hükümdarlarının herhangi bir kimseyi taltif için hil'at vermeleri, Osmanlı sarayında pek eski bir âdettir. Bu âdetin eskiden beri Bizans sarayında da mevcut olduğu bilinmektedir.³⁵¹ Şu halde, şimdiye kadar zikir ve tetkik ettiğimiz bir çok diğer meselelerde olduğu gibi, bunda da, bir ıktibas ve taklit iddiası ileri sürülebilir. Halbuki, bu sathî karşılaştırmayı kâfi görmeyerek meseleyi biraz tetkik edecek olursak, varacağımız netice büsbütün başkadır: İslâm devletlerinde daha Emevîler'den başlayarak «tırâz» meselesinin, yâni hükümdarlara mahsus nakış ve yazılar ile işlenmiş mükellef libasların ve bunları dokumağa mahsus «Dârü't-Tırâz»ların mevcudiyeti malûmdur; bunları yaptırmak ve taltif edilecek kimselere bunları vermek yâni hil'at ihsan etmek, doğrudan doğruya hâkimiyet hukukundan sayılıyordu.³⁵² Sonraları Abbasîler'de,³⁵³ Tahirîler, Saffarîler ve Sâmanîler'de,³⁵⁴ Gazne-

351 Germaine Rouillard, *L'Administration civile de l'Egypte byzantine* Paris 1928, s. 228; N. Iorga, *L'Orient et l'Occident au Moyen-Âge* (Bull. Sec. Hist. Ac. Roumaine, c. XV, s. 50). Ch. Diehl, *Byzance*, Paris, 1919, s. 57.

352 Tırâz meselesi hakkında bilgi almak için A. Grohmann tarafından *Encyclopédie de l'Islam'a* yazılan Tırâz maddesine bakınız. Orada yeter derecede bibliyografik bilgi de verilmiştir.

353 *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*'nde bu hususta verilen malûmat çok eksiktir (Cilt, V. s. 255). Fazla tafsîlât için bakınız: A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 118, 432-34.

354 Çahâr Makâle, s. 76; Narşahî, *Description du Boukhara*, s. 86, 166, 197; Barthold'ün *Turkestan...*'ına zeyil olarak neşredilen metinlerde ve bu sülâlelere ait tarihi menbalarda tafsîlât vardır.

liler'de,³⁵⁵ Selçuklular'da,³⁵⁶ Fatımiler'de, Eyyubiler'de, Memlûkler'de,³⁵⁷ Hârizmşahlar'da,³⁵⁸ Anadolu Selçukluları'nda³⁵⁹ da bu âdetin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu müessesenin menşei hakkında kesin bir söz söylemek kabil değildir: Sâsâniler'de bu an'anenin büyük ehemmiyeti olduğunu bildiğimiz gibi,³⁶⁰ eski Mısır'da Firavunların da taltif için hil'at verdikleri bilinmektedir.³⁶¹ *Josef von Karabacek*, bunun Babil-Asuri menşe-

355 Çahâr Makale, s. 58; ayrıca Beyhakî'de buna ait bir çok bilgiye rastlanır (ondan naklen: Kazimirski, *Menoutcehri*, s. 44, 53, 62). Gaznelîler'in idare teşkilâtı hakkında yayımlayacağımız bir makalede bu hususta tafsilât mevcuttur.

356 Selçuklu tarihine ait kaynaklara ve Houtsma'nın *Recueil...*'ine bakınız. Selçuklular'ın idare teşkilâtına ait yayımlayacağımız bir makalede buna dair tafsilât vardır.

357 *Subhu'l-A'sâ*, c. VIII, s. 339. Mısır tarihine ait kaynaklarda buna dair bir çok tafsilât vardır ki, onların en iyi hulâsası Quatremere'in *Memlûkler Tarihi*'nde (c. 2, kısım 2, s. 72 ve devamı) ve G. Demombynes'in (*La Syrie à l'époque des Mamelouks, LXXXIX-XCV*)'indedir. Ayrıca Grohmann'ın makalesinde de bu hususta mühim tafsilâta rastlanır.

358 Nesevî'nin *Siret-i Sultan Celâleddîn*'ine bakınız.

359 Houtsma *Külliyatı*, c. IV'te buna ait malûmat vardır. XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları'nda Tırâz imâlâthanesi bulunduğu, -Alâ'addın Keykubad ibn Keyhusrev'in ismini taşıyan bir nümûnenin elyevm Lyon mensucat müzesinde bulunmasıyla da sabittir (Jean Ebersolt, *Orient et Occident*, Paris, 1929, s. 40-41).

360 *Al-Tha'alibi*, *Histoire des Rois des Perses*, publié et traduit par H. Zotenberg, Paris 1900, s. 649, 654; Cl. Huart, *la Perse antique et la civilisation iranienne*, Paris 1925, s. 180-181; A. Christensen, İran'da bu hil'at usûlünün pek eski olduğunu, sonradan İslâm Halifelerinin bu hususta Sâsânileri taklit ettiklerini, ve onlardan bu âdetin bütün İslâm dünyasına yayıldığını söylüyor (*l'Empire des Sassanides*, s. 100).

361 Grohmann'ın makalesine bakınız.

inden gelmesi ihtimalini ileri sürmüş ve İslamların bu hususta Sâsânileri ve Bizansı taklit ettiklerini iddia etmiştir.³⁶² Romalılar'daki *Clavus* ile İslâmlardaki tırâzın alâkası, Acemlerin V-VI. yüzyılda bu clavus'leri taklit ettikleri iddiası, clavus'lerin Etrüsk menşeyinden gelmesi gibi cihetler mevzuumuzun tamamıyla dışındadır.³⁶³ Yalnız, bu hil'at vermek usûlünün eski Çinlilerde mevcut olduğunu, ve Türkler arasında daha İslâmiyetten evvel bu Uzak-Doğu an'anesinin mevcudiyetini tahmin edebiliriz.³⁶⁴ Sonraları Moğollar'ın, İlhanlılar'ın, Altun-Ordu hükümdarlarının bu âdete riayet etmelerinde, herhalde bu Uzak-Doğu an'anesinin te'siri olmuştur denilebilir.³⁶⁵ Osmanlılar bu hususta kısmen is-

362 Aynı makaleye bakınız (Karabacek, *Papyrusprotokolle*, s. 27)den naklen.

363 Maamafih Grohmann da bu meselede Eski Doğu te'siri iddiasının kolayca reddedilemeyeceği fikrindedir.

364 Çin imparatorlarının taltif maksadıyla Türk prenslerine hil'atlar verdiğini, bu hil'atlerin — sonraları Memlûklerde gördüğümüz gibi — çeşitli rütbelere göre değişik renklerde olduğunu, ve bu hil'atın yalnız elbiseden ibaret olmayıp — yine Memlûklerde ve diğer bir takım İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi — ayrıca bazı teferruatı da meselâ hil'atın derecesine göre altın veya gümüş kemer ve saireyi ihtiva ettiğini biliyoruz (E. Chavannes'in makalesine bakınız: *Toung-Pao*, série II, c. V, s. 15, 36, 42, 46-49). İslâmlarda hil'at meselesinden oldukça sathi surette bahseden Cl. Huart (*Encyclopédie de l'Islam*) gibi Grohmann da tırâz hakkındaki kıymetli makalesinde, Çinlilerdeki bu âdetten tamamıyla habersiz kalmış, ve Eski Türk ve Moğol devletlerinde hil'at ve tıraz meselesinden gayet eksik surette söz etmiştir. Biz, büsbütün başka ve mahdut bir maksatla, yani hil'at meselesinde Bizans te'siri olup olmadığını göstermek için yazdığımız bu satırlarda, onların ihmal ettikleri bu noktaları işaret etmeyi faydalı gördük.

365 Moğollar'da hil'at meselesi hakkında Moğol dev

lâm te'siri — yani Memlûkler'in, Selçuklular'ın te'siri — altında kalmış olsalar bile, belki kısmen de İlhanlılar devrinde canlanan Uzak-Doğu an'anesinden müteessir olmuşlardır. Bu izahattan sonra Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek olan bu hil'at vermek âdetinde Osmanlılar üzerinde Bizans te'siri aramak imkânsızdır. Eğer bu hususta *Karabacek*'in iddiası vecihle Bizans'ın eski bir te'siri varsa, onu Osmanlılar'dan çok önceki zamanlarda, yani Emevîler'de ve Fatımîler'de aramak şüphesiz daha doğru ve daha mantıklı olur.

VI — Tahkîr Usûlleri

Osmanlı devrinde tahkîr ve tezlil için sakal kesmek, eşeğe bindirmek, erkeklere kadın elbisesi göndermek gibi bir takım usûllere başvurulduğu bilinmektedir.³⁶⁶ Bu usûllerin tahkîr ve tezlil vasıtası olarak Bi-

ri tarihlerine bakınız (meselâ: Cihanguşâ-yı Cüveynî, c. II, s. 25). Mogollara halef olan çeşitli devletlerde, meselâ Altun-Ordu'da (İbn Battûta, c. I, s. 381), İlhanlılar'da, Celayirler'de, Timurlular'da, ilh... bu âdet sürüp gitmiştir. Türk devletlerinde hil'at meselesi büsbütün müstakil bir mevzu teşkil ettiğinden, mevzuumuzdan uzaklaşmamak için yalnız bu âdetin mevcudiyetini kayıt ediyoruz.

366 Eski Osmanlı an'anelerini pek iyi bilen Aşık Paşa-zâde diyor ki: «Zaman-ı evvelde taraklı ve hürmetli sakallar olurdu. Kaçan bir kişiye padişah hışmaylese sakalın kesip eşeğe bindirirdi. Şimdiki zamanda sakalların kendi elleriyle keserler ve eşeğe binmek hod âdetleridir» (İstanbul basımı, s. 40-41). Maamafih, ceza olmak üzere sakal kesmek âdetinin XVI. asırda da mevcudiyetini Kanuni Süleyman devrinde tertip edilen Kanunnâme'den öğreniyoruz (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'na ilâve olarak neşredilen «Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 7). XVI. asırda

zanslılar'da da kullanıldığını biliyoruz.³⁶⁷ Meseleyi tetkik etmeksizin yalnız Osmanlı ve Bizans saraylarındaki bu usûllerin benzeyişini gözönünde tutacak olursak, bu hususta da Osmanlılar'ın Bizansı taklit ettiklerini iddia edebiliriz. Halbuki, bu tahkir ve tezlil usûllerinin Osmanlılar'dan evvelki İslâm devletlerinde de mevcut olduğunu tarihi kaynaklar bize gösteriyor: sakal kestirmek daha Abbasiler devrinde bir tahkir alâmeti olduğu gibi,³⁶⁸ Sâsânîler'de de eşeğe bindirmek bir tezlil vasıtası idi.³⁶⁹ Sonra, tahkir maksadiyle kadın elbisesi göndermek gerek Sâsânîler'de gerek Romalılar'da müşterek bir âdetti.³⁷⁰ Çeşitli İslâm ve Türk devletlerinde bu âdetlerin mevcudiyetine dair daha bir çok deliller zikredilebilir. Görülüyor ki bu meselede de Osmanlılar üzerinde Bizans te'siri bahis mevzuu olamıyor. Eski Doğu saraylarında müşterek bir âdet, menşei her ne olursa olsun, İslâm saraylarına geçmiş ve Osmanlılar devrinde de devam eylemiştir.

ceza olarak sakal kesildiğini ve bunun Türkmenler arasında büyük bir tahkir alâmeti olduğunu, -Âli-den naklen Peçevi tarihinde mevcut bir kayıt bize gösteriyor (c. I, s. 118). Tarihi kaynaklarda bunu doğrulayacak daha bir çok misaller bulunabilir.

367 Bizans tarihinde buna pek çok misaller vardır. Tahtından indirilen İmparatora hakaret için saç ve sakalının traş edilerek topal bir deveye bindirildiğini (Ch. Diehl, Byzance, s. 155), azledilen Patrikin saç ve sakalının traş olunarak eşeğe bindirildiğini (N. Iorga, Y-a-t-il eu un Moyen-Âge byzantin, B. S. A. R., c. XIII, s. 2), harpte cesaret göstermiyen zabıtların kadın elbisesi giydirilerek ve bir eşeğe bindirilerek halkın yuhaları arasında Forum'da dolaştırıldığını (F. Chalandon, Les Comnènes, Paris 1912, II, s. 610) biliyoruz.

368 Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. IV, s. 318.

369 Nerchakhy, Description du Boukhara, s. 189.

370 A Christensen, l'Empire des Sassanides, s. 101.

VII — «Alay» ve «Efendi» Kelimeleri

Bizans'ın Osmanlılara te'sirini göstermek için daima zikrolunan iki delil de «alay» ve «efendi» kelimeleridir. Bizans'ın Osmanlılar'la değil hattâ daha Selçuklular'la temasından çok önce Bizans'ta mevcut olan «*callagiyon*» kelimesi, iptida, seferde İmparatorun maiyetindeki askere verilen bir isim olarak biliniyordu. XIII. yüzyılda ise, ordunun bir birliğine bu ismin verildiği görülüyor.³⁷¹ Bu bakımdan *Ernst Stein*'in türkçedeki «alay» kelimesini bundan alınmış addetmesi pek doğrudur.³⁷²

«*Efendi*» kelimesine gelince, Bizans'tan Türklere geçtiği muhakkak olan ve şimdiye kadar epeyce tetkik edilen bu kelime hakkında burada izahata girişecek değiliz.³⁷³ Yalnız, bu kelimenin Anadolu türkçesine

371 Ernst Stein, *Untersuchungen zur spatbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte* (MOG, Band II, 1-2 s. 44).

372 Alay kelimesinin, Osmanlı te'siri altında XVII. yüzyılda Rus Çarlarının sarayında da kullanıldığını biliyoruz (Dimitrijev, *Les éléments de lexique turc dans la nomenclature des faucons du tzar Alexis*, *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de l'U. R. S. S.*, 1962, s. 14, Rusca).

373 Cl. Huart tarafından *Encyclopédie de l'Islam*'a yazılmış olan Efendi makalesine bakınız. Çok üstünkörü olan bu makalede, kelimenin XIII-XV. yüzyıllarda ne manâlarda kullanıldığına dair hemen hiç bir şey yoktur; verilen bilgi daha sonraki devirlere aittir. Jean Psichari'nin 1906'de Louis Havet'ye takdim edilen «*Mélanges de Philologie et de Linguistique*», s. 387-427-de çıkan Efendi makalesi dikkate şayandır. Jean Deny önce «*Grammaire de la langue turque*», § 1158-de bu kelime hakkında basit bilgi vermiş olduğu gibi, sonradan da «*Sommaire des Archives turques du Caire*», s. 61, 561-de bu hususta tafsîlât vermiştir. Ona

ne zaman geçtiği şimdiye kadar tesbit edilmediğinden, bu hususta kısaca bilgi vermek istiyoruz: Anadolu'da XIII-XIV. yüzyıllarda kullanıldığı o devir eserlerinden anlaşılan «efendi» kelimesini «İbn Battûta» yazdığı gibi, Eflâki Menakibi'nde de yine bu kelimeye rastgeliyoruz; bunlardaki kullanış tarzı, kelimenin rumca aslına tamamiyle uyuyor. Mevlânâ'nın kızı «Melike Hatun» daha ziyade «Efendi - Poulo = Efendimizin Kızı» lâkabıyla anılıyordu,³⁷⁴ Kastamoni Emîrinin kardeşine «Efendi» unvanı veriliyordu.³⁷⁵ II. Mehmed'in Galata ahalisine vermiş olduğu meşhur rumca fermanda dahi, Fatih'in kendisi için «Efendi» unvanını kullandığını görüyoruz.³⁷⁶ XV. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak «Efendi» kelimesinin münevver sınıfa mensup okumuş adamlara verildiğini söyleyebiliriz.³⁷⁷

16 — Maddi Medeniyette ve İktisadî Hayatta Bizans Te'siri

Bizans'ın Osmanlı devlet müesseseleri üzerindeki te'sirleri iddiasını ayrı ayrı tetkik ettikten sonra, onun sadece bir tamamlayıcısı olmak üzere, yine Bizans'tan

göre Grand Seigneur lâkabı rumca «Megas Aphentis»-in tercümesinden ibarettir, ve Löwenklau zamanında henüz kullanılıyordu (Pandectes historiae turcicae, Francfurti, 1596, s. 104'den naklen).

374 Cl. Huart, Les Saints des Derviches tourneurs, Paris 1922, c. II, s. 429.

375 İbn Battûta, Şerif Paşa tercümesi, c. I, s. 353.

376 Hammer, Histoire..., II, s. 523; N. Iorga, B.S.H.A.R., c. II, nu 1, s. 12-13.

377 Psichari bu kelimenin Th. Spandouin Cantacasin'ın «Petit traicté de l'or. des Turcqz»-ünde mevcudiyetini yazıyor.

Türklere geçtiği iddia olunan çeşitli mahiyette bâzı te'sirleri, veya birden bire hatıra gelebilecek bâzı göze çarpan benzeyişleri kaydedebiliriz. Burada bu muhtelif iddiaları ve benzeyişleri, yukarıda hukukî müesseseler hakkında yaptığımız gibi ayrı ayrı tetkik etmek, mevzuumuzun biraz dışındadır. Ancak, umumiyetle Türk-Bizans medenî münasebetleri hakkında mevcut başlıca fikirleri tenkidî bir surette hulâsa etmek, asıl mevzuumuzun daha iyi aydınlanması için de faydalı olabilir.

Yazımızın ilk kısmında kısaca zikrettiğimiz gibi, maddî medeniyet itibariyle Türkler'in Bizanslılar'dan çok müteessir oldukları daima iddia edilmiştir: inşaata, bir takım san'atlara, gemiciliğe, madencilığe ait bir çok tâbirlerin türkçeye rumcadan geçtiği söyleniyor. Türkçe gemicilik tabirlerinde rumcadan başka italyancanın te'siri olduğunu söyleyebiliriz. XIII-XIV. yüzyıllarda Bizans denizciliği müthiş bir gerilemeye uğramış ve büyük italyan ticaret şehirleri Doğu denizciliğini ele almış olduklarından, Türkler'in onlardan da müteessir olmaları pek tabiidir. Madencilik gibi mahalli san'atlarda da Türkler'in eski Bizans an'anelerini devam ettirdikleri tahmin olunabilir.³⁷⁸ Kıyafetler-

378 Rumeli'de, daha Sırp devleti zamanında madencilikle uğraşan Sakson kolonileri vardı ki, bunlar, Osmanlı hakimiyeti altında da uzun müddet bu işlerle meşgul olmuşlardır. Osmanlı devrinde bunlara mahsus yapılan kanunnâmelerden biri, Fehim Spaho tarafından Sırp-Hırvatça tercümesiyle birlikte Bosna Müzesi Mecmuası (Glasnik Bos., 1913, XX-XXV, 133-194)'nda neşredilmiştir. Almanca ıstılahlarla dolu olan bu kanunnâme'nin, onlara ait daha eski bir kanunun türkçe tercümesinden ibaret olduğunu C. Jireček söylüyor (La Civilisation serbe au Moyen-Âge, trad. fran. de L. Eisenmann, Paris, 1920, s. 29). Mahalli an'anele-

de ve kostümlerde Bizans te'sirinin çok göze çarpıcı olduğunu gösteren maddî deliller vardır. Hulâsa, maddî medeniyet itibariyle Bizans'ın Türkler üzerinde müessir olduğu tarihi bir hakikattir. Ancak, bütün bu te'sirlerin mahiyetini, derecesini, ve bilhassa zamanını — yâni Osmanlılar zamanına mı, yoksa Selçuklular zamanına mı ait olduğunu — tayin için uzun tetkiklere ve müstakil monografilere ihtiyaç vardır. Daha Osmanlılar'dan evvel, eski Anadolu şehirlerinde yüzyıllarca beraber yaşayan Türklerle Rumlar arasında bir çok âdetlerin mübadele edildiği pek tabiidir. Rum âlimi *Ph. Kukules* umumiyetle Türklere isnat edilen çeşitli âdetlerin ve meselâ tesettür meselesinin Türklere Bizans'tan geçtiğini iddia etmektedir ki,³⁷⁹ ondan evvel de ileri sürülmüş olan bu görüşte her halde bir hakikat hissesi olduğunu söyleyebiliriz.³⁸⁰ Selçuklular ve Osmanlılar devrinde şehirli Türklerin muaşeret âdabı, yaşayış tarzları daha iyi araştırılacak olursa, belki bir takım

re çok riayet eden Osmanlı idare sisteminin bu hususiyeti düşünülürse, yukarıki görüşümüz daha iyi anlaşılır. Bu hususta tafsilat «Orta-Zaman'da İktisadi ve Mali Türkiye» adlı eserimizdedir.

379 *Byzantinische Zeitschrift*. Dreissigster Band. Festgabe A. Heisenberg, 1929 - 30, s. 180-185.

380 Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'nın 14-17. numaralarında çıkan *Aile Ahlakı* adlı makaleler silsilesinde, umumiyetle İslâmiyete tesettür usûlünün girmesinde Bizans ve İran te'siri olduğunu söylemektedir. Türklerin bu tesettür âdetini doğrudan doğruya Bizans'tan değil, İslâm an'anelerinden aldıkları tahmin olunabilir. Maamafih, Anadolu şehirlerinde, Bizans'ın doğrudan doğruya te'siri ihtimali de mevcuttur. Her halde bu mesele de ayrıca tetkike muhtaçtır, ve *Kukules*'in üstünkörü makalesi meseleyi lüzumu kadar aydınlatmış değildir.

Bizans te'sirlerinin daha meydana çıkacağı tahmin olunabilir.

Bizans geleneklerinin bilhassa şehir teşkilâtında ve iktisadî mekanizmada devam ettiğini tahmin ettirecek bâzı benzerlik noktaları ilk nazarda göze çarpmaktadır: Meselâ, Bizans ve Trabzon, Selânik gibi büyük merkezlerde, mahallelerin ayrı kapılarla birbirinden ayrılmış olması, geceleri bu kapıların kapanması, gece bekçilerinin mevcudiyeti, sonraları Osmanlı devrinde de aynen göze çarpar.³⁸¹ Bizans esnaf teşkilâtıyla Osmanlı devri esnaf teşkilâtı arasında bâzı benzerlik noktaları pek göze çarpıcı olduğu gibi, Bizans devrinde çeşitli esnafa mahsus ayrı ayrı çarşılar olması âdeti Osmanlılar devrinde de devam etmiştir.³⁸² Bizans İmparatorlarının yabancı tüccarları memleketlerine çekmek için verdikleri imtiyazlar, yâni kapitülasyonlar, yalnız Osmanlılar'da değil, Selçuklular'da hattâ Akdeniz kıyılarına hâkim çeşitli İslâm devletlerinde de mevcuttu. İç ve dış ticaretin gelişmesi için Bizans'ın takip ettiği bâzı usûller, Selçuklular ve Osmanlılar devrinde de devam etmişti: ticaret yollarının emniyeti maksadiyle, mühim merhalelerde, ticaret kervanlarını içine alabilecek kervansaraylar inşası âdetinin Bizans'ta mevcudiyetini O. Tafrali söylediği gibi,³⁸³ mü-

381 Henri Grégoire, *Les Veilleurs de nuit à Trébizonde*, *Byzantinische Zeitschrift*, XVIII, s. 490 ve devamı.

382 Tafsîlât için bakınız: Orta-Zamanda İktisadî ve Mali Türkiye.

383 O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris: 1913, s. 123; bu müellif, Texier ve Pullan'ın «L'Architecture byzantine» adlı eserine dayanarak, II. Murad'a isnat olunan bir kervansarayın Bizans eseri olduğunu iddia ediyor. Bu mesele hakkında tafsîlât yukarıda zikredilen eserimizdedir.

him geçit noktalarının korunması ve kervanların orarlarda taarruza uğramaması için hükümet tarafından derbentçiler konulması âdetinin Bizans'ta da bulunduğunu *Iorga* iddia etmektedir.³⁸⁴ *G. I. Bratianu*'ya göre, Bizans İmparatorluğunun hükümet merkezi ve ordu iâşesi hususunda takip ettiği usûl ile Osmanlılar tarafından takip edilen usûl arasında büyük bir benzerlik mevcuttur; Bizans'ın azametli zamanlarında İstanbul'un iâşesi için takip edilen siyaset, Osmanlı İmparatorluğu zamanında da aynen tatbik olunmuştur.³⁸⁵

Ancak, bütün bu benzeyiş noktalarını tesbit ve bunlarda Bizans te'siri ihtimalini kabul etmekle beraber, bu meselelerde doğrudan doğruya Bizans te'siri olduğuna derhal hükmetmemeliyiz. Buna kesin surette hükmedebilmek ve bu te'sirin derecesini ve zamanını tayin edebilmek için, Orta-Çağ İslâm şehir teşkilâtını, Bizans ve İran ile de mukayese suretiyle esaslı bir tarzda tetkik etmek, ve bu tetkiki Selçuklular devri Anadolu şehirleriyle Osmanlılar zamanındaki Rumeli şehirlerine de teşmil etmek lâzımdır. İslâm - Türk devrindeki iktisadi teşkilâtta ve esnaf cemiyetlerinde Bizans te'siri olup olmadığını anlamak için de büyük ve esaslı mesaiye ihtiyaç vardır. Bütün bu meseleler he-

384 N. Iorga, *Histoire des Etats balcaniques*, s. 29. Maamafih bu usulün yalnız Osmanlılar'da değil. Anadolu Selçuklularında, İlhanlılar'da ve daha diğer Türk devletlerinde de mevcut olduğunu ilâve edelim. Buna yalnız Osmanlılar'da veya Anadolu Selçuklularında tesadûf edilseydi, o vakit bir Bizans te'sirinden bahsetmek mümkün olurdu. Bu mesele hakkında «Orta-Zaman'da İktisadi ve Mali Türkiye» adlı eserimizde uzun tafsilat vardır.

385 G. I. Bratianu, *La Question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane*, Byzantion, c. V, s. 94, 103-106.

nüz derin bir karanlık içinde bulunurken, mukayeseler yapmak ve müsbet neticelere varmak imkânı tasavvur edilemez. Tetkiki nisbeten daha kolay olan ve şimdiye kadar üzerinde oldukça çalışılmış bulunan mimari tarihi meselelerinde bile Bizans'ın İslâm ve Türk mimarilerine te'sir derecesi hakkında ne kadar değişik fikirler ileri sürüldüğü malûmdur. Bu hakikat meydana iken, şimdiye kadar hiç düşünülmemiş, tetkiki çok büyük çalışmalara muhtaç meseleler hakkında hükümler vermenin ilmen imkânsız olduğu kolayca teslim olunur.

V

Osmanlı İmparatorluğunun, bilhassa İstanbul fethinden sonra, Bizans'tan aldığı iddia olunan hukukî müesseseleri, ve onlarla alâkadar bâzı âdetleri, makalemizin başında izah ettiğimiz tarihî usûle göre, birer birer tetkik ettik. Bu uzun tetkikten çıkan neticeleri, artık vuzuh ve emniyetle hulâsa ve tesbit etmek kabil-dir:

1— Osmanlı devletinin, İstanbul fethinden sonra, devlet müesseselerini yeni baştan tertip ve tensik ettiği iddiası, tarihi şe'niyete uygun değildir. Fatih kanunnâmeleri, daha İstanbul fethinden önce yerleşmiş olan esasları tesbit eden birer vesikadır; onların ihtiva ettiği hükümlerin evvelâ ne zaman konulduğunu bu kanunnâmelerden anlamak mümkün olamaz; çünkü, daha sonraki Osmanlı kanunnâmeleri gibi, Fatih kanunnâmeleri de, hükümdar tarafından bir kül halinde çıkarılmış bulunan hükümleri ihtiva eden resmî bir vesika değildir. Çeşitli zamanlarda konulan ve değişiklikler yapılan ve Divanda yazılı bulunan hükümlerin —onları tatbikle mükellef devlet memurları için bir kolaylık olmak üzere— tevkîi veya nişancı vazifesini ifa eden bir zat tarafından toplanarak sıraya konulmasından vücade gelmiş hususî mahiyette birer nizamât mecmuasıdır. Bundan dolayı, bunlara «Fatih kanunnâmeleri» demekten ziyade «Fatih devrinde toplanmış kanun mecmuaları» demek daha doğrudur. Hiç şüphe yok ki bu kanun mec-

mualarının tertip edildiği sırada, onlarda mevcut hükümler yürürlükte bulunuyordu; fakat o nizam ve kanunlar acaba ne zamandanberi yürürlükte idi? Muhtelif zamanlarda ne gibi değişikliklere uğramıştı? İstanbul fethinden sonra Fatih onların üzerinde bâzı değişiklikler yapmış mıydı? Bunlara henüz kat'î ve açık bir cevap verilemez. Yalnız şurası muhakkaktır ki, *Fatih devrinde, ne saray hayatında, ne devletin umumî müesseselerinde hiçbir esaslı değişme olmamış, ve içtimai hayatın diğer şubeleri gibi, Osmanlı devletinin hukukî tekâmülü de tabii mecrasını takip edip gitmiştir.* Osmanlı müesseseleri tarihi için esasî bir ehemmiyeti haiz olan bu netice tesbit edildikten sonra, bizantinistlerin mantikî istidlâllerine başlıca esas teşkil eden istinat noktası temelinden yıkılmış oluyor.

2— Osmanlı devletinin idarî teşkilâtı, malî usûlleri, saray âdetleri hakkında ayrı ayrı yaptığımız tetkikler, bu müesseseler üzerinde Bizans te'siri iddiasını tamamiyle cerhetmiştir. Pek mahdud bâzı şeylerde, meselâ Osmanlı denizciliğinin inkişafında, «alay» ve «efendi» kelimeleri gibi bir iki noktada Bizans te'siri görünüyor; fakat bu te'sirler de İstanbul fethinden çok önce, hattâ Anadolu Selçukluları zamanında vukua gelmiş ve Osmanlılara belki de onlardan intikal etmiştir. Osmanlı devrinde belki bâzı mahallî vergilerin Bizans'tan kaldığı kabul olunabilir; fakat bu tahminin tarihî bir hakikat gibi kabulü için henüz araştırmalara ihtiyaç vardır. Bizans'tan alındığı şimdiye kadar en kat'î surette iddia olunan bir çok memuriyetlerin, saray âdetlerinin, vergi ve timar sistemlerinin ise Osmanlılar'dan evvelki Türk-İslâm devletlerinden intikal etmiş olduğu, yukarıdaki sayfalarda verilen izahat sayesinde artık kesin olarak anlaşılmıştır. Bizans ve Osmanlı müesseseleri arasında, sırf dış benzerliklere bakılarak ve

evvelce edinilmiş fikirlere dayanılarak mantıkî istidlâl yoluyla kurulan bağlar, doğrudan doğruya tarihi realiteyi istihdaf eden *g  n  tique* ve *comparatif* usûl karşısında yıkılmış, ve Bizans müesseseleriyle hiç bir al  kaları olmadığı kesin olarak anlaşılan muhtelif Osmanlı müesseselerinin menş 'leri ve tek  m  lleri de oldukça vuzuh ile teayy n etmiş bulunuyor: *Osmanlı devleti, Anadolu Selçukluları saltanatının idari an'anelerine v aris olmuş ve kısmen İlhanlılar'ın ve Memlûkler'in te'siri altında kalmış bir Türk-İslâm saltanatıdır.*

3— Osmanlı devletinin Orta- a 'daki bu umumi seciyeleri bir defa tayin olunduktan sonra onu bütün müesseseleriyle, siyasi an'aneleriyle «Bizans'ın İslâm laşmış bir devamı» sayan görüş tarzının yanlışlığı da meydana çıkmış oluyor. Balkanlarda Tuna hududunu geçtikten ve şarkta Suriye ile Mısırı zaptettikten sonra, Kafkas dağlarından Basra körfezi'ne ve Bağdad'tan Peşte'ye kadar büyük bir imparatorluk halinde inkişaf eden, XVI. asrın en muazzam siyasi ve askeri kuvveti mahiyetini alan,³⁸⁶ umumi Avrupa siyaseti üzerinde şiddetle müessir olan,³⁸⁷ Hint Denizlerinde Porte

386 H. Hauser et A. Renaudet, *Les d buts de l' ge moderne*, s. 392-395. Maamafih bu müelliflerin Osmanlı İmparatorluğunun dahili m  vazenesi ve kuvvet kaynakları hakkındaki fikirleri, selefleri gibi, çok yanlışır: Osmanlı devletinin başlıca kuvvetini Yeniçeriler değil bilhassa Timarlı Sipahisi teşkil ediyordu.

387 Bu yüzyılda Avrupa'da artık Haçlı zihniyetinin ortadan kalktığını, Hristiyan devletlerin sırf kendi siyasi menfaatlerini g z terek İslâm devletleriyle ve Osmanlılarla andlaşmalar imzalamaktan çekinmediklerini, ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa devletleri manzumesine girerek umumi siyaset üzerinde faal bir rol oynadığını görüyoruz (H. Hauser, *La Modernit  du XVI e sicle*, Paris 1930, s. 81-82).

kiz nüfuzunu kırmağa çalışan³⁸⁸ Osmanlı devleti, Orta-Çağ'da değil fakat Yeni-Çağ'da oynadığı cihanşümül tarihi rol itibariyle, bâzı cihetlerden Bizans ile mukayese edilebilir: Bizans nüfuzunun sarsılmasından sonra Balkan milletleri arasında başlayan ve Türklerin Rumeliye geçmesiyle hâd bir şekil alan anarşi, Osmanlı İmparatorluğu sayesinde ortadan kalktı; ve bu İmparatorluk kadrosu içinde Balkan hristiyanları — Bizans'ın kudretli zamanlarında olduğu gibi — sulh ve sükûna, nisbî bir refaha kavuştular;³⁸⁹ Doğu Kilisesi Lâtin tahakkümünden kurtuldu. Bizans İmparatorluğu, Ortodoks mezhebi ve Rum lisanı gibi iki büyük temsil vasıtasına malikti; *Osmanlı imparatorluğu da İslâm dininin sünnilik şeklini ve Türk lisanını iki büyük temsil makinası gibi kullandı.* İstanbul sarayının ve İmparatorluk nüfuzunun cazibesi altında bu makinelerin çarklarına kapılan muhtelif unsurlardan, koyu müslüman ve sağlam Osmanlı tipleri çıktığını görüyoruz.³⁹⁰

388 Longworth Dames, *The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the sixteen Century* (J. R. A. S. 1921).

389 H. Hauser et A. Renaudet'nin yukarıda zikredilen eserine bakınız (s. 393). Bu müellifler, Osmanlı idaresinin, Hristiyan tebaayı müslüman yapmağa çalışmadığını söylemekte çok haklıdır. Iorga da bu görüşü müdafaa etmekte, ve Osmanlı idaresinin Hristiyan tebaaya karşı hiç bir taassup fikriyle dolu olmadığını, aksine, büyüklerin zulümlerine karşı reayanın Padişaha şikâyet ettiklerini ve bu şikâyetlerin daima reaya lehine netice verdiğini ve zâlimlere büyük cezalar verildiğini kaydetmektedir (*Histoire des Etats Balcaniques*, Paris 1925, s. 30-31). Osmanlı devletinin hristiyan tebaasına karşı nasıl bir siyaset takip ettiği ve muhtelif hristiyan unsurların Osmanlı hakimiyeti devrindeki vaziyetleri ayrıca tetkik edilmeğe muhtaçtır. Bu mesele hakkında hazırladığımız bir tetkiknâme-yi yakında neşretmek ümidindeyiz.

390 XVI-XVII. yüzyıllarda, bilhassa Rumeli serhatle-

Balkanların dünkü hattâ bugünkü etnolojik simasında, içtimai müesseselerinde, medeniyet eserlerinde Osmanlı İmparatorluğunun sağlam ve azametli izlerini, yüzyıllarca mahkûmiyet hatırasının şiddetlendirdiği milli kin ve taassuplarına kapılarak o izleri imhaya çalışan Balkan milletlerinin gayretine rağmen, halâ bulmak mümkündür: bir Bulgar âlimi, Balkanlarda bugün bile gözalcı medeniyet eserlerinin Osmanlı devrinden kaldığını itiraf ediyor;³⁹¹ Balkanlarda halâ yaşayan Türk kütlelerinden başka, İslâmiyet dairesine girmiş Arnavutlar, Boşnaklar da doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğunun canlı eserleridir. Türk dilinin ve Türk kültürünün derin ve göze çarpıcı izlerini Balkan milletlerinin lisanlarında, halk edebiyatlarında, âdetlerinde bulmak için, lisaniyatçı veya etnograf olmaya hiç gerek yoktur. Yalnız Bulgarlar'da ve Sırlar'da değil, istiklâllerini onlardan önce kazanan Yunanlılar'da ve Rumenler'de bile Türk kültürünün te'siri hâlâ görülür. Gözümüzü İmparatorluğun diğer sahalarına çevirecek olursak, Kuzey Afrika'da, Irak'ta, Suriye'de, Kırım'da, hulâsa bütün eski Osmanlı memleketlerinde imparatorluk devrinin izlerini, kalıntılarını görebiliriz.³⁹² Osman-

rinde bu tiplere tesadûf etmekteyiz. O devirlere ait tarihî kaynaklarda ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu tiplerin canlı tasvirleri mevcuttur.

391 Meşhur Sırp âlimi Tsivitch, Makedonya'nın Bulgar değil Sırp olduğunu isbat için yazdığı bir müdafaa-namede, Makedonya'da Bulgar medeniyet-i maddiyesine ait hiç bir eser olmadığını kaydetmişti. Buna karşı bir Bulgar âlimi diyor ki: «Eğer maziden kalan âbidelerin mikdarından siyasi neticeler çıkarılmak isteniyorsa, Makedonya'daki Türk âbidelerinin diğerlerine üstün olduğu muhakkaktır» (J. Ivanoff, *La Question Macédonienne*, Paris 1920 s. 224).

392 Bu memleketlerde muhtelif medeniyet unsurla-

lı harsının tarihi tetkik edilecek olursa, Bağdad'dan Peşte'ye ve Cezayir'den Kefe'ye kadar İmparatorluğun muhtelif merkezlerinde, muhtelif milliyetlere mensup insanların aynı müşterek hars dairesinde yaşadığı, Türk lisan ve edebiyatına hizmet ettiği görülür. İslâmiyeti kabul etmiş Boşnaklar'ın, Arnavutlar'ın, Rumların, hattâ Macarlar'ın, kendi dillerini yazmak için Arap elifbesi almak tecrübesinde bulunmaları da, yine Osmanlı İmparatorluğunun medenî te'sirlerindedir.³⁹³ Anadolu'daki Rumlar ve Ermeniler de — daha Selçuklular zamanından başlayarak — Türk harsının çok kuvvetli te'siri altında kalmışlardı.³⁹⁴

Bütün bu izahatlar gösteriyor ki, Osmanlı İmparatorluğu, bâzılarının iddiası gibi «ilk mağlubiyette çadırlarını toplayıp geldiği bozkırlara dönen ve hakimiyetinden hiç bir iz bırakmıyan barbar göçebelerin kurduğu geçici bir devlet» değildi. Mükemmel teşkilâta malik, sağlam esaslara dayanan hakiki bir imparatorluktu. Ancak, Osmanlı devletinin, Yeni-Çağ'ın mutlakiyetçi devletlerine örnek olacak derecede muntazam idare teşkilâtına malik olması ve Orta-Çağ Garp feodal sistemine dayalı devletlerden farklı ve Yeni-Çağ'ın

rında bu Osmanlı-Türk te'sirini görmek kabildir: mimari-de, lisan ve edebiyatta, âdetlerde, hülâsa medenî hayatın bütün şubelerinde bu te'sirleri ayrı ayrı araştırmak lüzumu vardır. Mevzuumuzun dışına çıkmamak için burada bu meseleler hakkında en umumi malûmat bile veremiyoruz.

393 Encyclopédie de l'Islam'da Osmanlı-Türk Edebiyatı hakkındaki makalemizde bunlardan umumi surette bahsedilmiştir.

394 Bu hususta bir fikir edinmek için «Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'siri» adlı makalemize bakınız (Edebiyat Fakültesi Mecmuası; c. II, sayı 1, s. 1-30).

devlet telâkkisine yakın bir devlet mahiyetini alması, neden ileri geliyor?.. Bugünkü Avrupa tarihçilerinin iddialarına göre, bunu her şeyden evvel Bizans te'sirine atfetmek lâzımdır. Halbuki, bu araştırmamız kesin surette ispat etmiştir ki, Osmanlı Devletinin hakimiyet telâkkisi ve idare sistemi üzerinde Bizans'ın hemen hiç bir te'siri olmamıştır. Bundan başka, Avrupa tarihçilerinin şimdiye kadar nedense hiç düşünmedikleri diğer mühim bir nokta vardır ki, o da bu görüşümüzü tamamiyle doğrular: Osmanlılar XIV. yüzyılda Bizans'la temas ettikleri zaman, yahut XV. yüzyılda İstanbul'u alarak Bizansa vâris oldukları esnada, Bizans İmparatorluğu artık eski Doğu-Roma değildi; hudutları daralmış, teşkilâtı bozulmuş, eski muhteşem imparatorluk hatıralarını bir gölge halinde bile aksettiremeyen zayıf ve feodal bir Orta-Çağ devleti idi.³⁹⁵ Bununla, II. Meh

395 Bizans İmparatorluğu daha Komnen'ler zamanında eski romen mahiyetini kaybederek, «askeri bir aristokrasi tarafından idare edilen feodal bir devlet» şeklini almıştı. İstanbul'un Lâtinler tarafından alınmasından sonra ise Rum İmparatorluğu birbirinden ayrı üç parçaya ayrıldı, Bizans parası, yüzyıllardan beri muhafaza ettiği istikrarını kaybetti; ve merkezîyetçi bir devlet mefhumu yerine, son Paleologue'ların, âdeta feodal diyebileceğimiz rejimi kaim oldu. Bizans'ın Lâtinlerden kurtarılaraq tekrar Rumlar eline geçmesi, hakikatte büyük bir şey ifade etmez: çünkü o sırada bütün ticari ve sınai faaliyet Akdeniz'in tacir cumhuriyetlerine mensup ecnebi kolonilere geçmiş, İmparatorluk eski malî vasıtalarını kaybetmişti. XIV. yüzyılda Balkan milletlerinin İmparatorluk dairesinden çıkarak mustakil devletler kurmağa çalışmaları, Batı-Anadolu'daki Türk Beylikleri'nin ve bilhassa Osmanlılar'ın ilerliyen istilâsı karşısında Bizans topraklarının devamlı daralması, ve en sonra Osmanlılar'ın Rumeliyi de istilâsı, XV. yüzyılda Bizans'a mukadder olan akıbeti hazırladı (G. I. Bratianu, *Les Divisions chronologiques de l'histoire byzantine*,

med'in merkeziyetçi imparatorluğu her hangi bakımdan olursa olsun kıyaslanamaz. Bunlar arasında, sathî benzeyişlerden çok fazla, derin ve hakikî tezatlar vardır. İşte bu noktadan da, Osmanlı Devletini Bizans'ın islâmlaşmış bir devamı gibi telâkkiye imkân olmadığı görülüyor. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, hukukî müesseselerinin esasını Orta-Çağ Türk-İslâm saltanatlarından alan Osmanlı Devletinin, XIV-XVI. yüzyıllardaki hukukî tekâmülü hakkında burada izahlara girişmek mevzuumuzun dışındadır; yalnız, bir defa daha tekrar edelim ki, *bu tekâmül üzerinde, Osmanlılar'ın İstanbul fethinden önce ve sonra Bizans ile temaslarının hiç bir esaslı te'siri olmamıştır.*

VI

Rambaud ve takipçilerinin, araştırmamızın ilk kısmında izah edilen faraziyeleri bu suretle yıkıldıktan sonra, yazımızın ikinci ve üçüncü kısımlarında temas ettiğimiz ana bir nokta üzerine dönebiliriz: Osmanlı devletinin, hukukî müesseselerinin esasını Bizans'tan değil fakat Orta-Çağ Türk-İslâm saltanatlarından aldığı neticesine varmıştık. Acaba bu Orta-Çağ Türk-İslâm saltanatları üzerinde Bizans'ın te'siri olmamış mıdır? ve o te'sir sonradan Osmanlılara da vasıtalı bir şekilde geçmemiş midir? Meseleyi daha açık ve muşahhas olarak ortaya koyalım: Orta-Çağ İslâm devletleri teşkilâtı üzerinde çok büyük nüfuzu olan Abbasi devletinin hukukî müesseselerinde acaba Bizans te'siri mevcut değil midir? Büyük Selçuklular, doğrudan doğruya değilse de vasıtalı olarak o te'sir altında kalmamışlar mıdır? Bizans ile sıkı temaslarda bulunan ve hattâ bir bakımdan ona halef olan Danişmendliler'de, Anadolu Selçukluları'nda doğrudan doğruya Bizans te'sirine rastlanmıyor mu? Bu te'sirler Anadolu Selçukluları'ndan Osmanlılara da geçmiş olamaz mı? İşte bir yığın sualler ki, Osmanlı müesseseleri üzerinde Bizans te'sirlerinden bahsedenler, bunları düşünmeğe bile lüzum görmemişlerdir. Halbuki, bir takım noktalarda, yalnız bunlarla da iktifa etmiyerek meseleyi daha derinleştirmek ve bâzı yeni sualler daha ortaya atmak zarureti vardır: Malûm olduğu üzere, Orta-Çağ İslâm salta-

natları Sâsânî müesseselerinin büyük nüfuzu altında kalmışlardı; Sâsânî - Bizans münasebetlerini ve bu iki büyük medeniyetin karşılıklı te'sirlerini dikkat nazarına alırsak, Sâsânîler'den İslâm devletlerine geçen bâzı müesseseleri ve âdetleri Bizans'ta da bulmak kabil değil midir? Keza, İslâmiyetten evvelki Türk devletlerinde bâzı Sâsânî te'sirleri, yahut. Sâsânîler — veya daha evvelki İran devletleri — vasıtasıyla intikal etmiş Yunan-Roma te'sirleri bahis konusu olamaz mı?... Bu istifham noktalarını daha pek çok uzatmak kabildir; ve yalnız Türk hukuku tarihi itibarıyla değil, umumî medeniyet tarihi bakımından da çok mühim olan bu suallerden bir çoğu şimdiye kadar ya büsbütün ihmal edilmiş, yahut pek üstünkörü surette tetkik olunmuştur. Biz burada — daha evvelki devirlere gitmiyerek — Bizans'ın Sâsânî İmparatorluğu ve İslâm devletleri üzerinde ve karşılıklı olarak Sâsânî ve İslâm medeniyetlerinin Bizans üzerinde yaptıkları te'sirlerden — en umumî hatlarıyla — bahsederek bu suretle, Bizans'ın Osmanlı müesseseleri üzerinde vasıtalı olarak te'siri meselesine, yâni daha açık bir ifade ile, Bizans'ın Osmanlılar'dan evvelki İslâm devletleri müesseseleri üzerindeki te'siri hususuna temas etmek istiyoruz. Asıl mevzumuzun bir lâhikası hükmünde olan bu sayfeler, bu mühim ve karışık meseleyi halletmek maksat ve iddiasıyla, yazılmıyor; maksadımız, sadece, gerek Bizans, gerek İslâm tetkikleriyle uğraşanların dikkatlerini bu mühim mesele üzerine çekmektir.

İlk-Çağ'da Yakın Doğu tarihinin en mühim hadiselerinden biri, İran ile Yunan-Roma medeniyetlerinin birbirleriyle mücadeleleridir; bu mücadelelerin Sâsânîler devrinde yeniden kuvvetlendiğini görüyoruz. Bu iki büyük medeniyetin bin yıldan fazla süren temasları esnasında birbirinden ıktıbaslarda bulunacakları pek

tabiiydi: Keyâniyan (Achéménides) devrinin bir takım an'ane ve müesseseleri, İskender istilâsından sonra kurulan muhtelif Asya monarşileri vasıtasıyla, Roma İmparatorluğu'na intikal etmişti. Roma, Küçük Asya ve Elcezire fütuhâtından sonra, daha çok İran te'siri altında kaldı; Milâdın birinci yüzyılından başlayan bu devamlı te'sir, Sâsânî İmparatorluğunun kurulmasından sonra (M.S. 228) büsbütün kuvvetlendi: millî an'anelerinin kuvvet ve kıymetini idrak ederek hakimiyetlerini o sağlam esaslar üzerine kuran bu sülâle zamanında, İran İmparatorluğu, o aralık iç karışıklıklar arasında bocalıyan, iktisadî ve manevî bakımlardan bitkin bir halde bulunan Roma'ya karşı üstünlüğünü pekâlâ hissediyordu. Kendi zâfı ve gerilemesi karşısında Sasânî devletinin yükseldiğini gören Roma, artık İran'ı bir örnek gibi telâkkiye başlamıştı. *Dioclétien*'in sarayı, mabut mertebesine çıkarılan hükümdarın önünde secde etmek âdeti gibi âdetleriyle, karışık teşrifat kaidelerine bağlı memurları ve hadımlarıyla, bizzat o devir adamlarının da iddia ettikleri gibi, Sâsânî sarayının bir taklidi idi. İmparator *Galère*, İran mutlakiyetçiliğinin Roma İmparatorluğuna sokulmasından açıkça bahsediyordu; halkın iradesine dayalı olan eski *kayserlik*, adeta bir nevi *hılâfet* şekline dönecek gibi görünmüştü.³⁹

386 Franz Cumont. *les Religions orientales dans le Paganisme romain*, 4e édit., Paris, 1929, s. 125-131. Kıymetli âlim bu eserinin VI. bahsinde Roma'da İran te'sirinden ve bilhassa dini te'sirlerden uzun uzun bahsetmektedir. Sasânî medeniyetinin icra ettiği bu nüfuz yalnız Batıya mahsus kalmamış. Orta-Asya'da ve bozkırlardaki Türk kabileleri üzerinde de kendini göstermiştir. Şimdiye kadar bilhassa san'at tarihi sahasında yapılan tetkikler bu noktaları aydınlatmışsa da hars tarihinin diğer şubelerinde ve bilhassa hukukî müesseselerde böyle bir te'sirin mev-

Sâsânî te'siri Doğu-Roma'da dahi uzun müddet kuvvetle devam etti;³⁹⁷ A. Christensen, Sâsânî ve Romen âdetleri arasında benzeyişler bulunduğunu yazdığı gibi,³⁹⁸ F. Cumont, N. P. Kondakov, J. Ebersolt gibi âlimler de Bizans sarayında Sâsânî âdet ve kıyafetlerinin, bir takım rütbe ve memuriyetlerin taklit edildiğinden bahsediyorlar.³⁹⁹ E. Quatremère, daha bundan bir asır

cut olup olmadığı henüz lâyıkıyla tetkik edilmemiştir. Bu yazımızda yalnız hukuki meselelerin tetkiki gayesini takip ettiğimizden, arkeoloji meseleleri hakkında hattâ en umumi bibliyografya malûmatı bile vermiyoruz. Yalnız, Sasani sanatının yayılma sahası ve te'sirleri hakkında oldukça bol tetkikler ve neşriyat yapılmış olduğunu ilâve edelim.

397 Bizans İmparatorluğu Eski-Doğu monarşilerinin ve bilhassa Sasânîler'in bir çok an'anelerine vâris olmuş, ve hattâ âmme hukuku telâkkilerinde bile bu Doğu te'sirinden kurtulamamıştır. G. Millet, Bizans'ın takip ettiği iktisadi siyasetin — yani, devletin bütün iktisadi faaliyetler üzerinde nâzım ve mürakıp vazifesini görmesi, eşyaya narh koymas, bazı ziynet eşyasını, hattâ zarûri ihtiyaç maddelerini inhisar altına alması gibi esasların — Eski Doğu monarşilerinin ve bilhassa Lagide'lerin an'anelerine geri dönüş mîhiyetinde olduğunu söylüyor (G. Millet, *Sur les Sceaux des commerçants byzantins, Mélanges offerts à M. G. Schlumberger*, Paris 1924, II, s. 306). Hristiyan kilisesinin de şiddetle desteklediği bu telâkkiler, Orta-Çağ iktisadiyatında uzun zaman büyük bir âmil olmuştur.

398 A. Christensen, *L'Empire des Sassanides*, s. 101.

399 Kondakov, Bizans sarayında kullanılan Doğu kostümlerinden bahseden mühim bir makalesinde, Bizans İmparatorlarının ve zâbitlerinin alay elbisesi olan -scaramangion-un eski Acemlerin süvari kıyafetinden başka bir şey olmadığını ve bu kostümün bir taraftan Orta-Asya'ya, diğer taraftan Güney Avrupa'ya kadar yayıldığını söylemişti (*Les Costumes orientaux à la Cour byzantine, Byzantion* I, s. 7-49). F. Cumont, Salihye'de yapılan son hafriyat neticelerine istinaden, bu kostümün daha Sasânîler dev-

evvel, Bizans saraylarındaki top ve çevkân oyunlarının İran'dan iktibas edildiğini haklı olarak söylemiştir.⁴⁰⁰ Bizans san'atı üzerinde Sâsânî san'atının te'siri meselesi birçok yazarlar tarafından tetkik edilmişse de, burada, mevzuumuzla doğrudan doğruya alâkası olmayan bu mesele üzerinde duracak değiliz: mahiyeti ve te'sir derecesi hakkında ne kadar farklı fikirler yürütülürse yürütülsün, her halde bu te'sirin mevcut olduğu muhakkaktır.⁴⁰¹ Bizans İmparatorluğunun, Eski Doğu medeniyetleri izlerini taşıyan bu simasını ve onun

rinden önce, Fırat nehrinin romen hududunu bekliyen süvari okçular kıt'aları tarafından kabul edilmiş olduğunu, yâni, daha İstanbul'un kuruluşundan evvel bu iranî kostümün Fırat batısında Roma İmparatorluğuna tâbi sahalarda yayıldığını meydana çıkarmıştır (*L'Uniforme de la Cavalerie orientale, Byzantion, II, s. 180-191*). Saraylarda hükümdarın şahsi hizmetlerine bakanlara o hizmetlerin mahiyetine göre verilen unvanların, sonraları devletin umumi hizmetlerini gören büyük memurlara ve kumandanlara, bâzen bir belirli memuriyet ismi bâzen de bir rütbe olarak, tevcih edilmesi âdeti, Bizans sarayında da mevcut idi ki, Ebersolt bu an'anenin Eski Doğu monarşilerinden intikal ettiğini haklı olarak söylemektedir (*Fonction et dignité du vestiarius byzantin, Melanges Ch. Diehl, I, s. 86*). Biz bu an'anenin Orta-Çağ İslâm-Türk saltanatlarında da kuvvetle devam ettiğini görüyoruz.

400 Küy ve çevkân oyununun eski İran saraylarındaki ehemmiyeti malûmdur. Bizans sarayında da pek maruf olan bu oyunu Bizanslıların Fransızlardan iktibas etmiş olacaklarını Du Cange vaktiyle iddia etmişti. Halbuki bu meseleyi etraflı bir surette tetkik etmiş olan Quatremère, buna imkân olmadığını, ve Bizanslıların — Araplar gibi — bunu İran'dan almış olacaklarını isbat etmekte, ve muhtelif İslâm-Türk saraylarında bu oyunun mevcudiyeti ve ehemmiyeti hakkında uzun tafsilât vermektedir (*Histoire des Mamelouks, I, s. 121-132*).

401 Tafsilât için Ch. Diehl'in «Manuel d'Art byzantin» adlı eserinin 2 ciltlik, son basımındaki indekse bakınız.

doğulu karakterini pek güzel hulâsa eden *Ch. Diehl*, daha sonraları İslâm âlemiyle ve Şam, Bağdad saraylariyle devamlı temasta ve ticarî ve siyasi çok sıkı münasebetlerde bulunan bu İmparatorluğun bir çok noktalardan onlara benzediğini söylüyor: meselâ sarayların ve saray hayatının ihtişam ve debdebesi, teşrifat usûlleri, sarayın ve saray entrikalarının devletin siyasi hayatındaki mühim mevki, askeri intilâllerin çokluğu, harem hayatı, debdebe ve gösteriş merakı, kan dökmek zevki, ilh... Bizans'ta olduğu kadar Bağdad'ta da mevcuttu.⁴⁰² Maamafih, Bizans ve Bağdad sarayları kadar Sâsânî saraylarına dahi tatbik edilebilecek olan bu umumî benzerlik noktalarını sadece kayıt eden *Ch. Diehl* bu hususta hiç tafsilâta girişmiyor. Acaba Bizans medeniyeti üzerinde ve Bizans müesseselerinde, İslâm medeniyetinin ve devletlerinin ne gibi te'sirleri oldu? Vaktiyle *Hammer*'in iddia etmiş olduğu üzere,⁴⁰³ Bizans sarayı Abbasi sarayından bir takım iktibaslarda bulunmuş mudur? *Iconoclasme* hareketinde İslâmiyetin tesiri olduğunu iddia edenlerin,⁴⁰⁴ bu gö-

402 *Ch. Diehl, Byzance, s. 269-270.*

403 Abbasi halifesi Muktedir'in Bizans İmparatoru Théophile tarafından gönderilen sefaret heyetini kabulünden bahseden *Hammer*, bu hususta tafsilât verdikten sonra, Bizans sarayının Abbasi saray âdetlerini taklit ettiğini, ve Théophile'in, Bağdad'taki «Darüşşecere» sarayını en küçük teferruatına kadar taklid eden bir saray yaptırdığını, ve bu saray geleneklerinin Osmanlılar devrinde İstanbul'da da devam ettiğini söylüyor (*Hammer, Histoire de l'Ordre des Assassins, trad. par Hellert et de la Nourais, Paris 1833, s. 292-295*). *Ch. Diehl* de bu fikre iştirak etmekte ve İslâm san'atının — bilhassa tezyini İslâm san'atının — Bizans'taki te'sirinden bahsetmektedir (*Manuel d'Art byzantin, 1ère edition, s. 343-344*).

404 *Ch. Diehl'in Manuel d'Art byzantin'ine* bakınız. Ayrıca: *Compte-rendu du premier Congrès international*

rüşleri doğru mudur? İslâmlar'dan Bizanslılara bâzı malî usûller geçtiğini iddia edenler⁴⁰⁵ ne dereceye kadar haklıdır? İşte bu takım sualler ki, bunların ayrı ayrı tetkik edilmesi Bizans-İslâm münasebetleri tarihinin aydınlanması için zarurîdir. Yalnız, o tetkiklerin neticesini beklemekle birlikte, İslâm medeniyetinin Bizans üzerinde herhalde müessir olduğunu şimdilik umumî bir surette söyleyebiliriz. Uzun yüzyıllar İslâm dünyasıyla sıkı münasebetlerde bulunan Bizans İmparatorluğunun böyle bir te'sir altında kalmamasına imkân yoktur. Anadolu Selçukluları'nın Bizans'la yüzyıllarca devam eden devamlı münasebetleri neticesinde de, Bizans'ta bâzı Türk te'sirlerine tesadüf edilmesi zarurîdir sanıyoruz: *J. Ebersolt*, Bizans'ta Selçukî mimarisi te'siri altında vücade gelen eserlerden bahsettiği gibi,⁴⁰⁶ *E. Stein*'in «çavuş» kelimesini ve çavuşlar teşkilâtını gayet doğru olarak Türkler'den Bizans'a geçmiş saydığını da yukarıda söylemiştik. Acaba bunların dışında, Bizans üzerinde Selçuklu te'sirleri olduğu tahmin edilemez mi? Keza, İlhanlılar devrinde kozmografya tahsili için Bizans'tan Tebriz'e bir takım talebeler gittiğini biliyoruz.⁴⁰⁷ Acaba bu devrin Bizans üzerinde diğer tesirleri olmamış mıdır? Yüzyıllarca Bizans'la münasebetlerde bulunan, Bizans ordularında

des études byzantines, Bucarest, 1925, s. 42.- *M. Lheritier*, *L'histoire byzantine dans l'histoire générale*, *Mélanges Ch. Diehl*, I, s. 214.- *Bulletin du Comité international des Sciences historiques*, nu. 9, s. 687.

405 *A. Andréadès*, *Les Juifs et le fisc dans l'Empire byzantin*, *Mélanges Ch. Diehl*, I, s. 12-13.

406 *J. Ebersolt*, *Le Grand Palais de Constantinople*, Paris, 1910, s. 149-150, 175.

407 *R. Guiland*, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris, 1626, s. 72.

hizmet eden Türk kabilelerinden bâzı şeyler Bizans'a geçmemiş midir? İşte Türk-Bizans münasebetleri tarihinin aydınlanması için de bu meselelerin tenviri lâzımdır.

Maamafih, bütün bunlar, meselenin bir cephesidir; halbuki, Bizans'ın İslâm ve Türk dünyası ile münasebetleri tarihi için, meselenin diğer cephesi, yâni — daha Osmanlılar'dan evvel — Bizans'ın İslâm ve Türkler üzerindeki te'sirlerinin tetkiki şüphesiz daha mühimdir. Bir taraftan Yunan-Roma medeniyetinin, diğer taraftan Eski Doğu medeniyetlerinin mirascısı olan Bizans, yeni doğan İslâm medeniyeti üzerinde elbette mühim bir te'sir icra edecekti. Mısır ve Suriye de dahil olmak üzere Bizans'ın Asya'daki topraklarının büyük bir kısmını eîde eden İslâmlar, oralardaki mahallî harisin te'siri altında kalarak bir takım yeni medeniyet unsurları aldıkları gibi, oralardaki Bizans teşkilâtına ve idare müesseselerine de vâris oldular. Çölden gelen yarı barbar Arap fatihlerinin, devlet kurmak için, kısmen Sâsânî ve kısmen Bizans mirasından istifade ve bu iki büyük İmparatorluk müesseselerini taklit ettikleri tabiidir. Bizans te'sirini, en ziyade, hükûmet merkezlerini Şam'da kuran Emevîler'de aramak lâzımdır; onların idarî ve mali teşkilâtında, ordularında, saray hayat ve âdetlerinde Bizans'ın kuvvetli izleri bulunması lâzım gelir. Nitekim Emevîler devrinde, vergi usûllerinde, idarî taksimatta, orduda Bizans an'anelerinin devam ettiğini mütehassıslar iddia ediyorlar. Abbasiler, kısmen Emevîler vasıtasıyla gelen Bizans te'siri altında kalmakla beraber, devletlerinin merkezini Sâsânî an'anesiyle meşbû topraklar üzerinde kurdukları ve ilk zamanlarda başlıca iranî unsura istinat ettikleri için, devlet teşkilâtında daha çok Sâsânî te'sirinde kaldılar. Eski İslâm müelliflerinin İslâm müesseseleri üzerinde

Sâsânî ve Bizans te'sirlerinin mevcudiyetini pek iyi anladıklarını *İbn Haldûn* bize açıkça gösteriyor: Ona göre, İslâm devletlerinde saltanat levazımından sayılan bir takım şeyler, meselâ taht, hükümdara mahsus mühür, ordu tertibatı, askeri muzika, muhtelif renk ve şekillerde bayraklar istimali, Tıraz (yâni hükümdarın husûsî alâmetini muhtevî hil'at), tamamiyle Sâsânîler'den veya Bizans'tan geçmiştir.⁴⁰⁸ Bugünkü tarihçilerin — san'at tarihine ait noktalar müstesna olmak üzere — bu meseleleri tetkik hususunda *İbn Haldûn*'a nazaran öyle çok büyük bir terakki gösteremediklerini üzülerek itiraf edelim. Eski İslâm devletleri müesseseleri üzerinde Sâsânî te'siri meselesi, yukarıda pek kısaca bahsetmiş olduğumuz üzere, çok mühim olmakla beraber, henüz yeter derecede tetkik edilmemiştir. Bizans te'siri meselesine gelince, bâzı bizantinistler tarafından dolayısıyla ileri sürülen bir takım mutalâalar müstesna olmak üzere, bu hususta da hemen hiç bir şey yapılmış olmadığını söyleyebiliriz. Gelecekteki tetkikler için bir kolaylık olmak maksadiyle, Bizans'ın İslâm müesseselerine te'siri hakkında şimdiye kadar rastladığımız çeşitli mutalâa ve faraziyelerin başlıcalarını sıralayalım: Bizans devrinde Mısır'ın mülki idaresini tetkik etmiş olan bâzı âlimler, meselâ *M. Wûlcken*, Bi-

408 *İbn Haldûn*, *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber*, cilt I, s. 203 ve devamı; s. 215 ve devamı. Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I'de yukarıdaki meseleler hakkında verilen bilgiye bakınız. Tıraz hakkında *Encyclopédie de l'Islam*'daki Grohmann'ın makalesine bakınız. Eski İslâm müellifleri bir takım âdet ve müesseselerin İslâmlara Bizans'tan veya Sâsânîler'den geçtiğini itiraftan çekinmemişlerdir. Meselâ «Belâzûri» İslâmlar'da zimâm ve mühür divanını önce Irak valisi olan «Ziyad b. Übeyye»nin eski İran padişahlarını taklid ederek kurduğunu söyler.

zans devrindeki bâzı vergilerin sonra Arap idaresi zamanında da devam ettiğini söylediği gibi;⁴⁰⁹ *H. I. Bell* de bu hususta biraz daha ileri giderek, Bizans ve Arap devirlerindeki malî müesseseler arasında pek sıkı bağlar olduğunu, ve hattâ bâzı eski vergilerin aynen devam ettiğini ileri sürmüştü.⁴¹⁰ Daha sonra *M. F. Dölger*, Bizans vergi sisteminin yalnız Araplar tarafından değil, Lâtinler ve İslavlar tarafından da kabul edildiğini meydana koyarak, bunu doğrulamıştır.⁴¹¹ Bununla birlikte daha onlardan evvel *Van Berchem* Mısır'ın ilk fethinde eski Bizans vergi sisteminin muhafaza edildiğini, hem de İslâm müverrihlerinden naklen, meydana koymuştu.⁴¹² *A. Mez*, İslâmlardaki arâzi vergisi ve şahsî vergi sistemlerinin, mağlupların bütün teşkilâtıyla birlikte, İslâmlar tarafından alınmış Bizans malî sisteminden başka bir şey olmadığını ileri sürmüştü.⁴¹³ *Gaudefroy-Demombynes*, sonradan neşrettiği bir eserde, bu görüşleri tekrar ettiği gibi, Suriye'de Emevîler'in eski Bizans idarî taksimatını muhafaza ettiklerini,⁴¹⁴

409 Wilcken'in Grundzüge'sine dayanarak: *G. Rouillard*, *L'administration civile de l'Egypte byzantine*, s. 79.

410 Aynı eser s. 80. Bu müellif, eserinin sonunda, Mısır'daki Bizans idare usûlüne Araplar'ın vâris olduğunu, ve eski usulün itina ile takip edildiğini söyler: s. 248. Ayrıca bakınız: *G. Rouillard*, *Les Archives de Lavra, Byzantion*, III, s. 262.

411 *M. F. Dölger*, *Beitrage zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, *Byzan. Archiv*, 1927, 9, s. 94-95. *G. I. Bratianu*, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire*, s. 135.

412 *Van Berchem*, *la propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers Califes*, Genève, 1886.

413 *A. Mez*, *die Renaissance des İslâms*, s. 42.

414 *G. Demombynes*, *le Monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades*, Paris 1931, s. 216 (*Histoire du monde*, publiée sous la direction de *M. E. Cavaignac*, Tome VII, 1).

Dıvan teşkilâtında olduğu gibi Ordu idaresinde ve askerî rütbeler hususunda da Bizans ve Sâsânî geleneklerine uyulduğunu,⁴¹⁵ berîd yâni resmî posta teşkilâtının kısmen Sâsânî'leri ve daha ziyade Bizans'ı taklid ederek vücade getirildiğini söylemektedir.⁴¹⁶ Evvelce *Kremer* ve daha sonra *Wellhausen* gibi İslâmiyet muhassısları tarafından da bu gibi fikirler ileri sürülmüştü. Bununla birlikte, bütün bu umumî mahiyetteki görüşlerde Bizans ve Sâsânî te'sirlerinden müşterek surette bahsedilmekte, onları açık ve kat'î surette ayırmak ekseriyetle kabil olmamaktadır. Bu husustaki tetkiklerin henüz kâfi derecede derinleşmemesinden ileri gelen bu vuzuhsuzluğa *Demombynes*'in eserinde de rastlanmaktadır. Eski İslâm devletlerinde devlet hazinesi, yâni «Beytü'l-mâ»in, câmilerdeki hususi kubbeler altında muhafaza edildiği hakkında eski İslâm coğrafyacıları tarafından verilen malûmat, daha sonraki seyyahlar ve tarihçiler tarafından da doğrulanmaktadır ki. *Johs. Pedersen* bu âdette Bizans te'siri olduğunu tahmin etmektedir.⁴¹⁷ Nitekim, ilk İslâm fetihlerinin mahiyeti biraz düşünülecek olursa, İslâmlar eline geçmiş eski Sasâni ve Bizans memleketlerinde mahallî idarenin ve vergi usûllerinin belki aynen bırakılmış olduğu kendiliğinden anlaşılır: Mısır'da, Suriye'de, Mezopotamya'da ilk İslâm fatihleri, sadece bir işgal ordusu mahiyetinde idiler; bunlar arasında hesap ve kitabet işlerinden anlayan idare adamları bulunamayacağı cihetle, mülki idare aynen eski halinde bırakıldı; Emevîler devrinde bile, yine yerli kâtipler tarafından idare edilen Mısır dıvanında vergi defterlerinin "kopt., lisanıyla, Suri-

415 Aynı eser, s. 217, 241, 270, 306, 358, 402.

416 Aynı eser, s. 207.

417 *Encyclopédie de l'Islam*'da Masdjid maddesinde. (La Mosquée et l'administration publique) kısmında.

ye'de rumca, Irak'ta farisi olarak devam ettiğini biliyoruz. Sonradan, Abdü'l-Melik ibn Mervân zamanında (H. 81 senesinde) Suriye'de idarî ve malî defterlerde arapçanın kullanılmağa başlandığını, Haccâc'ın Irak'ta farisi defterleri arapçaya naklettirdiği, Velid ibn Abdü'l-Melik zamanında (H. 87 senesinde) Mısır harac divanının arapçaya tahvil olunduğunu İslâm tarihlerinden öğreniyoruz.⁴¹⁸ Tırazlarda da Bizans devrinden kalan rumca yazıların ve hristiyanlığa mahsus formüllerin kaldırılarak arapça İslâmî formüller kullanılması; yine Abdü'l-Melik ibn Mervân zamanında olmuştur.⁴¹⁹ Bu zamandan başlayarak idare işlerinin İslâmlara geçmeğe başladığı, daha doğrusu, eski yerli unsurun kısmen din değiştirmek ve arapça öğrenmek suretiyle yerlerinde kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte bunu da umumî bir hadise gibi telâkki etmemek gerekir: çünkü, bundan yüzyıllarca sonra, meselâ Mısır ve Suriye'de, muameleler tamamiyle arap lisaniyle olduğu halde, gayri müslim unsurun yine idare işlerinde kullanıldığı bilinmektedir.⁴²⁰ İşte bu izah edilen şartlar dairesinde, eski İslâm devletlerinin Bizans'tan bir takım müesseseler almış olmaları gayet tabiidir. *G. Demombynes*, Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu teşkilâtından bahsederken, Mısır'ın ancak İran ve Bizans'tan tevarüs edilmiş olan eski İslâm

418 Maverdi, *Ahkâmû's-Sultaniyye*, Divan teşkilâtından sözeden XVIII. bahiste; Fagan'ın tercümesi: *Les Statuts gouvernementaux*, Alger, 1915, s. 430-437; İbn Haldun, c. I, s. 203-204; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I, s. 203.

419 *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I, s. 121.

420 Bütün İslâm tarihlerinde bunu doğrulayacak bir çok bilgiye rastlanır.

hılâfeti idari teşkilâtı sayesinde Memlûk emirlerinin büyük tahriblerine mukavemet edebildiğini söylüyor;⁴²¹ ve Memlûk devleti bürokrasisinin, bu devlete, *bizanten* — yâni bir Orta-Çağ devletinden daha çok Yeni-Çağ devletine benzeyen— bir mahiyet verdiğini, hattâ *İnşâ ve Mükâtebat divanı*nda Bizans İmparatorlariyle Sasânî hükümdarları devrinde olduğu gibi teşrifat ve elkap meselelerine fevkalâde fazla ehemmiyet verildiğini yazıyor.⁴²² Bu Fransız âliminin haklı kanaatine göre, İslâm müesseseleri üzerinde Bizans te'siri muhakkaktır; fakat, Abbâsî devri müellifleri, Sâsânî te'sirlerini kabul ve itiraf ettikleri halde, hristiyan Bizans'ın İslâm hılâfeti müesseseleri üzerindeki nüfuzunu kabul etmek istememişlerdir.⁴²³ Bununla birlikte, G. *Demombynes* de bu umumî görüş ile iktifa ederek, bu hususta tafsilâta girişmiyor. Ch. *Diehl*, Bizans hakkındaki umumî eserinde, Bizans'ın İslâm âlemi üzerindeki te'siri meselesine az çok temas etmişse de hukuki müesseselerden hiç bahsetmiyerek yalnız ilim ve felsefe sahasında İslâmların tercüme faaliyetini zikretmeği yeter görmüştür.⁴²⁴ Umumiyetle bilinen ve şimdiye kadar en fazla tetkik edilmiş bulunan bu noktalara ilâve olmak üzere, *Johs. Peder-sen*'in İslâmlardaki bâzı ilim müesseselerinin Bizans te'siri altında kurulduğu hakkındaki görüşünü zikredebiliriz.⁴²⁵ İslâm Fıkhı'nın teşekkülünde Roma huku-

421 La Syrie à l'époque des Mamelouks, s. CXVI.

422 Aynı eser, s. LXV-LXVI.

423 Aynı eser, s. CXVI, 1 numaralı notta. Maamafih İbn Haldûn da dahil olmak üzere, muhtelif İslâm müelliflerinde, bâzı âdet ve müesseselerin Bizans'tan ıktibas edildiğine dair kayıtlara tesadûf olundugunu unutmamalıdır.

424 Ch. Diehl, Byzance, s. 309-310.

425 Encyclopédie de l'Islam'da Masdjid maddesinde

kunun da nüfuzu olduğu hakkında şimdiye kadar ileri sürülen fikirleri de buna ilâve edelim.⁴²⁶

İşte bu izahattan anlaşıyor ki, Bizans'ın İslâm âlemi üzerinde te'sirleri meselesi — oldukça işlenmiş olan Arkeoloji sahası müstesna olmak üzere — yalnız ilim ve felsefe sahasına munhasır gibi kalmış, idarî teşkilât üzerinde Bizans nüfuzu olup olmadığı meselesinin tetkikine girililmemiştir. Bundan başka, Bizans'ın en ziyade Emevîler ve Abbasîler'le olan münasebetlerinden bahsedilmiş, fakat Bizans ile çok sıkı alâkaları olan muhtelif İslâm-Türk devletlerinin ve bilhassa Anadolu Selçukluları'nın hukukî müesseseleri üzerinde Bizans te'siri meselesi hemen tamamıyla ihmal olunmuştur. Fatimî saraylarının âdetlerinde Bizans te'siri olması ihtimalini sadece zikreden İnost-rantsev bu hususta hiç malûmat vermediği gibi,⁴²⁷ Anadolu Selçukluları'nın Bizans'tan iktibasları hakkında da Bratianu'nün Alâaddîn Keykubâd'ın Venediklilere verdiği bir fermanı Bizans chrysobulle'lerine benzet-

(La Mosquée, centre d'enseignement, I, II). Bu müellif cemilerin tedris merkezi olmasında ve İslâm Darülhikemelerinde, Bizans vasıtasıyla intikal eden Eski Yunan ananesinin mevcut olması ihtimalinden bahsetmektedir.

426 I. Goldziher, *Le Dogme et la Loi de l'Islam*, Paris, 1920, s. 39; yine aynı müellifin *Encyclopédie de l'Islam*'daki Fikh maddesine bakınız. Ayrıca: J. Declareuil, *Rome et l'organisation du Droit*, Paris, 1924, s. 426 (l'Évolution de l'humanité, XIX).

427 Bu müellif, Fatimî hükümdarlarının alayları hakkında neşretmiş olduğu gibi makalede (Zapiski Vostok Otd., 1906-1907, c. XVII, s. 1-113) bu merasimi sair bu cins merasimle mukayeseye girişmemekle beraber, Constantin Porphyrogénète'in meşhur teşrifat mecmuasındaki bazı merasimin Fatimîler sarayında müessir olması ihtimalinden bahsediyor.

mesinden,⁴²⁸ bir de bazı Selçuklu âbidelerinde görülen *İkibaşlı Kartal* şeklinin Bizans'tan alındığı iddiasından başka dikkate değer ve açık bir mutalâa yürütülmemiştir.⁴²⁹ Halbuki, Bizans-Türk münasebetlerinin Bizans müesseselerinin ve âdetlerinin Türkler üzerine te'siri bakımından en dikkate değer safhasını, belki, Anadolu Selçukluları devri teşkil eder. Bu devirde Bizans ve Konya sarayları arasında çok sıkı münasebetler mevcuttu; Konya sarayında Bizans prenslerine ve Bizans sarayında dahi Selçuklu prenslerine rastlanıyordu. Bizans idaresinde ve hizmetinde müslüman Türkler olduğu gibi, Selçuklu idaresinde ve hizmetinde de ortodoks Rumlar mevcuttu. Asırlarca yanyana yaşayan Türk ve Bizans kültürlerinin birbirleri üzerinde te'sirler yapmamaları, tasavvur edilemez. Müslümanlarla komşu yaşayan Bizanslılar nasıl Türk-İslâm âdetlerini kabul etmişlerse,⁴³⁰ aynı suretle, Türkler de Bizans'tan

428 Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, s. 163.

429 Yalnız Selçuklular'da değil muhtelif Türk sülâlelerine ait kitabelerde ve sikkelerde de tesadüf edilen bu «İkibaşlı Kartal» meselesi hakkında şimdiye kadar çok şeyler yazılmıştır. Bu hususta ayrı bir makale neşredeceğimiz için burada ayrıca izahata girişmeyi zait sayıyoruz. Ancak, İkibaşlı Kartal'ın yalnız Bizansa ait bir timsal olmadığını, ve daha Eski Doğu devletlerinde de bunun mevcudiyetini ilâve edelim.

430 Jean Comnène Çankırı'yı zaptettiği zaman, oradaki Türklerin istedikleri yere serbestçe gitmeleri şartını da kabul etmişti; halbuki, ahaliden bir çoğu bu şarttan istifade etmiyerek yerlerinde kaldılar ve hattâ Bizans hizmetine girdiler (F. Chalandon, Les Comnènes, II, s. 91-92). Hudutlarda yaşayan bir takım hristiyanların Türk âdetlerini kabul ettikleri hakkında bakınız, aynı eser, s. 181-182. Bizansa tâbi bazı Batı Anadolu şehirlerinde İslâm mezarlığı mevcut olduğunu İbn Bibi'den öğreniyoruz.

elbette birçok şeyler almış olmalıdırlar. Osmanlı devrinde Bizanslılar'dan alındığı iddia olunan bir çok âdetlerin, müesseselerin, daha ziyade Selçuklu devrinde iktibas edilmiş olduğu pek tabiidir. Ancak, Anadolu Selçukluları'nın ictimai tarihi bugüne kadar çok az tetkik edilmiş olduğu cihetle, bizantinistlerin bu devir hakkında bu türlü tetkiklere girememelerini mazur görmelidir.

İslâm devletleri üzerine Bizans te'siri meselesi, şimdiye kadar en fazla meskûkât üzerinde göze çarpmıştır. G. İ. Bratianu Arap meskûkât sisteminin Bizans taklidi olduğunu ve sikkeler üzerindeki resim ve yazılar itibariyle de bu tes'irin pek bâriz bulunduğunu söylemektedir.⁴³¹ M. J. de Morgan, İslâmlar tarafından fethedilen Batı Asya memleketlerinde ve Mısır'da, eski Sâsânî ve Bizans sikkelerine alışık olan ahalinin o tipte sikkelerden başkasına kıymet vermediklerini, ve binaenaleyh İslâm hükümdarlarının Abdü'l-Melik ibn Mervân'a kadar Irak'ta Sâsânî tipinde ve Suriye ile Kuzey Afrika'da ise Bizans tipinde sikkeler bastırmağa mecbur olduklarını kaydetmektedir; bununla beraber, Sâsânî ve Bizans taklidi sikkeler «Abdü'l-Melik» den sonra da bâzı sahalarda yine epey zaman devam etmiştir.⁴³² Türk sikkelerine gelince, *Andréadès* bunların Bizans taklidi olduğunu söylüyor ki,⁴³³ bu iddia ancak kısmen doğrudur; filhakika, Büyük Selçuklu-

431 Bratianu, *L'Hyperpère byzantin et monnaie d'or des républiques italiennes au XIII e siècle*, *Mélanges Ch. Diehl*, I, s. 40.

432 J. de Morgan, *Evolution et révolutions numismatiques*, *Mélanges offerts à M. G. Schlumberger*, II, s. 285-295.

433 *Andréadès*, *De la monnaie dans l'Empire byzantin*, Byzantion, I, s. 81.

lar'dan sonra Batı Asya'da Bizans hududlarında kurulan muhtelif Türk devletlerinin, meselâ Dânişmendliler'in, Artuklular'ın, Zengiler'in, Anadolu Selçukluları'nın meskûkâtı tetkik edilince, bunlarda Bizans tipinde sikkelerin ehemmiyetli nisbette mevcut olduğu, ve bunların uzun bir müddet devam ettiği görülmektedir. Muhtelif iktisadi ve idari zaruretlerin neticesi olan bu vaziyeti burada tetkike girişecek değiliz. Elde mevcut meskûkât katalogları sayesinde bu Bizans taklidi Türk sikkeleri hakkında etraflı bir tetkik yapmağa daima imkân vardır.⁴³⁴ İran Moğol hükümdarı Hü-lâgû'nun bir sikkesinde de Bizans te'siri görülüyor ki,⁴³⁵ bunu, ya Trabzon imparatorlarının sikkelerinin taklidine, yahut, Bizans sikkeleri tipinde sair Türk sikkelerinin te'sirine atfetmek kabildir.⁴³⁶ Rus şarki yatçısı *Borozdin* Altın-Ordu'ya ait bâzı sikkelerde de bir kadın ve çocuk resmi olduğunu ve Meryem'le İsmâ'yı tasvir eden bu sikkelerin Bizans te'siri altında basılmış olacağını ileri sürerek, Altın-Ordu sahasında da Bizans medeniyetinin te'sirleri bulunduğunu iddia etmişti.⁴³⁷ Halbuki, tanınmış meskûkâtçı R. *Vasmer* bunun tamamıyla yanlış olduğunu, ve Altın-Ordu sikkelerinde Bizans te'sirine aslâ tesadüf edilmediğini kat'î surette izah etmiştir.⁴³⁸ XV. yüzyılda Batı Anadolu'da-

434 İstanbul müzesi koleksiyonlarına ait neşredilen «Meskûkât-ı İslâmiye Kataloğu» bile bu hususta bir fikir edinmeğe kâfidir.

435 Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu, c. III, s. 234.

436 Bu ihtimallerden hangisinin daha kuvvetli olduğu ayrıca tetkike muhtaçtır. Biz, meseleyi halle çalışmamızın sadece ortaya koymakla iktifa ediyoruz.

437 *Noviy Vostok*, Moskova, 1924, s. 329-335.

438 *Mémoires du Comité des Orientalistes*, 1927, c. I, kısım I, s. 109-113.

ki Türk Beyliklerinden Aydın, Menteşe, Saruhan Oğulları'nın Batı memleketleriyle olan ticarî münasebetleri dolayısıyla — İslâm tipindeki sikkelerden başka — Napoli Krallarının *Gillati* adıyla tanınmış gümüş sikkeleri tipinde sikkeler kestirdiklerini biliyorsak da⁴³⁹, ne diğer Anadolu Beyliklerinin ne de Osmanlılar'ın sikkelerinde Bizans te'siri görünüyor. Bizantinistlerin, çok yanlış olarak, Bizans'ın her hususta taklitçisi ve takipçisi gibi telâkki ettikleri Osmanlılar'ın, meskûkât meselesinde de Bizansla hiç bir alâkalı olmaması, makalemizin umumî neticelerini doğrulayan diğer bir delildir.

Bütün bu mutalâalardan sonra, Bizans müesseselerinin, yalnız Osmanlı devri müesseseleri üzerinde değil, umumiyetle Batı Asya İslâm-Türk devletleri müesseseleri üzerindeki te'sirini araştırmak meselesinin ehemmiyeti daha iyi anlaşılmıştır sanırız. Bizans'ın, ilk İslâm devrinden başlayarak Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar, İslâm ve Türklerle yedi asır devam eden münasebetleri esnasında, bu iki âlemin birbirine karşılıklı te'sirleri ve bilhassa Bizans hukukî müesseselerinin İslâm-Türk müesseselerine te'siri meselesi, Türk hukuku tarihinin en dikkate değer safhalarından birini teşkil eder. *Bizans devlet müesseselerinin Osmanlı devlet müesseseleri üzerinde hiç bir bârız te'sir icra etmemiş olması, Osmanlılar'dan ev-*

439 G. Schlumberger, *Les Principautés franques du Levant*, Paris 1897, s. 121-123. Yine aynı müellifin «Numismatique de l'Orient latin» ile, Joseph Karabacak'ın «Wiener Numismatische Zeitschrift»te 1870 ve 1877 de intişar eden makalelerine bakınız.

velki devirlerde de böyle bir te'sirin bulunmadığını aslâ bir delil teşkil edemez. Türk ve İslâmlar üzerinde Bizans medeniyetinin diğer bir takım te'sirleri de, en ziyade, Osmanlılar'dan evvelki devirlerde vukua gelmiştir. İşte bu bakımdan, yukarda verilen izahlardan sonra, bu sahada yapılacak müstakbel tetkikler için faydalı olabilecek bâzı neticeler ve bâzı hareket noktaları kendiliğinden meydana çıkmış oluyor:

Evvelâ, kesin bir surette ortaya çıkıyor ki, Bizans medeniyeti, diğer bütün medeniyetler gibi, kendisine kısmen vâris olan İslâm-Türk medeniyeti üzerinde müessir olmuştur. Maddî ve mânevî hayatın bütün tecellilerinde bu te'siri bulmak kabildir: Şehirlerdeki yaşayış tarzında, kıyafet ve âdetlerde, fikir ve felsefe sahasında, devlet teşkilâtında, saray hayatında, muhtelif hukukî ve iktisadî müesseselerde, mimaride ve tezyinî san'atlarda, ilh... zaman ve mekâna göre az veya çok nisbette, Bizans unsurları bulunabilir. Muhtelif tarihî âmiller, bu unsurların, meselâ edebiyatta ve husûsî hukuk'da âdeta yok denebilecek kadar az bir derecede mevcudiyetini intaç ettiği halde, sair bâzı sahalarda bil'akis çok bâriz bir surette tecelli etmelerine sebep olmuştur. İslâm medeniyeti, her medeniyet gibi, muhtelif menşe'lerden gelme mütecânis olmayan unsurların yeni şartlar altında vücade getirdikleri yeni bir terkiptir; bu terkip içinde Bizans unsurlarını bulmak için, bu medeniyetin yeni teşekküle başladığı ilk yüzyıllara kadar inmek daha doğrudur. Bundan dolayı, bizantinistler, İslâm tarihinde Bizans te'sirini, en ziyade, Emevî devriyle Abbasiler'in ilk asırlarında aramalıdır. Çünkü, bir medeniyet bir defa teşekkül ettikten ve bütün teferruatıyla kuvvetli bir sistem halini aldıktan sonra, kendi kıymet ve kuvveti hakkındaki şuurunu da kazanır; ve o vakit, haricî

hululler daha azlaşır ve daha müşkilleşir. Dinî esaslar üzerine ve ümmet şuuruna dayanan büyük İslâm medeniyeti, teşekkül edip şuurunu kazandıktan sonra, Bizans medeniyeti gibi yabancı bir dine müstenit bir Orta-Çağ medeniyetini maddeten ve mânen kendisinden daha aşağı görmüş ve onu bir örnek saymağa tenezzül etmemiştir.

Diğer taraftan, Türkler İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra, vasıtalı olarak, o medeniyetin Bizans'tan aldığı unsurlardan müteessir olmuşlardır. Fakat, *Türkler'in doğrudan doğruya Bizans nüfuzu altında kaldıkları en mühim devir, şüphesiz, Anadolu fütuhatını takip eden ilk asırlardır.* Anadolu Selçukluları ve Anadolu'da kurulan diğer eski Türk devletleri, Bizans'tan zaptettikleri topraklarda yerleştikleri ilk zamanlarda, tamamen değilse de yine bir dereceye kadar, Mısır ve Suriye'nin ilk İslâm fâtipleri vaziyetinde bulunuyorlardı: Onların metbuu ve dayanağı olan Büyük Selçuklu devleti, İslâmî İran medeniyeti esaslarının ve Türk idari an'aneleriyle imtizacından doğmuş kuvvetli ve muntazam müesseselere malik ve İslâm medeniyetine dayalı bir imparatorluktu. Fakat, onun batıya doğru ilerliyen bu istitâleleri, daha ziyade göçebe aşiretlerden mürekkep ve göçebe an'anelerine bağlı kuvvetlerdi. Yeni yerleştikleri muhitin Bizans te'siriyle meşbu şartlarına uymak mecburiyetinde oldukları gibi, İslâmî medeniyetle de tamamiyle ünsiyet etmiş değillerdi; ve oldukça kesif hıristiyan kütleleriyle birlikte yaşıyorlardı. İşte bu şartlar altında Anadolu Türkleri'nin bilhassa XI. - XII. yüzyıllarda kuvvetli Bizans te'siri altında kalmaları pek tabiidir. Suriye, İran ve Irak'la sıkı münasebetlerde bulunan Anadolu Türkleri'nde, şehir hayatı geliştikçe, İslâm medeniyeti te'sirlerinin de arttığı, ve Moğol istilâsından sonra İslâm

dünyasının her tarafından menkul servetleriyle birlikte gelen muhacir kütleleri sayesinde şehir hayatının ve İslâm kültürünün büsbütün kuvvetlendiği kolayca tahmin olunabilir. Fakat bu hal, XI. - XII. yüzyıllardaki Bizans te'sirlerinin izlerini büsbütün ortadan kaldıramamıştır. İşte bu bakımdan, Osmanlılar devrinde Bizans'tan Türklere geçtiği iddia olunan şeylerin mühim bir kısmını XI. - XII. yüzyıllarda aramak daha doğru olur.

Şimdiye kadar tamamiyle ihmal edilmiş olan bu noktalar üzerinde gerek bizantinistler, gerek İslâmiyat ve Türkiyat mutahassısları tarafından müştereken yapılması icap eden tetkikler, yalnız Türk hukuku değil, umumiyetle Orta-Çağ medeniyet tarihi itibarıyla, büyük bir ehemmiyeti haiz olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülkadir, İnanıl Orun ve Ülüş Meselesi (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I s. 121 - 133).

Abdürrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, Kanaat Kütüphanesi, 1328.

—, Tarih-i Mali 1330 (tamamlanmamıştır).

Abû Hayyân, al-İdrâk li Lisan al-Atrâk (nşr. A. Caferoğlu), İstanbul, 1931.

Ahmed Cevdet Paşa, Ma'ruzât (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1924 - 26, nu. 78 - 103).

Ahmed Refik [Altunay], Fatih Devrine Âid Vesikalar, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 1919 - 1921, nu. 49 - 62.

—, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, İstanbul, 1333.

—, Fâtih Zamanında Sultan Öyüğü, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1924, sayı 80, s. 129 - 141.

—, Fatih Zamanında Teke-ili, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1924, nu. 79, s. 65 - 76.

Ahmed Tevhid, Antalya Kitabelerine Dâir, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1924, nu. 83.

Meskukât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul, 1321, c. IV.

Aksarâyi, Selçuknâme, Ayasofya Kütüphanesi yazmaları, nu. 2143; Yeni Câmî Ktp. yazmaları, nu. 827 [Osman Turan tarafından Musâmeretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr adıyla 1944'te Ankara'da yayımlanmıştır].

al-Fakhri, Texte arabe (nşr. H. Derenbourg) Paris, 1895.

Ali, Künhü'l Ahbâr, İstanbul, 1277 - 85.

Amar, E., Histoire des dynasties musulmanes, Archives Marocaines, Paris, 1910, c. XVI.

- Andréadès, A., *Les juifs et les fisc dans l'Empire byzantin*, Mélanges ch. Diehl, Paris, 1930, I, s. 7-29.
- , *De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'empire byzantin*, Byzantion, 1924, I, s. 75-115.
- Ârif Mehmed, *Fâtih Kanunnâmesi*, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, 1912, nu. 13-15.
- , *Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Tekarrürü Devrinde İlim ve Ulema*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1332, I, nu. 2.
- , *Kanuni Süleyman Kanunnâmesi*, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, 1914, nu. 16-19.
- Âsım (Mütercim), *Burhân-ı kâtı tercümesi*.
- Âşık Paşa Zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, Âli Bey (İstanbul, 1332) ve Giese (Leipzig, 1929) basımları.
- Atâ, *Tarih-i Atâ* İstanbul, 1291, c. I.
- Avfi, *Lubâb al-albâb* (nşr. Browne), Leiden, 1906.
- Aziz ibn Ardaşir-i Astarâbâdi, *Bezm ü Rezm* (Türkiyat Enstitüsü neşriyatından), İstanbul, 1928.
- Baihaki, *Tarih-i Baihaki* (nşr. Morley), Calcutta, 1862. (Bibliotheca Indica).
- Barthold, W., *Turkestan down to the mongol invasion*, 1929 (Gibb Memorial New Series, V).
- , *Bitikçi*, Encyclopédie de l'Islam.
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927 (Türkiyat Enstitüsü neşriyatından).
- , *Kayı*, Encyclopédie de l'Islam.
- Becker, C. H., *Steuerpacht und Lehnwesen. Der Islam*, 1914, V, s. 81-92.
- Belin, M., *Étude sur la propriété foncière en pays musulmans spécialement en Turquie*, février-mars, 1862.
- , *Essai sur l'histoire économique de la Turquie*, Journal Asiatique, mai-juin, 1864.
- Berchem, M. Van, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premier Califes*, Genève 1886.
- , *Monuments et inscriptions de l'Atâbek Lu'lu' de Mossoul*, Orientalische Studien, Festschrift für Th. Nöldeke, Band I, Giessen, 1906, s. 197-210.
- Berchem, M. van und Strzygowski, J., *Amida*, Heidelberg, 1910.

- Berezin, I., Oçerk vnutrenniago ustroistva ulusa Dzuçeva (Cuci ulusunun dahili teşkilâtına dair monografi), Trudy Vostoç. Otdel., St. Petersbourg, 1863.
- Björkman, W., Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Aegypten, Hamburg, 1928.
- Bloch, E., Introduction à l'histoire des Mongols, 1910 (Gibb Memorial Series, VII).
- Borozdin, N., Ob izuçenij vostoçnyh kultur SSSR. (Sovyetler Birliğinin Şark Medeniyeti), Novyj Vostok, Moskova, 1924.
- Boue, Ami, La Turquie d'Europe, Paris, 1840, 3 cilt.
- Bratianu, G. I., Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine, Bull. de la Section Hist. de l'Acad. Roumaine, 1931, c. XVII.
- La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane, Byzantion, 1928, c. V, s. 83-107; 1931, c. XI, s. 645-656.
- Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII siècle, Paris, 1929.
- L'hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIII siècle, Mélanges Ch. Diehl.
- Brockelmann, C., Mitteltürkischer wortschatz, nach Mahmud al-Kâsgarîs Diwan Lugât at-Türk, Budapest - Leipzig 1928.
- Busbec, Baron de, Letters, trad. par De Foy, Paris 1748, c. I.
- Câhiz Risâla fi fadâ'il al-Atrâk (nşr. Van Vloten), Tri opuscula auctore al-Dijâhiz, 1903; trk. trc. Türk yurdu, İstanbul 1914, c. V, yıl III.; ing trc. C.T. Harley Walker, Journal of the Royal As. Society, 1915, s. 636-697. [Bu eserin yeni ve güvenilir bir tercemesi Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır. Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri. Ankara 1967, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları)].
- Cantacusan, Spandouin, Petit traité de l'origine des Turcqs (nşr. C. Schefer), Paris 1866.
- Chalandon, F., Les Comnènes, Paris 1912, c. II.
- Chardin, Journal du Voyage..., Amsterdam 1792, c. II.

- Chavannes, Ed., Documents sur les T'ou-Kiue (Turcs) Occidentaux, st. Petersbourg, 1903.
- , Notes additionnelles sur les T'ou-Kiue occidentaux, T'oung Pao, 1904, Seri II, c. V.
- , Dix inscriptions chinoises de l'Asie Centrale, 1902.
- Cevad Paşa, Tarih-i askeri-i Osmâni, İstanbul 1297.
- Christensen, A., L'Empire des Sassanides, Mem. de l'Académie de Danemark, 1907. (1936'da Paris'de L'Iran sous les Sassanides adıyla basılmıştır).
- , Le premier homme et le premier roi dans l'histoire légendaire des Iranicns, Archives d'Etudes Orientales, Uppsala 1918, XIV.
- Clavijo, Embassy to Tamerlan, translated by Guy Le Strange, New York 1928.
- Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, trk. trc. İstanbul 1328 - 1330, 5 cilt.
- Cumont, Fr. L'uniforme de la cavalerie orientale, Byzantion, 1925, II, s. 181 - 192.
- , Les religions orientales dans le paganisme romain, Paris 1929 (4. basım).
- Cüveynî, Târih-i Cihânguşa nşr. Muh. Kazvinî (Gibb Memorial series. XVI).
- Dames, Longworth, The Portuguese and the Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth century, journal Royal Asiatic Society, 1921, s. 1 - 28.
- Davlatşâh, Tadhkira (nşr. Browne, 1901).
- Declareuil, Rome et l'organisation du droit, Paris 1924.
- Della valle, Pietro, Voyages, Frns. trc. Rouen 1745.
- Deny, Jean, Sommaire des archives turques du caire, Le caire 1930.
- , Timâr, Encyclopédie de l'Islam.
- , Tughrâ, Encyclopédie de l'Islam.
- Grammaire de la langue turque, Paris 1920.
- Deonna, W., Le drapeau de la Régence du Carnaro, Revue de l'Histoire des Religions, 1920, t. 82.
- Diehl, Charles, Byzance, Paris 1919.
- , Manuel d'Art byzantin, Paris 1912.
- Dimitrijevič, N. K., Tureckle leksibeskie elementy v nomenklature sokolov carja Alexseja Mikajloviča (Comptes

- Rendus de l'Academie des Sciences de l'U.R.S.S. 1926)
s. 13-16.
- Dingelstedt, Victor, *Le régime patriarcal et le droit coutumier des Kirghizes*, Paris 1891.
- D'Ohsson, Ign. Mourajea, *Tableau général de l'Empire ottoman*, Paris 1788-1824, 7 cilt.
- Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leiden 1881, 2 cilt.
- Ebersolt, J., *Les fonctions et les dignités du vestiarius byzantin*, Mélanges ch. Diehl, Paris 1930, I, s. 81-89.
- , *Le grand palais de constantinople*, Paris 1910.
- , *L'Orient et l'Occident*, Paris, 1929.
- Ebü'l-Ulâ (Mardin), *Ahkâm-ı Arâzi Dersi Notları* (Talebe-i hukuk cemiyeti neşriyatı), 1340-1341.
- Gelibolu'ya Geçerken Rumeli Arazisi için Vaz'olunan İki Esaslı Kâide-i Hukukiye, *Yeni Mecmua* (Çanakkale nüshası), 1917.
- Enveri, *Düsturnâme*, nşr. Mükrimin Halil (Yinanç) Türk - Tarih Encümeni neşriyatından nu. 15, İstanbul 1930.
- Fagnan, E., Abou Yousof Yakoub, *Le livre de l'impôt foncier*, Paris 1921.
- , *Les status gouvernementaux*, Alger 1915 (Bu kitap Mâverdi'nin al-Ahkâm as-Sultaniyya'sinin tercümesidir).
- Fekete, L., *Einführung in die osmanisch - türkische Diplomatie der türkischen Botmassigkeit in Ungarn*, Budapest 1928.
- Feridun Bey, *Münşeat*, İstanbul 1274, 2 cilt.
- Finlay, George, A. *History of Greece from its conquest by the Romans to the present times*, Oxford 1877.
- Galib Edhem, *Meskukât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1322.
- , *Takvim-i Meskukât-ı Selçûkiyye*, İstanbul 1309.
- Gardizi, Zain ul-Ahbâr nşr. Muhammed Nâzım, Berlin 1928.
- Gaudefroy - Demombynes M., *Masâlik al-Absâr* (al-Omarî'nin) *Mukaddimesi* (Bibl. des Géographes Arabes, c. II.), Paris 1927.
- , *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923.
- Gibb, H.A.R., *Tûlûnuides, Encyclopédie de l'Islam*.
- Gibbons, H. A., *The foundation of the Ottoman Empire*,

- Oxford 1916; Türkçe tercümesi, Ragıp Hulusi, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, İstanbul 1928.
- Giese, F., Die altosmanischen anonymen Chroniken, (metin) Breslau 1922; (tercüme) Leipzig 1925
- , Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches, Zeitschrift für Semitistik, 1924, II, s. 246-271; Türkçe tercümesi, Türkiyat Mecmuası, 1925, I, s. 151-177.
- Goldziher, I., Le dogme et la loi de l'Islam, Paris 1920.
- , Fikh, Encyclopédie de l'Islam.
- Granet, Marcel, Danses et légendes de la Chine antique, Paris 1926, 2 cilt.
- Grégoire, Henry, Les veilleurs de nuit à Trebizonde, Byzantinische Zeitschrift, 1909, XVIII, s. 490-499
- Grohmann, A., Tirâz, Encyclopédie de l'Islam.
- Grousset, R., Histoire de l'Asie, Paris 1922, 3 cilt.
- , Sur les traces du Bouddha, Paris 1929
- Grum-Grzimaĵlo, G., Zapadnaja Mongolija Urjanhajskij Kraj, c. III.
- Guillard, R., Essai sur Nicéphore Gregoras, Paris 1926
- Halil Edhem, Düvel-i İslâmiyye, İstanbul 1927.
- , Karaman - Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûke, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 1329, nu 11-14.
- Halphen, L., Les Barbares, Paris 1929.
- Hammer, J. (von), Des Osmanischen Reiches staatsverfassung und staatsverwaltung, Wien 1815.
- , Histoire de l'Ordre des Assassins (fransız trc. Hellert et De la Nourais, Paris 1833).
- , Geschichte der Goldenen Horde, Pesth 1840.
- Histoire de l'Empire Ottoman (fransız trc. Hellert, Paris 1835-1841).
- Hauser, H., La modernité du XVIe siècle, Paris 1930.
- Hauser, H., et Renaudet, A., Les débuts de l'Âge moderne, Paris 1929.
- Heyd, W., Histoire du commerce du Levant au Moyen - Âge (fransız. trc. F. Raynaud), Paris 1923, 2 cilt.
- Hoca Mes'ûd, Ferhengnâme-i Sa'dî tercümesi, İstanbul 1340.
- Houdas, O., Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, Paris 1865, 2 cilt.

- Houtsma, Th., Recueil de textes relatifs à l'histoire des Sel-
djouides, Leiden 1886 - 1902, 4 cilt.
- Huart, Cl. Histoire des Arabes, Paris 1912, 2 cilt.
- , Cavush, Encyclopédie de l'Islam.
- , Defterdar, Enc. de l'Islam.
- , Efendi Enc. de l'Islam.
- , Janissaires, Enc. de l'Islam.
- , Kâdi'asker, Enc. de l'Islam.
- , Les saints des derviches tourneurs, Paris 1922, 2 cilt.
- , La Perse antique et la civilisation iranienne, Paris 1925.
- Hüseyin Hilmi, Sinop Kitabeleri, Sinop 1341.
- Hüseyin Hüsamettin, Koca Mehmed Paşa, Tarih-i Osmanî
Encümeni Mecmuası, 1916, nu. 37 - 38.
- , Orhan Beyin Vakfiyesi, Tarih-i Osmanî Encümeni Mec-
muası, 1927, nu. 94, s. 284 - 301.
- İbn al Asir, al-Kâmil fi't-Târih, Mısır basımı.
- İbn Arabşâh, Fakihat al-Hulafâ', Musul 1869.
- İbn Bibi, Selçuknâme, Ayasofya kütüphanesi, yazma, nu.
2985.
- İbn Haldun, Kitâb al-İbar ve Divân al-Muhtedâ v'al-Habar,
Kahire 1284.
- İbn Hallikân, Vefayât al-A'yân, Bulak 1275.
- İbnülemin Mahmud Kemal, Tuhfe-i Hattatın Mukaddimesi,
İstanbul, 1928.
- , Menâkıb-ı Hünerverân Mukaddimesi, İstanbul 1926.
- , Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinin tarihçe-i teşkilâtı, İs-
tambul 1336.
- Iorga, N., Cinq conférences sur le sud-est de l'Europe, Pa-
ris 1924.
- , Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen-Âge, Pa-
ris 1923.
- , Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient a
l'époque moderne, Paris 1925.
- , L'iconoclasme byzantin et ses correspondances dans l'Ex-
trême - Orient (Compte - rendu du premier congrès
International des Études Byzantines), Bucarest 1925.
- , Le privilège de Mohammed II pour la ville de Pera, Bul-
letin de la Section Histor. de l'Acad. Roumanie, 1914. II.
nu. 1, s. 11 - 32 (türkçe sureti Tarih-i Osmanî Encüme-
ni Mecmuası, 1914, nu. 25,

- , Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité, c. IV, Paris 1927.
- , Ya-t-il eu un Moyen - Âge Byzantin? Bulletin de la section Histor. de l'Acad. Roumanie, 1927, c. XIII, s. 1 - 9.
- , Les voyageurs français dans l'Orient Européen, Paris 1928
- , L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen - Âge, Bulletin de la section Histor. de l'Acad. Roumaine, 1929 c. XV. s. 16 - 52.
- , La société roumaine du XIX'e siècle dans le théâtre roumain, Paris 1929.
- , Histoire des Etats Balcaniques,
Iskender Münşi, Tarih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî, Tahran 1314.
- Ivanoff, J., La Question Macédonienne, Paris 1920.
- Jansky, Herbert, Das Meer in Geschichte und Kultur des Islam (İslâm Tarih ve Medeniyetinde Deniz), Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie vornehmlich des Orients, Wien 1929, s. 41 - 59.
- Jiriček, C., La civilisation serbe au Moyen - Âge (Eisenmann'ın fransızcaya tercümesi), Paris 1920.
- Juynboll, Th. W., Kâdi, Encyclopédie de l'Islam.
- Kalkaşandi, Subh al - A'sa, Mısır basımı, 14 cilt.
- Kanunnâme, Milli Tettebbular Mecmuası, İstanbul 1915, nu. 1 - 2.
- Karabacek, J., Gigliato des jonischen Turkomanfürsten Omar - beg, Wiener Numism. Zeitschrift, 1870.
- , Gigliato des Karischen Turkomanfürsten Urchân - beg, Wiener Ürumism, Zeitschrift, 1877.
- Katib Çelebi, Tuhfat ül-Kibâr fi Esfâr ül-Bihâr, İstanbul 1329. (kısmen ingilizce tercümesi J. Mitchell, The History of the maritime wars of the Turks, London 1831).
- Takvim üt-Tevârih, İstanbul 1733. (R. Carli'nin tercümesi, Venezia 1697).
- Kazimirski, A., De Biberstein, Menoutchehri, Paris 1887.
- Kemâl-ad-dîn, Histoire d'Alep (tercüme E. Blochet) Paris 1900.
- Kondakov, N. P., Les costumes orientaux à la cour de Byzance, Byzantion, 1924, s. 7 - 49.
- Köprülü-zâde Mehmed Fuad (Köprülü, Fuad), Orta Zamanlarda Mâli ve İktisadi Türkiye (basılmamış).

- , Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul 1919. (2. basım Ankara 1966; 3. basım, Ankara 1976).
- Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1922, nu. 5, s. 327.
- , Türkiye Tarihi, İstanbul 1923.
- , Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928. (2. basım, İstanbul 1980).
- , Anadolu Beylikleri Hakkında Tarihi Notlar, Türkiyat Mecmuası, 1928, II, s. 1-32.
- , Selçukiler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti, Milli Tetebbular Mecmuası, 1915, nu. 5.
- , Tenkit, (J. Laurent'in Byzance et les Turcs Seldjoudides dans l'Asie Occidentale jusque'en 1081) adlı eseri hakkında, Türkiyat Mecmuası, 1925, I, s. 300-303.
- , Kayılar, Türkiyat Mecmuası, 1925, I, s.187-191.
- , Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Meselesi, Hayat Mecmuası, nu: 11 & 12.
- , Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesiri, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. II, nu. 1.
- , Littérature turque othmanlı, Encyclopédie de l'Islam (bk. Turks).
- , Meddahlar, Türkiyat Mecmuası, 1925, I. s. 1-46; 1928, II s. 430-434.
- Kraelitz, F., Kanunnâme Sultan Mehmeds des Eroberers,
- , Mitteilungen zur osm. Geschichte, 1921, I s. 13-48
- , Osmanische Urkunden in türkischer sprache, Vien 1921
- Kramers, J. H., Les noms musulmans composés avec Din. Acta Orientalia, 1927, V, s. 53-67.
- , Shaikh al-Islâm, Encyclopédie de l'Islam.
- Kritobulos, Târih-i Sultan Mehmed Han II, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, (1910-1911, nu. 1-13)'na ilâve olarak.
- Laurent, J., Byzance et les Turcs Seljoudides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081, Paris 1919.
- , Byzance et l'origine du Sultanat de Roum, Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, c. I.
- , Des Grecs aux Croisés, Byzantion, c. I, s. 386 v.d.

- Laviesse et Rambaud, *Histoire générale*, c. IV
 Lees, Nassau W., *Tabaqât-ı Nâsiri*, farsça metin, Calcutta 1864.
- Lhéritier, M., *L'Histoire byzantine dans les manuels français*, Bulletin du comité Internationale des Sciences historiques, 1930. nu. 9.
- , *L'Histoire byzantine dans l'Histoire générale*, Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, I, s. 201-216
- Lot, F., *La fin du monde antique et le début du Moyen - Âge*, Paris 1928.
- Lybyer, Albert Howe, *The Government of the ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge Mass. 1913.
- Maçoudi, *Les prairies d'or*, (metin ve tercüme Barbier De Meynard ve Pavet de Courteille tarafından), c. I-IX. Paris 1861-1877.
- Mahmûd Kâşgari, *Divân Lugât at-Türk* (nşr. Ali Emiri), İstanbul 1915; Türkçe trc. Besim Atalay tarafından (İstanbul 1940-1943).
- Makrizi, *al-Mavâiz v'el İtibâr fî zikr al-Hitat v'el-Âsâr*, Bulak 1270.
- Mans, Raphael Du, *Estat de la Perse en 1660*, Paris 1890 (nşr. Ch. Schefer).
- Marsigli, comte De, *L'état militaire de l'Empire ottoman*, Amsterdam 1732.
- Mas, Latrie De, *L'île de Chypre*, Paris 1876.
- , *Histoire de Chypre sous les Lusignans*, Paris 1852-61. 3 cilt.
- Mâverdi, *al-Ahkâm as-Sultaniyye*, Mısır basması: 1909.
- Mez, A., *Die Renaissance des Islâms*, Heidelberg 1922 (İspanyolca'ya Salvador Vila tarafından (Madrid 1936). İngilizce'ye S. Khuda Bukksh ve D.S. Margolouth tarafından (London 1937) tercüme edilen bu eserin türkçesi de Cemal Köprülü'nün kalemıyla Ülkü Mecmuası (1936, nu. 43'den başlayarak)'nda tefrika halinde yayımlanmıştır).
- Millet, G., *Sur les sceaux des commerciaux byzantins*, Mélanges offerts à M. G. Schlumberger, Paris 1924. s. 303-327.
- Minorsky, W., *Tiyûl*, Encyclopédie de l'Islam.
- Mirhând, *Rauzat as-Safâ*, Bombay 1261.

- Mkhitar D'Airivank, *Histoire chronologique par Mkhitar D'Airivank, XIIIe siècle* (trc. Brosset), st. Pétersbourg 1896.
- Mohamed Ben Cheneb, *Mots turcs et persans conservés dans le parler algérien*, Alger 1922.
- Mohammed ibn Hinduşâh Nahçivânî, *Düstûr al-Kâtib fî Ta'yin al-Maratib* (Köprülü kütüphanesi, yazma, nu. 1241).
- Mordtmann, A., *Bulles byzantines realitives aux Varègues*, Archives de l'Orient Latin, Paris 1881, I.
- Morgan, J. De, *Evolutions et révolutions numismatiques*, Mélanges offerts à M.G. Schlumberger Paris 1924. s. 235 - 295.
- , *La féodalité en Perse, son origine son développement, son état actuel*, Revue d'Ethnographie et de sociologie Paris 1912, nu. 5 - 8, 169 - 191.
- Mufazzal İbn Abil-Fazail, *Histoire des Sultans Mamelouks*, Partrologia Orientalis (Texte arabe publié par E. Blochet), Paris 1909 - 1920, c. XII - XIV.
- Mustafa Paşa, *Netâyicü'l-vukû'at*, 2. basım İstanbul 1327.
- Nâîlî Abdullah Paşa, *Kanünnâme-i Teşrifat* (hususî kütüphanemizdeki yazma nüsha, (Çeşitli kütüphanelerde nüshaları vardır).
- Naîmâ, *Tarih*, İstanbul 1281, 8 cilt.
- Nâsır-ı Husrau, *Safarnâme* (tercüme ve nşr. Ch. Schefer), Paris 1881; (ayrıca 1341'de de Berlin'de basılmıştır).
- Nazmî Edirmeli, *Divân-ı Türki-i Basit* (nşr. F. Köprülü), İstanbul 1928.
- Németh, G., A. *honfoglalo magyarság kizlakulása*, Budapest 1930.
- Nizâm ul-Mulk, *Siyasetnâme* (tercüme ve neşr. ch. Schefer), Paris 1893.
- Nizâmî ul-Arudi *Chahâr Maqâla* (nşr. Mohammed Kazvini). Gibb Memorial Series, 1910, c. XI.
- Nöldeke, Th., *Hans Dernschwam's Tagebuch, Der İslam*, 1925, XIV, s. 156 - 158.
- Oberhummer, E., *Die Türken und das Osmanische Reich*, Geographischen Zeitschrift, Leipzig - Berlin 1917, c. XXII - XXIII.
- Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1338, I.

- Papadopoulos, A., *Türk İdâresi Altında Yunanlılar*, Epetiris Etireias Byzantinion Spedion (rumca), 1925, c. II, s. 84 - 106.
- Pavet De Courteille, *Dictionnaire turc-Oriental*, Paris 1870.
- Pedersen, Johs., *Masdjid*, *Encyclopédie de l'Islam*.
- Pelliot, P., *Sur quelques mots d'Asie centrale attestés dans les textes chinois*, *Journal Asiatique*, 1913, serie XI. c. I. s. 451 - 469.
- , *A propos des Comans*, *Journal Asiatique*, 1929, serie XI. c. 15, s. 125 - 186.
- , *Notes sur le «Turkestan» de M. W. Barthold*, *Toung Pao*, 1930, XXVIII, s. 12 - 58.
- , *Le prétendu mot «iascot» chez Guillaume de Rubrouck*, *Touung Pao*, 1930, XXVII, 190 - 192.
- Pinon, Carlier De, *Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon* (nşr. E. Blochet), *Revue de l'Orient Latin*, Paris 1920, c. XII - XIII.
- Prasad, M. Ishawari, *L'Inde du VIIe au/XVie siècle*, *Histoire dus Monde*, Paris 1930, c. VIII.
- Psichari, Jean. Efendi, *Philologie et Linguistique*, *Mélanges offerts a Louis Havet*, Paris 1909, s. 387 - 427.
- Quatremere, *Histoire des Sultans Mamelouks*, Paris 1837 - 40, 2 cilt.
- , *Notice de l'ouvrage qui a pour titre «mesalek Alabsar fi Mamalek Alamsar»*, *Notices et Extraits des manuscrits de la Bibl. du Roi*, 1838, XIII, s. 151 - 384.
- Rimbaud, *Histoire de la Russie*, (7. basım) Paris 1918.
- Raşid ud-Din, *Câmi'ut-tavarih*, Berezin ve Blochet tarafından bastırılan kısımlar (K. John tarafından da kısmen Londra (1940) ve Prag (1941)'da neşredilmiştir).
- Râvandî, *Rahat as-sudûr va Ayat as-surûr* (nşr. Muhammed İqbâl), *Gibb Memorial New Series*, 1921, II.
- Resmi Ahmed Efendi, *Hamilet ul-Kubra* (İstanbul Üniversitesi Ktb. yıldız yazmaları nu. 17402).
- Ridgeway, William, *The Origin of the Turkish Crescent*, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1908, c. XXVIII, s. 241 - 258; Türkçeye Halil Halid Bey tarafından tercüme edilmiştir (Türk hilâlinin aşlı, İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, 1926, nu. 2).

- Rif'at (Kilisli), Kitab-ı Dede Korkut, İstanbul 1332 (Orhan Şaik Gökay tarafından lâtîn harfleriyle İstanbul'da 1938'de yayınlandığı gibi, Vatikan'daki nüsha da İtalyanca tercümesiyle birlikte Ettore Rossi tarafından 1952'de neşredilmiştir).
- Rouillard, G., *L'administration civile d l'Egypte byzantine*, Paris 1928.
- , *Les archives de Lavra, Byzantion*, 1926, III, s. 253-264
- Rypka, J., *Sâbit's Ramazânijje*, *Islamica*, 1928, III, s. 435-478.
- Sâfi, Divân (hususî kütüphanemizdeki yazma nüsha).
- Sanson, *Voyage ou relation de l'état présent du Royaume de Perse*, Amsterdam 1695.
- Scala, R. (von), *Das Griechentum Seit Alexander dem Grossen*, (Helmolt), *Weltgeschichte*, Leipzig und Wien V, s. 1-116.
- Schefer, Ch. *Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquiere*, Paris 1892.
- , *Description topographique et historique de Boukhara (Narşahi'nin)*, Paris 1892.
- Schiumberger, G., *Les principautés franques du Levant d'après les plus récentes découvertes de la numismatique*, Paris 1877.
- Sobernheim, M., *Iktâ', Encyclopédie de l'Islam*.
- Sokolov, İ. İ., *Zemelnye otnoşeniya v Turcij do Tanzimata*, *Novyj Vostok*, Mosca 1924, nu. 6.
- , *Zemelno-podatnoe oblozenie v Turcij do Tanzimata*, *Novyj Vostok*, Mosca 1925, nu. 8-9.
- Solak - Zâde, *Tarih*, İstanbul 1297.
- Stein, Ernst, *Untersuchungen zur spatbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, *Mitteilungen zur Osm. Geschichte*, 1923-1925, II, s. 1-62.
- Strzygowski, *Altai - Iran und Völkerwanderung*, 1917.
- Süleyman (Şeyh), *Çağatay lugatı*, İstanbul 1298.
- Süleyman Südi, *Defter-i muktesid*, 1301, 3 cilt.
- Süssheim, K., *Das Geschenk aus der Seldschukengeschichte*, Leiden 1909.
- Şeref ud-Din Yezdi, *Zafername*, Calcutta 1887 (Bibliotheca Indica).

Şeyhoğlu, Kenz ül-küberâ, (Tek yazma nüshası husûsî kütüphanemizdedir.

Ta'âlibi, Histoire des rois de Perse (tercüme ve nşr. H. Zotenbergl), Paris 1900.

Taeschner, Fr. Tavki, Encyclopedic de l'Islam.

Taeschner, Fr. und Wittek, P., Die Vezirfamilie der Çandarlyzâde (14-15. Jhdt.) und ihre Denkmaler, Der Islam, 1929, XVIII, s. 60-115.

Tafrali, O., Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913.

Tâ'ib, Osmanzâde, Hadikatül-vüzerâ (husûsî kütüphanemizdeki yazma nüsha).

Thomsen, v., Inscriptions de l'orkhon déchiffrées, 1891-1896 (yeni tercümesi H. H. Schaeder tarafından Zeit. der Morg. Ges. (1924-25. s. 121-175)'de neşredilmiştir).

Tiesenhausen. W. De, Recueil de matériaux relatifs à l'histoire de la Horde d'Or. c. I. St. Pétersbourg 1881.

Tursun Bey, Tarih-i Ebû'l-Feth, Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (1914-1916. nu. 26-75)'nda ilâve olarak.

Vambery. E., Çağataische Sprachstudien, Leipzig 1867.

Etymologisches Wörterbuch der turkc-tatarischen Sprachen, Leipzig 1878.

Vasmer, R. O dvuh zolotoordyskih monetah (Altunorduya ait iki sikke hakkında), Zapiski Kollegij Vostokovedov. 1927, II, s. 109-112.

Visdelou, C., Supplément à la Bibliothèque Orientale, 1780.

Zeki, M., Teşkilât-ı Atikâ'da Defterdâr, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 1926-1927. nu. 91-93.

Zeki Velidi (Toğan), Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1931. I, s. 1-42.

Ziya Gökalp, Aile Ahlakı, Yeni Mecmua, 1917, nu. 14-17.

Zühdi, M., Bütçe, 2 cilt.

Bibliyografya'ya ek

Bu eser 1931'de neşredildiği için o tarihten zamanımıza kadar geçen elli yıl zarfında gerek kitabın müellifi olan Profesör M. Fuad Köprülü, gerek çeşitli yazarlar tarafından bu devre esnasında yazılan kitap ve makalelerin bel-

li başlıklarını, ek bir bibliyografya halinde vermediği faydalı bulduk. Bu ek bibliyografyadaki kitap ve makalelerin bir kısmı kitabın 1953'de yayımlanan İtalyancasında da yer almıştır.

Ayalon, D., *L'esclavage du Mamelouk*, Jérusalem 1951.

Babinger, F., *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*. 1953.

Barkan, Ömer Lütfi, XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar, İstanbul 1945.

—, *Timar mad.*, İslâm Ansiklopedisi, (1973).

Bréhier, Louis. *Les institutions de l'Empire byzantin*, éditions Albin Michel, 1949 et 1970.

Canard, M., *Le Cérémonial fatimite et le ceremonial byzantin*, Byzantion, 1951, XXI, s. 355 - 420.

Gibb, H. A. R. and Bowen, Har., *Islamic Society and the West. I. Islamic Society in the eighteenth century*, Part I, Oxford 1950.

Göyünç, Nejat, Tavâşi, İslâm Ansiklopedisi. (1971).

Kahane, H. R., - Tietze, A., *The Lingua Franca in the Levant*, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek origin, Urbana 1958.

Köprülü, M. Fuad, *Les Origines de L'Empire ottoman*, Paris 1935; Türk. trc. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara 1959. 2. basım, Ankara 1972. 3. basım İstanbul 1981.

—, *Orta-Zaman Türk Hukuki Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?* Belleten, Ankara, 1938, II, s. 39 - 72.

—, Alp, İslâm Ansiklopedisi (1941).

—, Ata, İslâm Ansiklopedisi (1942).

—, Bayrak, İslâm Ansiklopedisi (1942).

—, Bey, İslâm Ansiklopedisi (1942).

—, Çagatay Edebiyatı, İslâm Ansiklopedisi. (1945).

—, Çavuş, İslâm Ansiklopedisi (1945).

—, Fıkıh, İslâm Ansiklopedisi (1947).

—, Hârizmşâhlar, İslâm Ansiklopedisi (1949).

—, Hil'at, İslâm Ansiklopedisi (1950).

Köprülü, Orhan F., Efendi, İslâm Ansiklopedisi (1946).

Mayer, L. A. *Mamluk Costume*, Genève 1952.

Moravcsik, G., *Byzantinoturcica. I. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sparchres-*

- te der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Budapest 1942 - 43.
- Ostrogorskij, G., *Priloga, Prilog istarij feudalizma u Vizantiji u Juznoslovenskim zemljama*, Beograd 1951.
- Parmaksızoğlu, İsmet, *Kaptan Paşa, İslâm Ansiklopedisi*.
- Pagliari, A., *Un ginoca persians alla corte di Bisanzio*, (1936' da Roma'da toplanan Milletlerarası 5. Bizans Çalışmaları Kongresi'nin zabıtları), Roma 1939, c. I, s. 521 - 524.
- Turan, Osman, *İktâ, İslâm Ansiklopedisi*, (1951).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara 1945.
- , *Ağa, İslâm Ansiklopedisi* (tashih ve ıkmal)
- Witteck, Paul, *The Rise of Ottoman Empire*, London 1938.
- , *Notes sur la Tuğhra ottomane*, Byzantion, 1948, XVIII, s. 311 - 334; 1950, XX, s. 267 - 293.

İNDEKS

(«Bizans, Osmanlı, Osmanlılar, Osmanlı Devleti, Selçuklu, Selçuklular, Türk ve Türkler» kelimeleri metinde çok sık geçtiğinden indekse dahil edilmemiştir.)

A

A History of Greece from its conquest... (A. Finlay), 8
 A Honfoglalolo Magyarság... (Németh), 21
 A propos des Comans (P. Pel-liot), 83
 Abaka Han, 159
 Abbasi, Abbasiler, 27, 32, 34, 43, 45, 58, 63, 70, 78 - 78, 98, 107, 136, 147 - 152, 169, 179, 180, 183, 184, 186, 190, 206, 211, 212, 218, 219, 224.
 Abdülkadir (İnan), 50, 181
 Abdül-Melik İbn Mervân, 217, 221
 Abdürrahman Vefik Bey, 14, 68
 Abiskün, 84
 Abû suvâr, 162
 Acta et Diplomata, 171
 Acta Orientalia, 33
 Acem, Acemler, 23, 163, 180, 188, 209
 Acemistan, 162
 Aerikon, 14
 Afrika, 98
 Ağacı, 77
 Ağıcı, 31

Agnâm resmi, 93
 Ahiler, 22
 Ahkâm-ı Arazi Dersî not-ları (Ebul'ulâ Bey), 118
 Ahkâmû's - Sultaniyye (Mâ-verdi), 97, 148, 217
 Ahlat, 162
 Ahmed I., 69
 Ahmed Cevdet Paşa, 110
 Ahmed Refik (Altunay), 62, 89, 134, 167, 175
 Ahmed Tevhid, 74, 149, 153, 159
 Aile Ahlâkı (Ziya Gökalp), 194
 Akdeniz, 71, 73 - 75, 112, 185, 204
 Akhisar, 120
 Ak Koyunlular, 37, 51, 53, 86, 129
 Aksarayî, 57, 73
 Aksarayî Tezkiresi, 165
 al-Fakhri, 76
 al-Tha'alibi (Sa'alibi), 187
 al-Urâda fi'l-hikâyat aş-Sal-çukıyya, 42, 61, 99
 Alâiye, 73
 Alâcûk, 138
 Alâeddin Camii (Antalya'da), 74

- Alâeddin Keykubâd (Sul-tân) 49, 50, 112, 139, 173, 187, 219
- Alâeddin Muhammed (Ha-rezmşah), 84
- Alâeddin Paşa (Sultan Or-han'ın kardeşi), 6, 10, 146
- Alay, 191, 199
- Âli (müverrih), 40, 68, 121, 174, 175, 180
- Ali Paşa (Bâyezid I. devri ve-zirlerinden), 142, 177
- Ali Paşa (Çandarlı), 120
- Allagion, 191
- Alp Arslan (sultan), 43, 61, 83, 149
- Alp erenler, 144
- Alp'lar, 144
- Altai-İran und Völkerwande-rung, 157
- Altın-Ordu Devleti, 36, 48, 52, 53, 188, 189, 222
- Altuntaş (Harezşah), 77
- Amar, E., 76
- Amida, 161
- Amiral, 5
- Amsterdam, 53
- Anadolu, 20, 21, 24, 25, 29, 36, 49, 50, 54, 58, 64, 74, 86, 91, 92, 108 - 111, 113, 114, 121, 122, 150, 152, 165 - 167, 169, 170, 173, 191, 192, 194, 196, 203, 204, 225
- Anadolu Beylikleri, 21, 29, 72, 73, 86, 90, 92, 113, 126, 161, 223
- Anadolu defter - kethûdalığı, 65
- Anadolu Kadıaskerliği, 55
- Anadolu medreseleri, 166
- Anadolu Selçukluları, 20, 24, 25, 27, 29, 34, 35, 42, 43, 48, 49, 56 - 58, 64, 68, 70, 73 - 75, 79, 81, 84 - 86, 89, 92 - 97, 105, 111 - 113, 123, 126, 128, 130 - 133, 135, 138, 139, 142 - 145, 149, 153, 154, 158 - 160, 165, 167, 169, 170, 173, 178, 180, 184, 187, 196, 199, 200, 206, 212, 219, 220, 222, 225,
- Anadolu Türkleri, 74, 225
- Anadolu ve Rumeli Beylerbe-yilikleri, 47
- Anadolu ve Rumeli Beylerbe-yiliği, 48
- Anadolu'da İslâmiyet (Fuad Köprülü), 22
- Andréades, A., 212, 221
- Ankara, 22
- Ankara Harbi, 119
- Ani (şehri), 162
- Annales Sultanorum othma-nidarum, 3
- Antalya, 73, 74, 139
- Antropoloji Cemiyeti Mecmu-ası (İngiliz), 155
- Amorath (bk Murad), 122
- Araplar, 54, 96, 97, 135, 210, 215
- Archives d'Etudes Orientale (Christensen), 33
- Archives de l'orient Latin, 8
- Archives Marocaines, 76
- Archieunuchos, 75
- Ârif Bey (nâsir), 40
- Arnavut, Arnavutlar, 167, 202, 203
- Arslan İbn Tuğrul, 61
- Arz-ı memleket, 117
- Artuklular, 222
- Asafnâme, 72
- Asya, 151, 162, 168, 202, 213, 221, 223
- Âşık Paşa zâde, 41, 42, 47, 48, 56, 62, 79, 113 - 115, 120, 121, 142, 178, 189
- Âşık Paşa zâde Tarihi, 41, 56, 142, 166
- Âşır Efendi kütüphanesi, 57

Atabekul-asâkir, 53
 Atabeyler, 34, 43, 104, 105
 Atabeylik, 42, 48
 At Meydanı, 16, 181, 183
 Avfi, Muhammed, 84, 151
 Avrupa, 125, 129, 174, 178, 200.
 204
 Ay ve Yıldız (alâmet), 10
 Ayasofya kütüphanesi, 73
 Aydın, 10
 Aydın ili, 113
 Aydınoğlu, 114
 Aydinogulları, 72, 86, 223

B

Bâbü'l isyanı. 143
 Bâbü'lî, 146
 Bâbil - Asuri, 187
 Babinger, F. 71
 Babur sülâlesi, 129
 Baburiler, 129
 Bâbü's-sitâre (perde kapısı).
 78
 Bağdad, 4, 19, 27, 32, 99, 147.
 149, 150, 175, 200, 203, 211
 Bahaü'd-din (melikû's-sevâ-
 hil), 73, 74
 Balkan, Balkanlar, 146, 172.
 200 - 202, 204,
 Barbaros, 71
 Barthold, W., 21, 23, 32, 35, 43.
 63, 117, 151, 152, 156, 184.
 186
 Basileus, 8
 Basra Körfezi, 200
 Başbakanlık Arşivi, 89
 Başdefterdarlar, 65, 67
 Başdefterdarlık, 60
 Baş-erenler, 119
 Batı-Karahanlılar, 183
 Baudier, M., 12
 Bâyezid I., 27, 62, 79, 113, 118,
 142

Bâyezid II., 63, 170, 171, 178
 Bâyezid Paşa, 47
 Bayındır, 50,
 Becker, Prof. C. H., 97, 99
 Bedreddin Horasâni, 69
 Bedreddin Lü'lü (Musul Ata-
 beyi), 161
 Beglarbek, 52, 53
 Beglari - beg = beylerbeyi, 52
 Behram V., 54
 Beitrage zur Geschichte...
 (Björkman), 45, 102, 134
 Beitrage zur historischen Ge-
 ographie... (H. Jansky), 75
 Beitrage zur Geschichte... (M.
 F. Dölger), 215
 Belazûri, 214
 Belh, 158
 Belin, M., 12, 68, 93, 94
 Bell, H. 1. 215
 Ben Cheneb, Mohammed, 85
 Berât, 128
 Berchem, Max Van, 160, 161.
 215
 Berezin, 53
 Berkyaruk, 51, 160
 Berlin, 9, 43, 77, 127, 142
 Beşir ağa (darüssâde ağası).
 80
 Beyhaki, 150, 179, 184, 187
 Beylerbeyi (unvan), 53, 54
 Beylerbeyi = meliku'l-üme-
 ra, 50
 Beylerbeyilik, 9, 42, 46, 48, 51.
 54, 60
 Beytül-mâl, 216
 Bezm-ü Rezm, 91
 Bibliotheca Indica, 44, 86
 Bibliothèque des géographes
 arabes (G. Demombynes),
 35, 98, 160
 Bil'ecik, 55
 Bistagâni (bk. mevâcib), 100
 Biti, 62, 63

- Bitig mad. (Enc. de l'Islam), 63
 Bitikçi, 82
 Bizantinistler, 76, 81, 146, 162, 164, 174 - 176, 199, 214, 221, 223
 Björkman, W., 45, 58, 102, 134
 Blochet, E., 35, 36, 83, 85, 105
 Bombay, 158
 Borozdin, 222
 Bosna, 116, 118, 175
 Bosna Müzesi Mecmuası (Glasnik Bos.), 193
 Boşnaklar, 203
 Boué, Ami, 9
 Bratianu, G. I., 173, 196, 204, 215, 219, 221
 Breslau, 48
 Brockelmann, C., 82, 158
 Broquiere, Bertrandon de la 48, 122, 177
 Brossel M., (mütercim), 162
 Browne (nâşir), 169
 Bucarest, 15, 16, 212
 Budapest, 21, 62
 Bulak, 104
 Bulgarlar, 201
 Bull. de la section Hist. de l'Ac. Roumaine, 15, 18, 146, 171, 186, 190, 192, 205
 Burhan-ı Kâtı tercümesi, 84, 141
 Busbec, Baron de, 3
 Bursa, 17
 Bütçe (M. Zühdi), 68
 Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 25, 27, 41, 58, 63, 64, 83, 84, 96 - 100, 108, 110, 123, 126, 129, 130, 133 - 136, 139, 149 - 153, 159, 168, 184, 206, 221, 225
 Byzance (Ch. Diehl), 4, 7, 186, 190, 211, 218
 Bizan. Archiv, 215
 Byzance et les Turcs Seldjoudes... (J. Laurent), 25, 109
 Byzance et l'origine du Sultanat de Roum (J. Laurent) 109
 Byzantion, 109, 157, 196, 209, 210, 215, 221
 Byzantinische Zeitschrift, 194, 195
- C**
- Caferoğlu, A. (nâşir), 82
 Cähiz, 168
 Cairo, Le, 54
 Calcutta, 44, 57, 86
 Cambridge, 164
 Câmî-i Kebir (Nigde'de), 91
 Câmî'ül-Hikâyat, 84
 Câmî'ül-Tevârih, 165, 172
 Camussat Bayscha (Hamza Paşa), 48, 122
 Candar Oğulları, 90
 Candarlar, 133
 Canon, 16
 Cantacasin, Th. Spandouin 192
 Catalogue des monnaies (H. Lavoix), 158
 Cavaignac, M. E., 215
 Cebecibaşı, 87
 Cebeliler, 122
 Celâleddın Harzemşah, 64
 Celâliler, 118
 Celâyirler, 36, 53, 79, 129, 189
 Cenevizler, 171
 Cengiz evlâdı, 114
 Cengiz Han, 157
 Cevat Paşa, 132
 Cezayir, 203
 Cezayir beylerbeyi (pâye), 71
 Cihanguşa-yı Cüveynî, 108, 158, 189

Cinq Conférences sur le Sud-est... (Iorga), 36
Cira (icrâ), 141
Chabot, J. B. (nâşir), 152
Chalandon, F., 123, 190, 220
Chalcocondilas, 177
Chardin, 53, 129
Chavannes, Ed., 51, 130, 188
Christensen, A., 33, 45, 76, 101
129, 147, 157, 168, 187, 190, 209
Chronique de Michel le Syrien (nşr. Chabot), 152
Chrysobulle, 5, 173, 219
Claviyo, Embassy to Tamerlan..., 72
Clavus (Tiraz gibi), 188
Clisurarque, 5
Codinus, 5, 81
Collections scientifiques de l'Ins..., 151
Comte, 5
Comptes rendus du premier... (Ch. Diehl), 211
Constantin Dragasès, 15
Constantin Porphyrogénèt, 219
Contribution à l'étude du blason en Orient (Y. Artin Paşa), 155
Corci Zeydân, 33, 45, 58, 63, 75, 179, 183, 214, 217
Courteille, Pavet de, 82
Cuci Uluşu, 53
Cumont, Franz, 208, 209
Cûlus bahşişleri, 5
Cûveyni, 54, 63

Ç

Çagataische Sprachstudien (Vâmbery), 82
Çahar Makale, 63, 127, 141, 188, 187

Çandarlı Ali Paşa, 119
Çandarlı Halil Paşa (Kara), 41, 42, 55, 56
Çandarlı İbrahim Paşa, 41
Çandarlılar, 41
Çankırı, 220
Çardak köyü, 120
Çav (Çavuş'un kökü), 82
Çavişi, 86
Çavişiiyya (bk. Çavuşlar), 85
Çavlı, 82
Çavundur, 50
Çavuş, 82, 83, 85, 212
Çavuş mad. (İslâm Ansk.) 88
Çavuşbaşı, 5, 86-88
Çavuşbaşılar, 10
Çavuşlar, 5, 10, 81, 84 - 87, 212
Çawsh, mad. (Enc. de l'İslâm), 88
Çelebi Mehmed I., 120, 121
Çeles (bayrak), 163
Çepni (aşiro), 143
Çigil'ler, 183
Çin, 30, 36, 62, 130, 153, 156, 188
Çinliler, 51, 188
Çivehor, 142
Çomak tamga (levki alâmeti), 159

D

Dames, M. Longworth, 156, 160, 201
Danişmendliler, 35, 206, 222
Danses et légendes de la chine antique (Marcel Granet), 51
Darü'l-hikeme'ler, 219
Darüssa'âde ağası, 75, 79
Darüssa'âde ağalığı, 80, 81
Darüşşecere sarayı (Bağdad'da), 211

- Darü't-tiraz'lar, 186
 Das Fürstentum Montesco
 (P. Wittek), 74
 Das Geschenk aus der... (K.
 Süssheim), 99
 David (kral), 162
 Dchuratch (sırp kâtib), 171
 De la monnaie dans l'Empire
 byzantin (Andréades), 221
 Declareuil, J., 219
 Defter, 69
 Defter emini, 67, 174
 Defter kethüdaları, 65
 Defterdar mad (Enc. de l'Is-
 lam), 68
 Defterci, 69
 Defterdar, 10, 65 - 69, 87
 Defterdar-ı Divan-ı memalik
 (veya Defterdar-ı mema-
 lik), 70
 Defterdarlık, 65, 67, 68 - 70
 Defter - hân, 69
 Defterhâne, 70
 Defter-i Hakâni arşivi, 89
 Defter-i Muktesid (Süleyman
 Sudi), 14
 Defrémercy, 53
 Dehliz (istilâh), 138
 Demombynes, G., 33, 35, 45,
 58, 85, 95, 97, 102, 134, 135,
 160, 169, 187, 215, 216, 217,
 218
 Deonna, W., 156
 Der İslam, 23, 41, 97, 142
 Derenbourg, H., 76
 Des Grecs aux Croisés (J. La-
 urent), 109
 Des Osmanischen Reiches...
 (Joseph von Hammer), 20
 Description de Bouk-
 hara (nşr. Schefer), 45, 179,
 186 190
 Devletşah, 169
 Develi - Karahisar, 138
 Devlet-i Osmaniye'nin tees-
 süs ve takarrürü (M. Arif)
 166,
 Devletşah Tezkeresi, 169
 Deny, Jean, 11 - 13, 15, 17, 54, 61,
 94 - 97, 122, 123, 125 - 127,
 132, 166, 175, 191
 Deylemli, 133, 135
 Diş Oguzlar, 182
 Die Altosmanischen anony-
 men Chroniken (F. Giese),
 48, 119
 Die Europ. Turkei (Amie
 Boue), 9
 Die Renaissance des Islams
 (A. Mez), 43, 58, 77, 180, 215
 Die Turken und des Osma-
 nische Reich (Oberhum-
 mer), 8, 9, 76, 157
 Die Vezirfamillie der Çandar-
 lyzâde... (F. Taeschner - P.
 Wittek), 41
 Diehl, Ch., 4, 7, 16, 24, 25, 123,
 163, 186, 190, 210, 211, 212
 218
 Dihkan (kethüda), 169
 Dimitriyev, 191
 Dingelsted, Victor, 31
 Diocletien, 208
 Diplomaturum Veneto - Le-
 vantinum, 170
 Dirlik, 5, 118, 119, 128
 Divan, 64, 66, 87, 172, 197
 Divan cerideleri, 101
 Divan defterleri, 137
 Divan teşkilâtı (Abbasiler'-
 de), 32
 Divan-ı humayun, 59
 Divan-ı istifâ, 69, 70
 Divan-ı lugatî't - Türk, 82
 Divan-ı Safi, 42
 Divan-ı Türkiî Basit (F. Köp-
 rülü), 82
 Divan-ül-huruc ve'l - cibâyât,
 70
 Divan-ül-insâ 34 63

Divanül-Tuğra, 34, 63
 Dix inscriptions Chinoises de
 l'Asie (E. Chavannes), 51
 Documents sur les Tou - kiue
 (E. Chavannes), 51
 D'ohsson, 20, 55, 68, 74, 129,
 165
 Doğu Roma, 27, 145, 146, 204,
 209
 Doğu Türkistan Karahanlı-
 ları, 102
 Domestique dez scholae, 4
 Donativum, 5
 Dozy, 69, 85
 Dolger, M. F. 215
 Dönüm akçesi, 14
 Dört ulus emiri, 52
 Du cange, 4, 12, 54, 210
 Duc, 5
 Ducas, 171
 Dûrbâş, 84
 Düsturü'l-Kâtib fi ta'yini'l
 merâtib, 63, 70, 168, 172
 Düsturnâme (Enveri), 86
 Düvel-i Islâmiye, 79
 Düzme Mustafa, 121

E

Ebersolt, Jean, 187, 209, 212
 Ebû'lulâ (Mardin), 117, 118
 Ebüssuûd fetvaları, 117
 Edebiyat Fakültesi Mecmuası,
 22, 166, 203
 Edirne, 17, 142
 Efendi, 10, 11, 191, 192, 199
 Efendi mad. (Enc. de l'Islam),
 191
 Efendi - Paulo, 192
 Efgan, 156
 Efganistan, 156, 160
 Eflâki menakıbı, 192
 Einführung in die Osmanisc-
 he... (L. Fekete), 11, 82

Eisenmann, L. (mütercim),
 193
 Ekmek, 118
 El-Ahkâmü's - Sultaniye, 44
 El-Menhelü's-Sâfi, 53
 Elcezire, 7, 142, 208
 Emevî, 76, 147, 224
 Emeviler, 27, 32, 107, 183, 186,
 189, 213, 215, 216, 219
 Emin (halife), 78
 Emir, 74
 Emir Gökçe, 81
 Emir Musa, 47
 Emir Mübarizüddin, 139
 Emir Seyfeddin, 139
 Emir Süleyman, 120
 Emir-i emirân, 54
 Emir-i kebir, 53
 Emir-i ulus, 52
 Emirülmü'minîn, 148, 150
 Emirü'l-ümerâ = Beylerbeyi,
 49
 Emirü'l-ümerâ, 45, 52 - 54, 150
 Emirü's-sevâhil, 73, 74
 Emvâl defterleri, 68, 69
 Encyclopédie de l'Islam, 11,
 12, 21, 56, 58, 61, 63, 68, 71,
 88, 94, 97, 110, 119, 128, 131,
 138, 165, 167, 184, 186, 188,
 191, 203, 214, 218, 218
 Enderun teşkilâtı, 167
 Endülüs, 44
 Endülüs Emevileri, 148
 Ennomion, 14
 Enveri, 73
 Eparchia, 10, 174, 175
 Epetiris Etireias Byzantinlon
 Spedion (Bizans tedkikleri
 cemiyeti yıllık mecmuası),
 164
 Erbil, 159
 Eretna oğulları, 91
 Ermeni, Ermeniler, 54, 109,
 141 - 143, 153, 162, 180, 203
 Ermenistan, 54

Erzincan, 138
 Eski Saray, 175
 Essai de synthèse de l'histoire... (Iorga), 16, 146
 Essai sur l'histoire économique de la Turquie (Belin), 68, 93
 Essai sur Nicéphore Grégoras (R. Guillard), 212
 Estat de la Perse en 1660 (R. Du Mans), 53, 70, 141
 et-Tetkif, 52
 Etrüsk, 188
 Etude sur la propriété... (M. Belin), 94
 Etudes roumaines, 17
 Etymologisches Wörterbuch (Vambery), 82
 Evans, Arthur (arkeolog), 156
 Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretinin tarihçe-i teşkilâtı, 81
 Evliya Çelebi, 175
 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 201
 Eyyûbiler, 34, 43, 57, 58, 78, 85, 105, 110, 187

F

Fagnan, E., 97, 215
 Fûkîhetü'l-Hulefâ (İbn Arabşah), 180
 Fakiri (şâir), 174
 Falaki-i Shirwânî, (Hadi Hasan), 158
 Farsnâme-i Nâsirî, 138
 Fas, 162
 Fatih (bk. Mehmed II.), 39, 40, 47, 55, 56, 62, 63, 67, 71, 72, 88, 90, 93, 114, 124, 134, 167, 171, 177, 178, 192, 198, 199,
 Fatih Devrine ait vesikalar (Ahmed Refik), 134, 167, 178

Fatih Kanunnâmesi, 9, 46, 54, 56, 59, 60, 65, 67, 68, 70, 71, 87, 88, 90, 93, 122, 174
 Fatih Kanunnâmesi (nşr. F. Kraelitz), 14
 Fatih Kanunnâmeleri, 122, 197,
 Fatih zamanında Sultanöyüğü, 62
 Fatih zamanında Teke ili, 62
 Fatimî, Fatimîler, 33, 74, 76, 148 - 150, 160, 163, 187, 189, 219
 Fazl b. Sehl (Abbâsi veziri), 46
 Felim Spaho (mütercim), 193
 Fekete, Ludwig, 11, 82
 Ferheng-i Şu'ûri, 156
 Ferhengnâme, 82
 Feridun Bey Münşeatı, 117
 Fermanlar, 5
 Fetihnâmeler, 5, 164, 185
 Fırat nehri, 210
 Fief, 95
 Fikh mad (Enc. de l'Islam), 219
 Finlay, A., 8
 Fonction et dignité du... byzantin (Ebersolt), 210
 Forum, 180
 Foy, De, 3
 Francoforte (Frankfurt), 4
 Fransızlar, 209
 Frenk, Frenkler, 135, 143

G

Galata, 171
 Galata-sarayı 175
 Galère (imparator), 208
 Galib Edhem, 153, 158, 159
 Gardizi, 179
 Granet, Marcel, 51
 Gâzân (Han), 10, 70, 95, 96

Gazi Fazıl, 116
 Caziler (sipahiler), 112, 115, 144
 Gazneliler (devleti), 31 - 33, 43, 46, 77, 78, 84, 100, 107, 134, 150, 179, 184, 188, 187
 Gelibolu, 71, 72, 115
 Gelibolu tersanesi, 75
 Gelibolu'ya geçerken Rumeli arazisi için (Ebül-ulâ), 117
 Geograpische Zeitschrift, 9
 Germiyan, 7
 Germiyan beyliği, 63, 103
 Geschichte der Goldenen Horde (Hammer), 70
 Gibb Memorial, 32, 35, 42, 63, 106
 Gibbons, H. A., 6, 7, 17, 19, 21, 22, 24, 27, 95, 131, 132
 Giese, F., 21, 22, 48, 55, 119
 Gillati 223
 Girid, 148
 Glossarium ad scriptores... 4
 Goldziher, İ., 219
 Gök-Türkler, 37
 Grammaire de la langue Turque, (Döny), 191
 Grand domestique, 5, 40
 Grand-logothete, 5, 59, 65
 Grand Seigneur, 101
 Grégoire, Henri, 195
 Grohmann, 186 - 188, 214
 Grousset, René, 8, 19, 21, 24, 27, 156
 Grundzüge (Wilcken), 215
 Grzimaŷlo, G. Grum, 163
 Gulâm'lar, 101, 104, 138, 138, 139
 Gulâm-ı hass (bk. gulâm), 134
 Gulâmân-ı dergâh (bk. gulâm), 134
 Gulâmân-ı hassa, 134
 Guriler (Gurlular), 57, 58, 135

Guilland, R., 212
 Gümrük, 10
 Gürcü, Gürcüler, 135, 141 - 143, 162

H

Habesi (Habeş) Mehmed Ağa (dârüssa'âde ağası), 80, 81
 Haccâc, 215
 Hâce-i büzürk (vezir), 43
 Hacı İvaz Paşa, 41, 121
 Hâcib, Hâciblik, 77
 Hâcib mad., (İsl. Ansiklopedisi), 77
 Hadım ağaları, 11, 75
 Hadım Ali Paşa (sadrâzam), 79
 Hadım Sinan Paşa, 79
 Hâdimân-ı harem-i Sultânî, 77
 Hâdi Hasan, 158
 Hadikatü'l-Vüzerâ, 79
 Hakânî, 158
 Hakku'l-bi'a (cûlus bahşişi), 179
 Halac, 79
 Halep, 57, 119
 Halen Atabekleri, 110
 Halil Edhem Bey, 79, 91
 Halil Halid Bey, 155
 Halka, 134
 Halka-i has müfredleri, 134
 Halphen, L., 33
 Hama, 58
 Hamburg, 45
 Hamid - oğlu, 113
 Hamiletü'l - Kübrâ (Ahmed Resmî), 80
 Hammer, J. v., 12, 20, 40, 55, 60, 68, 70, 71, 92, 94, 95, 132, 161, 177, 180, 192, 211
 Hammer Tarihi (bk. Histoire de l'Empire ottoman), 60

- Hamza Bey (Anadolu beylerbeyi, II. Murad devri), 47
 Hamza Bey (Rumeli beylerbeyi, Çelebi Mehmed devri), 47
 Hamza Paşa (Camussat Baychal, Anadolu beylerbeyi, 48
 Hanbeli, 58
 Hanefi, 57, 58
 Haraç (Abbasiler'de), 32
 Haraç divanı (Mısır'da), 217
 Haraciyye, 12
 Haremeyn evkafı, 80
 Haremeyn evkafı nezâreti, 81
 Harput, 138
 Hârizmi, 100, 114
 Harizmliler, 105, 185
 Hârizmşahlar, 34, 37, 43, 44, 51, 54, 58, 61, 64, 70, 93, 102, 107, 110, 111, 114, 136, 152, 158, 173, 180, 184, 187
 Hârizmşahlık, 152
 Hass, 66, 102, 103, 126
 Hass incü (hükümdara mahsus arazi), 102
 Hauser, H., 8, 165, 200, 201
 Havass-ı hümayûn, 67
 Havâşi (istilâh), 140
 Havet, Louis, 191
 Hayat Mecmuası, 21, 37
 Hazinedar, 31
 Hazinedarbaşılar, 81
 Heidelberg, 43, 161
 Hellert (mütercim), 180, 211
 Helmolt, 11, 96, 146
 Heyd, W., 170
 Hıtat (bk. Kitabü'l-Hıtat), 104
 Hızır İlyas, 15
 Hilâl (timsal), 9, 155, 156, 158-163
 Hil'at, 188 - 189, 214
 Hind, 30, 156
 Hind Denizi, 200
 Hind Moğolları, 37
 Hindistan, 129, 162
 Hiadliler, 135
 Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, 162
 Histoire d'Alep (Kemâl-ad-din), 105
 Histoire de l'Asie (R. Crousset), 8, 9, 27
 Histoire de chypre sous les Lusignans, 170
 Histoire de la Russie (Ram-baud), 36
 Histoire de l'Empire ottoman (Hammer), 60, 177, 180, 192
 Histoire de l'ordre des Assassins (Hammer), 180, 211
 Histoire des Arabes (Cl. Hu-art), 33
 Histoire des dynasties musulmanes (E. Amar), 76
 Histoire des états balcaniques (Iorga), 20, 196, 201
 Histoire des Mongols (D ohsson), 129
 Histoire des Rois des Perses (Al-Tha'alibi), 167
 Histoire des Sultans Mamelouks (E. Blochet), 85
 Histoire des Sultans Mamelouks (Quatremere), 52, 53, 78, 79, 85, 133, 134, 137, 138, 210
 Histoire du commerce du Levant (W. Heyd), 171
 Histoire du Sultan Djilâl ed-Din Mankobirti (O. Houdas), 44, 51, 59, 85, 102
 Histoire générale (Lavisso et Rambaud), 5
 Histoire générale (Seignobos), 31
 Hive (hanlığı), 96
 Hiyung - nu'lar, 30, 51

Hoca Şemseddin Cüveynî (sâhib-divan), 70
 Hoca Yunus, 73
 Hokand (hanlığı), 96
 Honas, 138
 Horasan, 32, 45, 99, 106, 183
 Horasanlı, 133, 135
 Houdas, O., 44, 51, 59, 64, 85
 Houtsma, Th., (nâşir), 42, 43, 49, 57, 63, 64, 69, 73, 83, 86, 99, 105, 108, 112, 128, 134, 135, 137, 139 - 141, 143, 153, 167, 187
 Houtsma külliyyatı (bk. Recueil...), 137, 138, 187
 Huart, Cl., 25, 33, 58, 68, 88, 131, 157, 187, 188, 191, 192
 Hulâgü, 70, 159, 161, 222
 Hums-ı divânî (tâbir), 105
 Hums-ı uşr-i divânî, 105
 Husrev-i Dehlevî, 86
 Hükümdar hasları, 66
 Hüsameddin Çoban, 49, 50
 Hüseyin Hüsameddin Bey, 41
 Hüseyin Hilmi, 79
 Hyppodrome, 181

I

Iorga, N.; 15 - 17, 19, 25, 36, 145 - 147, 170 - 172, 181, 186, 190, 192, 195, 201, 205
 Irak, 7, 202, 214, 217, 221, 225
 Islavlar, 109, 215

İ

İbn Arabşah, 180
 İbn Battûta, 52, 53, 183, 189, 192
 İbn Bibi, 49, 50, 57, 64, 68, 87, 111, 113, 134 - 139, 141, 143, 150, 153, 165, 220
 İbn Fazl Allah al-Omarî, 114

İbn Haldûn, 33, 44, 68, 72, 149, 168, 214, 217, 218
 İbn Hallikân, 33, 63, 64, 100
 İbnü'l-Adim, 33
 İbnülemin, Mahmud Kemal, 80, 175
 İbnü'l-Esir, 183
 İbrahim Paşa (Veziriâzam), 41
 İbrahim Paşa Sarayı, 175
 Ichkan ichkhanat (prensler prensi), 54
 İconoclasme, 211
 İcra-hvâr (ücretli askerler), 128, 129, 141 (acr-hvâr, İbn Bibî'de), 142
 İdrarât, 128
 İki Beylerbeyilik, 46, 52
 İkibaşlı Kartal (timsal) 220
 İktâ, 34, 94 - 96, 97, 99 - 101, 103 - 109, 111, 112, 118, 126 - 130, 139, 140, 169
 İktâ mad. (Enc. de l'İslâm), 97, 110
 İl Arslan (Hârizmşahlar'dan), 152, 180
 İlahiyât Fakültesi Mecmuası, 155, 160
 İlhanlılar, 70, 165, 166, 172, 184, 188, 189, 196, 200, 212
 İlk Osmanlı sikkeleri hakkın-da (F. Köprülü), 154
 İmam Ebû Yusuf, 97
 İncü (arazi), 102
 İnostrantsev, 219
 Inscriptions de l'orkhon, 182
 İnşa ve mükâtebat divanı, 218
 Introduction à l'Histoire des Mongols (E. Blochet), 36
 İppoforvi, 14
 İran, 24, 30, 34, 35, 52, 70, 76, 96, 100, 101, 106, 107, 128, 135, 136, 141, 143, 157, 168, 187, 207, 208, 210, 214, 217, 225

İran Moğolları, 24, 69, 95, 127,
129, 222
İsâ, 221
İsfendiyar İbn Bâyezid, 79
İsfendiyar Oğulları, 114
İskender Hacı Bey, 171
İskender istilâsı, 206
İslâm Ansiklopedisi, 77, 78
İslamica, 86
İsmail Bey (Kastamonu emiri), 79
İsmail Galib, 149
İstanbul, 3, 4, 6-8, 10, 11, 14 -
17, 19, 21, 22, 25-27, 32, 37,
39-41, 45, 47, 48, 56, 73, 75
-77, 79-81, 86, 88, 89, 100,
114, 115, 120, 123, 130, 142,
145, 146, 148, 151, 155, 167,
174-178, 185, 189, 198, 199,
201, 204, 205, 210, 211
İstanbul Müzesi, 222
İstanbul Müzesi meskukât-ı
kadime-i İslâmiye Kataloğu
(Galib Edhem), 158
İvanoff, J., 202
İznik, 55
İznik medresesi, 166
İzzeddin (Musul Atabeylerin-
den), 159
İzzeddin Keyhâvus (sultan),
49, 153

J

Janissaires mad. (Enc. de l'Is-
lam), 131
Jansky, Herbert, 75
Japonyc, 130
Jean Comnène, 220
Jean II Comnène et Manuel
I (Chalandon), 123
Jireçek, J., 193
Journal Asiatique, 25, 52, 69
93, 94

J.R.A.S., 168, 201
Juge de Camp, 5, 59
Juynboll, Th. W., 58

K

Kaçarlar, 128
Kâdi mad. (Enc. de l'İslam),
58
Kadıasker, 5, 57, 87
Kadıaskerler, 56, 66
Kadıaskerlik, 39, 41, 54-56,
58-60
Kadı Burhaneddin, 91
Kadı-i leşker, 57, 58
Kadıu'l-kudât, 57
Kafkas dağları, 200
Kafkasya, 107
Kâfur (siyah bir tavaşı), 76
Kahire, 33, 57, 97, 175
Kalaçlar, 108
Kalavun (sultan), 102
Kalkaşandı, 44, 173
Kanun, 10
Kanûni Süleyman, 6, 17, 89, ,
90, 92, 164, 174, 189
Kanunnâme (Fatih), 4, 26, 27,
39-41, 47, 93
Kanunnâme (nşr. F. Kraelitz),
90, 93
Kanunnâme (Milli Teteb.
Mec.), 14, 116
Kanunnâme-i âl-i Osman (Fa-
tihi Devri), 40, 47, 55, 59, 60,
67
Kanunnâme-i âl-i Osman (Ka-
nûni devri), 88, 90, 189
Kapı ağaları, 81
Kapı kethüdası, 8
Kapıcılar kethüdası, 87
Kapıkulu, 101
Kapnikon, 14
Kapudan Paşa, 5

- Kapudan Pasha mad. (Enc. de l'Islam), 71
 Kaptanpaşalık, 71, 75
 Kara Burun, 120
 Karabacek, 161, 187-189, 223
 Karadeniz, 71, 73, 112
 Karahanlılar, 32, 34, 63, 83, 150, 159, 182
 Kara-Hitaylar, 35, 152
 Kara Hilâl, 157
 Kara Koyunlular, 37, 53, 129
 Karakurum, 4, 19, 27
 Karakuş (bir tavaşı), 78
 Karaman Oğulları, 56-58, 90, 91, 166, 167, 170
 Karaman Oğulları hakkında vesâik-i mahkûke (Halil Edhem), 91
 Karluk, 130
 Karamâni Mehmed Paşa, 55
 Kasım (Karaman Oğulları'n-
 dan) 91
 Kastamoni, 79, 183, 192
 Kaşgâr, 31
 Kâtib Çelebi, 56, 71, 72
 Kâtibü's-sır, 64, 169
 Kavanin-i Teşrifat (Naili Ab-
 dullah Paşa), 68, 72
 Kavurd (Melikşah'ın amca-
 sı) 106, 179, 180
 Kayı Boyu, 50
 Kayı mad. (Enc. de l'Islam),
 21
 Kayseriye, 138, 139
 Kâzî-asker mad. (Enc. de l'Is-
 lam), 58
 Keleti Szemle, 158
 Kazvin, 135
 Kefe, 202
 Keleti Szemle, 158
 Kemal - ad - din, 105
 Kenzü'l - Kübera, 118
 Keyâniyân (Achêmenides),
 208
 Keyhusrev III, 149
 Kıbrıs, 171
 Kılıç Arslan, IV, 149
 Kınık boyu, 61, 159
 Kırım 36, 202
 Kızılbaş kabileleri, 51
 Kirman Selçukluları Tarihi
 (Recueil'de), 43, 105, 107
 Kitab al-idrâk... (nşr. A. Ca-
 feroğlu), 82
 Kitab-i Dede Korkut, 182
 Kitabet-i inşa, 64
 Kitabü'l İber ve ... Haber (İbn
 Haldun), 44, 214
 Kitabü'l Harac, 97
 Kitabü'l - Hıtat (Makrizi), 34,
 42, 63
 Koca Mehmed Paşa, 41
 Koca Mehmed Paşa (TOEM'-
 de), 41
 Komnenler, 123, 204
 Kondakov, 157, 163, 209
 Konya, 74, 145, 220
 Kopf, Karl, 95
 Kopt, 215
 Koyun hakkı, 93
 Köprülü, Fuad, 72, 77, 88
 Köprülü kütüphanesi, 63, 169
 Köprülü zâde Mehmed Fuad
 (bk. Köprülü Fuad), 32, 34,
 36, 74, 82, 100, 144, 149, 154,
 177, 181.
 Köse - Dağ harbi, 143
 Kraelitz, F., 14, 40, 62, 90, 93,
 172
 Kramers Dr. J. H., 11, 17, 33,
 56, 138, 167
 Kremer, 96, 216
 Kritovulos (Kritobulos), 171
 Kukules, Ph., 194
 Kul (istilâh), 135
 Kulturgeschichte des Orients
 (Kremer) 96
 Kutadgu - Bilig, 62

Küy ve Çevgân oyunu, 210
 Kuzey Afrika, 34, 44, 85, 160,
 202, 221
 Küçük Asya, 208
 Küçük Ermenistan Krallığı,
 153
 Künhü'l-Ahbâr (Âli), 40, 120,
 121 -
 Kürtler, 118

L

L'administration civile de
 l'Egypte byzantine (G. Ro-
 uillard), 186, 215
 L'Architecture byzantine
 (Texier ve Pullan), 195
 L'Empire des Sassanides (Ch-
 ristensen), 33, 45, 76, 101,
 129, 157, 168, 187, 190, 209
 L'histoire byzantine ... (M.
 Lhéritier), 146, 147
 L'Hyperpère byzantin
 (Bratianu), 221
 L'Île de Chypre (Mas Latrie),
 74
 L'Inde du ville (M. I.
 Prasad), 129
 L'interpénétration de l'Orient
 (Iorga) 15
 L'Orient et l'occident au Mo-
 yen-Âge (Iorga), 147,
 186
 L'Uniforme de la Cavelerie
 Orientale (F. Cumont), 210
 La civilisation serbe au Mo-
 yen-Âge, 193
 La féodalité en Perse son ori-
 gine, 129
 La fin du monde antique
 (F. Lot), 30
 La modernité du XVI'e sié-
 cle (H. Hauser), 200

La Perse Antique (Cl. Huart),
 157, 187
 La propriété territoriale et
 l'impôt ... (Van Berchem),
 215
 La question de l'approvision-
 nement, 196
 La question Macédonienne
 (Ivanoff), 202
 La société roumaine (Iorga),
 16
 La Syrie à l'époque des Ma-
 melouks (G. Demombynes),
 33, 45, 58, 85, 95, 102, 134,
 169, 187, 218
 Lâdik, 138
 Lagide'ler, 209
 Lala Şahin Paşa (Rumeli Bey-
 lerbeyi), 47, 48
 Lâtin, Lâtinler, 201, 204, 215
 Latrie, L. De Mas, 74, 170
 Laurent, J., 109
 Lavoix, Henri, 158
 Lavisse, 5, 6,
 Le Dogme et le loi de l'Islam
 (Goldziher), 219
 Le drapeau de la Régence
 du Carnora (W. Deonna),
 156
 Le Grand Palais de Constan-
 tinople (Ebersolt), 212
 Le livre de l'impôt foncier
 (Ebû Yusuf), 97
 Le Monde musulman et by-
 zantin (Demombynes),
 215
 Le régime patriarcal et le dro-
 it ... (V. Dingelstedt), 31
 Le Voyage d'outremer (B. de
 la Broquière), 48, 122, 167
 Lhéritier, Michel, 146, 147, 148
 Leipzig, 9, 75
 Leonclavii Pandectes historiae
 Turciae, 4

Les Archives de Lavra (G. Rouillard), 215
 Les Barbares, (L. Halphen), 33
 Les biens de la couronne (Hass), 102
 Les commenes (Chalandon), 190, 220
 Les costumes orientaux à la cour byzantin (Kondakov), 209
 Les debuts de l'Âge moderne (H. Hauser, A. Renaudet), 8 144 200
 Les Divisions chronologiques (Bratianu), 204
 Les elements de lexique ... (Dimitriyev), 191
 Les juifs le fisc ... (Andreades), 212
 Les noms musulmans (Kramers), 33
 Les Origines de l'Empire Ottoman (Fuad Köprülü), 22
 Les Prairies d'or (Maçoudi), 76
 Les Principauté franque ... (Schlumberger), 223
 Les religions Orientales 27
 Les Saints des Derviches Tourneurs (Huart), 192
 Les Status gouvernementaux (Fagnon), 217
 Les Tou-kuie Occidentaux, 130
 Les veilleurs de nuit à Trébizonde (H. Gregorie), 195
 Les voyageurs français (Iorga), 15, 17, 172
 Lettres du Baron de Busbeq, 3
 Leunicius (Lowenklaus), 3, 12, 54
 Leyden, 42, 43
 Lingenthal, Zachariae von, Litterae laureatae, 5, 184

Logathète, 5, 70
 Lot, F., 30
 Löwenklau, 192
 Lubab al-Albâb, 64, 151
 Lugduni, 4
 Lutfi Paşa, 74
 Lybyer, Albert Howe, 164
 Lyon, 187

M

Maaş, 128
 Macar, Macarlar, 171, 172, 203
 Macaristan, 172
 Mahçe (Hulâl), 158
 Mahçe-i alam, 159
 Mahçe-i Çatr, 159
 Mahçe-i İiva, 159
 Mahçe-i ruğ, 159, 163
 Mahmud (Musul Atabeylerinden) 159
 Mahmud bin Muhammed b. Melikşah-ı Selçuki, 177
 Mahmud ibn Muhammed, 61
 Mahmud Gaznevi, 135
 Mahmud Kaşgari, 82, 83, 137
 Mahmud Paşa, 142
 Makedonya, 202
 Makkârî, 69
 Makrizî, 34, 42, 63, 78, 104
 Mâl, 128
 Mal-deftercisi (bk. mal defterdarı), 68
 Mal-defterdarları (bk. defterdarlar), 65, 66, 67
 Malatya, 138
 Mâl-i hak (vergi), 98
 Mâlikhâne, 118, 121
 Maliki, 57
 Mandatores, 82
 Mandriatikon, 14
 Mans, Raphael du, 53, 70, 141
 Manuel, 124

- Manuel Comnenus, 82
 Manuel d'Art byzantine, 210, 211
 Marquart, J., 21, 35
 Marsigli, Conte de, 132
 Maruzât (Cevdet Paşa), 110
 Marzbân, 54
 Masdjîd mad., (Enc. de l'Islam), 216, 218
 Matla'as-sa'dayn, 129
 Mâveraünnehir, 100, 127
 Mâverdi, 44, 45, 97, 148, 217
 Mecelle-i Umur-ı Belediye (Osman Nuri), 174, 175
 Medeniyet-i İslamiye Tarihi (Corci Zeydan), 43, 45, 58, 63, 75-77, 99, 179, 183, 186, 190, 214, 217
 Megaduc, 5
 Megas Aphentis, 192
 Mefâtiḥü'l-ulûm (Hârizmî), 100
 Mehmed I. (Çelebi), 41, 47, 118, 120, 171
 Mehmed II, 4, 6, 15-17, 26, 27, 37, 41, 86, 122, 123, 146, 171, 204
 Mehmed Ârif, 142, 166
 Mehmed Bey (Teke beyi), 74
 Mekke, 149
 Mélanges Ch. Diehl, 147, 210, 211, 212
 Mélanges de Philologie ... 191
 Mélanges offerts à M.G. Schumberger, 209, 221
 Melik, 74
 Melik al Nâsir Salâhaddin (Meyafârikin Eyyubîlerin-den), 159
 Melike Hatun (Mevlânâ'nın kızı), 192
 Melikşah (sultan), 43, 101, 106, 149, 169, 177, 179, 182, 183
 Melikşah İbn Mahmud, 61
 Melikü'l-havass, 102
 Melikü'l-maşrık ve'l magrib (unvan), 150
 Melikü'l-ümera, 50
 Melikü's-sevâhil, 73, 74
 Melikü'z-zahir Baybars, 57, 86
 Mellisonomion, 14
 Memlûk (unvan), 134
 Memlûkler, 34, 43, 48, 49, 52, 56-58, 61, 70, 78, 79, 81, 85, 92, 95, 102, 131, 133, 134, 139, 144, 145, 154, 165, 163, 173, 180, 187-189, 200, 217, 218
 Memlûkler devrinde Suriye (bk. La Syrie à l'époque...), 97
 Memlûkler Tarihi (bk. Histoire des... - Ouatremere), 187
 Mémoires du Comité des Orientalistes (Borozdin), 222
 Menakıb-ı Hünerveran Mukaddimesi ... (İbnü'l-emîn), 175
 Menteşe, 10, 74
 Menteşe Beyliği, 114
 Menteşe oğulları, 72, 223
 Menoutchehri (Kazımîrski), 44, 187
 Mersûm, 127
 Meryem, 222
 Mesâlikü'l-Ebsâr ve memâlikü'l-emşâr, 34, 53, 98
 Meskûkat-ı İslamiye Kataloğu, 222
 Meskûkat-ı kadime-i İslâmiye Kataloğu (A. Tevhid), 159
 Meskûkat-ı İslâmiye Kataloğu (Mübârek Galib), 160, 222
 Meskûkat-ı Türkmanîyye Kataloğu (Galib Edhem), 159

Mes'ud Gaznevi (sultan), 77, 184
 Mes'ud İbn Muhammed, 81
 Mes'udi (Maçoudi), 76
 Meşrutiyet, 80
 Mevâcib, 128
 Mevâcib-i mülazimân-i der-gâh-ı âli defteri, 178
 Mevâcib ve Câmogi, 99, 127
 Mevlânâ, 182
 Mez, A., 43, 58, 77, 185, 215
 Mezopotamya, 218
 Mısır, 7, 24, 33, 34, 44, 49, 52, 57, 58, 63, 69, 71, 77, 78, 85, 86, 95, 98, 100, 150, 166, 168, 169, 183, 185, 187, 200, 213, 214, 217, 221, 225
 Mısır Memlûkleri, 53, 131, 132, 134, 137, 138
 Mısır - Suriye Memlûk İmparatorluğu, 165, 185, 217
 Michel VII. Doukas, 123
 Miklosich - Müller, 171
 Millet, G., 209
 Milli Tettebbu'lar Mecmuası, 14, 34, 51, 86, 88, 96, 113, 116, 117, 132, 142, 152, 177, 181
 Minorsky, 128
 Mirhond (müverrih), 158
 Mirza Muhammed Kazvinî, 141, 151
 Mitteilungen zur Osmanischen ..., 40
 Mitteltürkischer ... (Brockelmann), 82, 83
 Moğol, 19-23, 27, 36, 37, 44, 49, 51, 58, 69, 74, 84, 91, 92, 109, 111, 133, 139, 224
 Moğollar, 35, 51, 63, 70, 96, 105, 114, 139, 143, 144, 149, 154, 157, 162, 163, 180, 188, 189
 Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadi vaziyeti (Z. Velidi), 167

Moğollar Tarihi (bk. Histories of the Mongols), 165
 Monarchie absolue, 18
 Moldmann, A., 8
 Morgan, Jacques de, 129, 221
 Moskova, 13, 222
 Moskoflar, 38
 Mots turcs et persans ... (M. Ben Cheneb), 85
 Muâviye, 76
 Mubarek Galib, 160
 Mufaddal İbn Abî'l Fazâil, 85
 Muhammed bin İbrahim, 105, 107
 Muhammed bin Hinduşah Nahçivânî, 63, 168, 189
 Muhammed İbn Melikşah, 81
 Muhtasar Selçuknâme-i İbn Bibi, 42, 69
 Muizzuddin Mahmud (Cezire Atabeyi), 159
 Mukaddam, 74
 Mukaddime (Düsturnâme'de M. H. Yınanç), 73
 Muka'taalar, 98, 100-106, 108, 110, 111, 113
 Muktedir - Billâh (halife), 76, 211
 Murad I., 47, 55, 56, 87, 93, 113, 116, 171
 Murad II., 17, 41, 47, 48, 56, 63, 69, 87, 113, 121, 177, 178
 Murad III., 80, 178
 Muqallı, 157
 Musa Çelebi, 55, 120, 121, 171
 Mustafa Paşa (müverrih), 11, 125
 Musul, 180, 161, 180
 Mutfak defteri, 178
 Müfred'lor, 133, 137, 139
 Mukrimin Halil (Yınanç), 73
 Mülazimân-ı yatak (istilâh), 133, 135, 137, 138

Münşeat-ı Feridun Bey (bk.
Feridun Bey Münşeatı), 83,
185
Münşi-i hass, 64
Müstavfi-i memâlik, 70
Müşahare, 127
Müteferrikalar, 134
Mütercim Âsım, 84

N

Nâiblik, 48
Nâibü's- sultan, 85
Nâilî Abdullah Paşa, 68, 72
Naima, 142
Nanpâre, 127
Nasır Husrev, 77, 142
Nâzırü'l- hass, 102
Németh, J., 21
Nerschakhy (Nerşahi), 127,
179, 186, 190
Nesevi, 51, 64, 108, 138, 187
Netayicü'l- vuku'ât (Mustafa
Paşa), 11, 43, 45, 48, 55, 125
Neuf notes sur des ... (Pelliot),
138
Nigde, 91, 138
Niksar, 138
Nişan, 61, 62
Nişancı, 59, 60, 62, 65, 198
Nişancılık, 60, 61, 64, 65
Nizamü'l- Mülk, 83, 98 - 101,
102, 104, 105, 108, 133, 135,
136, 150, 152, 168, 169, 182, 183
Notes additionelles sur les
Tou-kiue ... (Chavannes),
51
Notes et extraits pour servir
... (N. Iorga), 171
Notes sur le Turkestan de M.
W. Barthold, 157
Notices et extraits des Manus-
crits, 52, 129
Noviy Vostok, 13, 222,

Nöldeke, Th., 23
Numismatique de l'Orient la-
tin (Schlumberger), 223
Nureddin Şehid (Atabeyler-
den), 104
Nureddin Tugraî, 64

O

Oberhummer, E., 8, 9, 75, 76,
155, 157, 158, 162
Ocak (istilah) 144
Oguz, Oguzlar, 34, 63, 50, 51
105 - 108
Oğuz boyu, 51
Oguz Destanı, 182
Oğuz Türkleri, 61
Onuncu Asr-ı Hicride İstan-
bul Hayatı (A. Refik), 175
Orda (istilah), 144
Ordu kadılığı, 59
Orient et Occident (Eber-
solt), 187
Orhan (sultan), 6, 10, 41, 87,
115, 154, 166, 176
Orhan Bey'in Vakfiyesi (TO-
EM), 41
Orhon kitabeleri, 62, 182
Orientalische Studien ... (Th.
Nöldeke), 161
Orta - Asya, 36, 62, 96, 106,
208, 209
Orta Asya Türk Tarihi Hak-
kında Dersler (Barthold),
21, 23, 35,
Orta - Zamanda iktisadî ve
Mali Türkiye (Köprülü, ba-
sılmadı), 89, 90, 93, 177, 184,
196
Orun ve Ülüş meselesi (Ab-
dülkadir), 59, 181
Osman ağa (Darüssa'âde ağa-
sı) 81

Osman (Gâzi), 22, 24, 37, 86,
113, 142
Osman Nuri Bey, 174, 175
Osman zade Taib, 79
Osmanlı İmparatorluğunun
kuruluşu (Gibbons), 6
Osmanlı Kanunnâmeleri, 92
Osmanlı Tarihi (bk. Histoire
de l'Empire Ottoman, Ham-
mer), 40
Osmanlı Türk Edebiyatı (Enc.
de l'Islam, F. Koprülü), 119,
166, 203
Osmanische Urkunden in tür-
kischer sprache (Kraelitz),
62, 172
Otag, 137
Otak (yatak), 136, 137

Ö

Orfi tekâlif, 105
Öşriyye, 12
Öşür, 14
Ötüken Neşriyat A.Ş., 22
Özbekler, 96

P

Paleologue'lar, 204
Pandactes historia Turcicae
Lövenklau), 192
Papadopulos, 164, 167, 170, 171
Papyrusprotokolle (Karaba-
cek), 188
Paris Milli Kütüphanesi (Bib-
liotheque Nationale), 116
Part (Parhel'lar, 96, 101, 129
Partenoifforiya, 14
Patrologia Orientalis (Bloc-
het), 83, 85
Peçevi Tarihi, 190
Pedersen, Johs, 216, 218

Pehlevi, 157
Pekin, 4, 19, 27
Pelliot, P., 35, 83, 138, 157
Perdedarlar, 133
Pervânelik, 43
Peşte, 175, 199, 203
Petit traicté de ... (Cantaca-
sin), 60, 69, 192
Peykler, 11
Pi - teh, 62
Pi - teh - Çen, 62
Pir Ahmed (Karaman oğul-
larından) 91
Points de vue sur l'histoire
du commerce (Iorga), 172
Prasad, M. Ishawari, 129
Pronia (pronoya), 97, 123, 124,
127, 128
Psichari, Jean, 191, 192

Q

Quatremere, E., 52, 53, 78, 79,
85, 129, 131, 133, 134, 137,
138, 187, 210

R

Radloff, W., 62
Ragıp Huldîsi, 6
Rahat as sudür, 42, 61, 64, 99,
106, 133, 151, 158, 177, 179,
Raiyet, 119
Rambaud, 4 - 10, 16, 17, 19,
24 - 28, 36, 38, 47, 48, 53, 60,
70, 71, 81, 94, 123, 184, 206
Râvendi, 117
Ravzatü's - safâ, 158
Reâya, 98, 99, 102, 104, 105
Recueil de textes... (Houts-
ma), 49, 57, 63, 64, 69, 73, 82,
83, 86, 99, 105, 108, 112, 128,
134, 135, 137, 139, 140, 141,
143, 153, 167, 187

- Recueil de matoriaux ... (Tiesenhhausen), 52
 Recherches sur le commerce génois ... (Bratianu), 173
 214, 220
 Reis, 74
 Reisu'l - bahr, 73
 Reisülküttâb, 5, 59, 60, 87, 174
 Reisülküttâblık, 65
 Relation de voyage de Nasır Khosrau, 77
 Relation du Voyage un Orient ... (nşr. Blochet), 83
 Relations entre l'orient et l'occident ... (Iorga), 17
 Renaudet, A., 8, 165, 200, 201
 Resm-i ağıl, 14
 Resm-i agnâm (Koyun vergisi), 14, 92, 93
 Resm-i arûsân, 14
 Resm-i bâdi havâ, 14
 Resm-i bennâk (Sokolov'da yanlış resm-i nebbâk), 92
 Resm-i çift, 14
 Resm-i dühan, 14
 Resm-i hınzır, 14
 Resm-i kışlak, 14
 Resm-i kovan, 14
 Resm-i otlak, 14
 Resmî Ahmed Efendi, 80
 Reşidüddin, 53, 63
 Reşidüddin (vezir), 22
 Revue d Etnographie et..., 129
 Revue de l'histoire des Religions, 156
 Ridgeway, Prof. 155
 Risâle fi fezâil'l-etrâk (Câhız), 168
 Roma, 145, 147, 184, 208
 Roma hukuku, 218
 Roma İmparatorluğu, 147, 208, 210
 Rome et l'organisation du Droit (Declareuil), 219
 Rosen, Baron Victor, 151
 Rouen, 3
 Rouillard, Germaine, 186, 215
 Rum (Anadolu), 99
 Rum İmparatorluğu, 204
 Rumlar, 143, 151, 164, 167, 169, 194, 203, 204, 220,
 Rumeli, 48, 54, 55, 78, 92, 115 - 119, 121, 142, 173, 193, 196, 201, 204
 Rumeli beylerbeyi, 66
 Rumeli defter kethüdâsı, 65, 67
 Rumeli Kadıaskerliği, 55
 Rumeli Şeyhülislâmı, 56
 Rumenler, 202
 Rus, 31, 191, 222
 Rus Çarlığı, 35
 Rus İlimler Akademisi, 156
 Rûzi - hvâr (istilâh), 128, 142
 Rypka, J., 86
- S**
- Sâbit's Ramazânîjje, 80
 Safeviler, 37, 53, 59, 70, 126, 129
 Saffariler, 33, 100, 186
 Safernâme-i Nâsır-ı Husrav, 43, 77, 127
 Sâfi (şâir), 42, 48, 56
 Sâfi Divanı, 48, 56
 Sağ kol beylerbeyi, 50
 Sâhib, 42
 Sâhib - divan, 68
 Sâhib - divanlık, 69
 Sâhib-i a'zam, 42
 Sâhib-i defter (Fâtımiler'de), 69
 Sâhib Mühezzibü'ddin, 112
 Sahib Şemseddin, 139
 St. Petersburg, 51 - 53, 123, 151, 162, 185
 Sakson kolonileri, 193
 Sâlâriyye, 14
 Sâlihiye, 209

- Sâliyane, 86
 Salpakis, 74
 Salur Kazan, 182
 Samâni, Samâniler, 23, 31-33, 43, 45, 70, 78, 84, 100, 134, 150, 179, 186, 190
 Samsa Çavuş, 86
 Sancak beyleri, 5, 86
 Sancaklar, 5, 120
 Sanson, 53
 Saruhan, 10
 Saruhan Oğulları, 223
 Sâsâni, Sâsâniler, 32-34, 45, 46, 54, 76, 78, 84, 96, 101, 129, 147, 157, 158, 163, 168, 169, 183, 187, 188, 190, 207, 211, 213, 214, 218, 218, 221
 Sâsâni - Bizans, 207
 Sebüktekin, 45, 158
 Seignobos, 131
 Selâhaddin Eyyûbi, 57, 78
 Selçuk Subaşı, 159
 Selçuknâme (Aksarayî), 73
 Selçuknâme (Yazıcıoğlu), 68, 112, 113, 117, 122, 136
 Selâm Çavuşu, 66
 Selânik, 195
 Selim II, 17, 89
 Selman-ı Sâveci, 158
 Semerkand, 182, 183
 Sencer (Sultan), 61, 83, 84, 151, 152
 Serdarlık, 79
 Serehor (Serâhor), 142
 Serhad akıncıları, 144
 Serheng'ler, 84, 133
 Ser-leşker, 138
 Seyahatnâme-i Nâsır-ı Husrev (bk. Safernâme...), 142, 183
 Seyfeddin Kızıl, 49, 50
 Seyfû'd-din el çâviş (emir), 86
 Seyyid Sadrû'd-din Hamza, 70
 Scala, R. V., 9-11, 15, 81, 94-96, 127, 131, 146, 154
 Scaramangion, 209
 Schefer, Ch. -nâsir ve mütercim), 45, 48, 53, 76, 77, 83, 102, 122, 127, 135, 183
 Schiltberger, 177
 Schlumberger, G., 223
 Slav, 172
 Slavonca, 171, 172
 Shailkh al-İslâm mad. (Enc. de l'İsiam), 56
 Shiratori, 62
 Sırp devleti, 193
 Sırplar, 202
 Siasset-Namêth (bk. Siyâset-nâme), 76, 83
 Silahdar, 116
 Simavnalı Bedreddin, 120, 121
 Sinan Bey (Seigneur de la Grèce), Rumeli beylerbeyi, 47, 48
 Sinan Paşa (Vezir), 41
 Sinob, 73, 79, 143
 Sinob kitabeleri (Hüseyin Hilmi), 79
 Sipah-yazıcıları, 122
 Sipahi, 119, 126, 128
 Sipahi birlikleri, 5
 Sipahiler, 104, 105
 Sipehsâlâr, 31, 137
 Siretû's Sultan Celâleddin (Nesevi), 64, 187
 Sivas, 138
 Siyasetnâme (Nizâmü'l-Mülk), 45, 98-105, 108, 133, 135, 136, 140, 150, 152, 168, 182
 Smirnov, 12
 Sobernheim, M., 87, 104, 110
 Socialnaja ... Vizanti, (Bizans'ta içtimâi tekâmül...), 13
 Sohrakor (silâşûr), 142

Sokolov, Prof. 13 - 15, 88 - 90,
92 - 94
Sol Kol beylerbeyi, 50
Solak - zâde, 178
Solak - zâde Tarihi, 55, 56
Solaklar, 11, 178
Sommaire des Archives ... du
Caire (Deny), 54, 175, 191
Soranzo, Venedikli Lazarro,
12
Sorbon Üniversitesi, 22
Sorguçlar, 11
Stein, Ernst, 82, 88, 174, 191,
212
Steuerpacht und... Islam (Bec-
ker), 87 -
Strange, Guy Le, 72
Strategie, 5
Stratiotai fiyatları, 5
Strykowski, J., 157, 161
Subaşı, 31, 119, 138
Subhü'l-A'sâ (Kalkaşandi),
42, 44, 49, 52, 57, 63, 69, 77,
79, 86, 97, 102, 173, 185, 187
Su-lu (Türkçe hükümdarı),
130
Sultan, 74
Sultanöyüğü, 89
Sultanü's - sevâhil, 74
Sungur Bey Camii (Niğde'-
de), 91
Supplément à la Bibliothèque
Orientale (C. Visdelou), 51
Supp aux Dict... arabes
(Dozy), 69, 85
Sur les sceaux des... (Millet),
209
Sur les traces du Bouddha,
158
Sur quelques mots d'Asie (P.
Peliot), 35
Suriye, 24, 33, 34, 58, 71, 74,
85, 108, 142, 169, 200, 202,
213, 215, 217, 221, 225
Süleyman Çelebi, 171

Süleyman İbn Muhammed, 61
Süleyman Paşa (Kastamonu
emiri), 183
Süleyman Sudi, 14
Süssheim, K., (naşir), 42, 99

Ş

Şafii, 57
Şah İsmail Safevi, 51
Şahin Paşa, 47
Şahların şahı (unvan, Sâsânî
ler'de), 147
Şakayık, 165
Şam, 57, 211, 213
Şahabeddin ağa 79
Şehname, 157, 158
Şehremâneti, 10, 174, 175
Şehremini, 59, 67, 174, 175
Şehreminliği, 174
Şehzade lalaları 66
Şeker (bir tavaşı) 77
Şemseddin Mahmud Tugrâ
61
Şemsü'd-din Mahmud el - ça
vuş (emir), 84
Şerefü'd-din Yezdi, 86, 138
Şeri Tekâlif, 93
Şerif Paşa tercümesi (İbn
Battûta, Seyahatname), 192
Şeyh Süleyman, 82
Şihab ad-din Şahin (bk Şa-
habeddin ağa), 79
Şikârnâme, 177
Şücâü'd-din (reisü'l-bahr) 73

T

Tabakât-ı Nasiri, 57, 127
Tableau de l'Empire Ottoman
(Jorga), 20
Tableau générale de l'Empire
ottoman (d'ohsson), 55

- Tabuşi (tapıcı), 78
Taeschner, F., 41, 42, 142
Tafrali, O., 195
Tafuca, 120
Tafuca, 120
Tahiriler, 186
Takvim-i Meskûkât-ı Selçu-kiyye (Galib Edhem), 159
Takvim-i Meskûkât-ı Selçu-kiyye (İsmail Galib), 149
Takvimü't-tevârih (Kâtib Çelebi), 56
Tanzimat, 13, 90, 91, 110
Tapu, 94
Tapu defterleri, 89
Tapu resmi, 14
Tapug (tapu), 78
Tapugcu, 78
Tarih (bk. Hist. de l'Emp. Ott., Hammer), 20
Tarih-i askeri-i Osmani, (Ce-vat Paşa), 132
Tarih-i Atâ, 81
Tarih-i Âlem ârâ-yı Abbâsi, 53, 59
Tarih-i Beyhaki, (bk. The Tarih-i Baihaki), 78, 84
Tarih-i Cihangüşa (Cüveyni), 84
Tarih-i Ebû'l-Feth (Tursun Bey), 67
Tarih-i Haleb (İbnü'l Adim), 33
Tarih-i Mâli, (Abdurrahman Vefik), 68
Tarih-i Oğuz ve Türkân (Reşidüddin), 22
Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, 21, 39, 41, 56, 91, 93, 134, 167 171, 178, 189
Tavâci, 78
Tavâşi Mercan, 79
Tavâşiler, 75-81
Tavâşilik, 78
Tavci, 119
Tawki mad. (Enc. de l'Islam), 61
Tcheou Chou, 83
Tebriz, 64, 212
Tekâlif, 105
Tekâlif Kavaidi (Abdurrahman Vefik), 14, 68
Tekâlif-i Örfiyye, 89
Tekâlif-i Şer'iyye, 89
Teke, 89
Teke Beyliği, 74
Tercümanlar, 5
Terdjumân mad. (Enc. de l'Islam), 167
Teşkilât-ı Atıkada Defterdar (M. Zeki), 68
Tevârih-i âl-i Osman (F. Giese), 47
Tevârih-i âl-i Osman, 55, 166, 167
Tevkii, 61, 198
Tevkiliik, 65
Texier ve Pullan, 195
Tiraz, 186-188, 214, 217
Tiraz mad., (Enc. de l'Islam), 186, 214
Timar, 5, 10-12, 15, 62, 94-97, 99, 101, 103, 106, 111-119, 121-130, 132, 136, 140
Timâr mad., (Enc. de l'Islam), 12, 94, 116
Timar defterdarları, 65, 122
Timar erleri, 119
Timar müteferrikası, 88
Timarlar, 120
Timarlı sipahi, 122, 199
Timarion, 127
Timur, 36
Timurlular, 37, 128, 129, 189
Timurtaş Paşa (Rumeli beylerbeyi), 116
Tirmizli Seyyid Ali, 93
Tischendorf, 12
Tiesenhausen, W. de, 52
Tiyül, 129

- Tiyûl mad., (Enc. de l'İslam), 128
- The Foundation of the otoman Empire (Gibbons), 6, 95, 131
- The Government of the otoman Empire (Lybyer), 165
- The Portuguese and Turks in the Indian Ocean ... (L. Dames), 201
- The Tarikh-i Balhaki (bk. Tarih-i Beyhaki), 44
- Thème'ler, 5
- Théophile, 211
- Thessalonique au quatorzième siècle (O. Tafrali), 195
- Thomas et Pedrelli, 170
- Thomsen, V., 182
- Tokyo Müzesi, 157
- Tolunlular, 183
- Topa-Wei sülâlesi, 62
- Topçubaşı, 87
- Topkapı Sarayı, 175
- Topos, 14, 94
- T'oung Pao, 35, 130, 138, 157, 188
- Töküş (Harezmsah), 158
- Trablus-Şam, 57
- Trabzon, 141, 195, 222
- Tria Opuscula ..., 168
- Trudy Vost, Otdel ... (Berezin), 53
- Truhelka, Ciro, 118
- Tsaghadsa, 83
- Tsivithe, 202
- Tugra, 34, 61, 63
- Tughrâ mad., (Enc. de l'İslam), 61
- Tugrâi, Tugrailik, 63, 64
- Tuglukşahlar, 129
- Tuğrul Bey, 43, 61, 150, 151, 159, 182
- Tuğrul İbn Arslan, 61
- Tuğrul İbn Muhammed, 61
- Tuhfe-i Hattatın mukaddimesi (İbnülemin), 80
- Tuhfetü'l-Kibâr ... (Kâtib Çelebi), 71, 72
- Tu-kiu'lar, 51
- Tulunides mad., (Enc. de l'İslam), 184
- Tuna, 200
- Turâni Roma, 145, 146
- Turkestan down ... (Barthold), 32, 43, 117, 151, 152, 184, 186
- Turmarque, 5
- Tursun Bey (müverrih), 67, 89
- Tük (tuğ), 158
- Türk Beylikleri, 204, 223
- Türk hilâlinin aslı (trk, trc.), 155
- Türk Edebiyatının menşei (Fuad Köprülü), 181
- Türk Edebiyatı Tarihi, (Fuad Köprülü), 36
- Türk Ed. İlk Mutasavvıflar (Fuad Köprülü), 21, 144
- Türk Ed. Ermeni Edebiyatı üzerindeki ... (Fuad Köprülü), 203
- Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 50, 52, 113, 114, 118, 167, 181
- Türk Tarih Encümeni, 73
- Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 57, 62, 68, 74, 79, 110
- Türk Tarih Kurumu, 22
- Türk Yurdu Mecmuası, 168
- Türkeş, 130
- Türkmen, Türkmenler, 108, 136, 140, 190
- Türkistan Hanları (Karahanhılar), 182
- Türkiyat Enstitüsü, 91
- Türkiyat Mecmuası, 21, 25, 57, 74, 154, 174, 182

Türkiye, 17, 18, 20, 125
Türkiye Tarihi (Fuad Köprü-
lû), 32, 100, 149, 181

U

Uc beyleri, 112, 140
Uc beyliği, 144
Uc'lar, 115, 140, 141
Ucaki, 134
Ulu Timar, 119
Ulug Bitikçi, 63
Ulahlar, 109
Ulus beyi, 53
Umur Bey, 73
Une Vingtaine de Voyageurs
.. (Iorga), 17
Untersuchungen zur spat ...
(Stein), 82, 174, 181
Uppsala, 33
Uriankhai şamanları, 183
Uruc Bey (Anadolu beyler-
beyi), 47
Uspenskij (Rus bizantinisti),
13, 123, 124
Ustûl, 75
Uşâki, 134
Uygur Türkleri, 35
Uygurlar, 63
Uyunû'l-Ahbâr, 168
Uzak - Doğu, 11, 188, 189

Ü

Üniversite kütüphanesi, 80
Üstâdân, Üstadın (siyah ve
beyaz tavaşiler), 77
Üveys (sultan), 79

V

Vakıf defterleri, 62
Vallé, Pietro Della, 3

Vámbéry, 82
Vasmer, R., 222
Vassáf, 63
Vasallik bağı (le lien de la
vassalité), 95
Velid İbn Abdû'l-Melik, 217
Veliyüddin (kadiasker), 56
Venedik, 171
Venedik Doju, 171
Venedikliler, 173, 219
Vezâret (Abbasiler'de) 32, 43 -
46, 60, 71
Vezâret-i tefviz, 44, 45
Vezâret-i tenfiz, 44
Vezir-i âzam, 4, 45, 65
Vezir-i âzamlık, 39-41
Vezir-i tefviz, 45
Vezir-i tenfiz, 45
Vezirler, 42, 56, 59, 66, 87, 120
Vezirlik, 42, 48, 60
Visdelou, C., 51
Viyana kütüphanesi, 39
Vloten, Van, 168
Vorms, 12
Voyage (Chardin), 53
Voyages de Pietro Della Val-
le, 3, 51
Voyage ou relation ... Perse
(Samson), 53
Voynuk, 116
Vuşâki, 134
Vutak, 137

W

Wazurg - framâahâr, 45
Wellhausen, 216
Weltgeschichte (Helmolt), 11,
98, 146
Wien, 40, 82, 75
Wiener Numismatische Zeit-
schrift, 223
Wilcken, M., 214, 215
Witteck, P., 41, 42, 74, 142

Sâsânî ve Bizans te'sirlerinin mevcudiyetini pek iyi anladıklarını *İbn Haldûn* bize açıkça gösteriyor: Ona göre, İslâm devletlerinde saltanat levazımından sayılan bir takım şeyler, meselâ taht, hükümdara mahsus mühür, ordu tertibatı, askerî muzika, muhtelif renk ve şekillerde bayraklar istimali, Tıraz (yâni hükümdarın husûsî alâmetini muhtevî hil'at), tamamiyle Sâsâniler'den veya Bizans'tan geçmiştir.⁴⁰⁸ Bugünkü tarihçilerin — san'at tarihine ait noktalar müstesna olmak üzere — bu meseleleri telkik hususunda *İbn Haldûn*'a nazaran öyle çok büyük bir terakki gösteremediklerini üzülerck itiraf edelim. Eski İslâm devletleri müesseseleri üzerinde Sâsânî te'siri meselesi, yukarıda pek kısaca bahsetmiş olduğumuz üzere, çok mühim olmakla beraber, henüz yeter derecede tetkik edilmemiştir. Bizans te'siri meselesine gelince, bâzı bizantinistler tarafından dolayısıyla ileri sürülen bir takım mutalâalar müstesna olmak üzere, bu hususta da hemen hiç bir şey yapılmış olmadığını söyleyebiliriz. Gelecekteki tetkikler için bir kolaylık olmak maksadiyle, Bizans'ın İslâm müesseselerine te'siri hakkında şimdiye kadar rastladığımız çeşitli mutalâa ve faraziyelerin başlıcalarını sıralayalım: Bizans devrinde Mısır'ın mülki idaresini tetkik etmiş olan bâzı âlimler, meselâ M. Wûlcken, Bi-

408 *İbn Haldûn. Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber*, cilt I, s. 203 ve devamı; s. 215 ve devamı. Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe tercümesi, c. I'de yukarıdaki meseleler hakkında verilen bilgiye bakınız. Tıraz hakkında *Encyclopédie de l'Islam*'daki Grohmann'ın makalesine bakınız. Eski İslâm müellifleri bir takım âdet ve müesseselerin İslâmlara Bizans'tan veya Sâsâniler'den geçtiğini itiraftan çekinmemişlerdir. Meselâ «Belâzûri. İslâmlar'da zimâm ve mühür divanını önce Irak valisi olan «Ziyad b. Übeyye'nin eski İran padişahlarını taklid ederek kurduğunu söyler.